

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА

КАФЕДРА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ПИТАННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Збірник наукових праць

Том 19

ЧЕРНІВЦІ
2017

**Друкується за ухвалою вченої ради
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича**

Збірник наукових праць зареєстровано як фахове видання (історія) відповідно до наказу Міністерства освіти і науки України від 16.05.2016 р., № 515 (Див.: Освіта України. Спецвипуск газети. – 6 (42). – Червень. – 2016. – С. 9. – Позиція 88).

Рецензенти: д.і.н., проф. Алексієвець М.М.,
д.і.н., проф. Марчук В.В.,
д.і.н., проф. Юрій М.Ф.

Редколегія: д.і.н., проф. Баженов Л.В.,
д.і.н., проф. Ботушанський В.М. (науковий редактор),
д.і.н., проф. Гальчак Б. (Польща),
д.і.н., проф. Даниленко В.М.,
д.і.н., проф. Добржанський. О.В. (заступник наукового редактора),
к.і.н., асист. Дробіна Л.М. (секретар),
д.і.н., проф. Макар Ю.І.,
д.і.н., проф. Марусик Т.В.,
д.і.н., проф. Пурич С.В. (Румунія),
д.і.н., проф. Фісанов В.П.,
д.і.н., проф. Чучко М.К.

Питання історії України. Збірник наукових праць кафедри історії України
П35 Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. – Чернівці: ЧНУ,
2017. – Т. 19. – 130 с.

Issues of the History of Ukraine. Collection of Scholarly Articles, Department of History of Ukraine of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University. – Chernivtsi: ChNU. 2017. – Vol. 19. – 130 p.

У збірнику вміщено наукові статті, документи, рецензії з різних аспектів історії України, у т.ч. Буковини і Пн. Бессарабії: міського і крайового управління, боротьби проти лихварства і за тверезий спосіб життя, УГКЦ, революції 1917-1921 рр., діяльності ОУН, методології історії, біографій істориків, наукової інформації про діяльність кафедри.

This collection contains research articles, documents, reviews on various aspects of Ukrainian history, including Bukovyna and Northern Bessarabia: town and regional administration, struggle against usury and sober lifestyle, UGCC, 1917-1921 revolution, OUN activities, methodology of history, biographies of historians, and information on department research activities.

*Зважаючи на свободу наукової думки, редколегія бере до друку й статті тих авторів,
погляди яких не в усьому поділяє.*

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

1. Скорейко Ганна (Чернівці) Становлення Новоросійського генерал-губернаторства і роль князя Григорія Потьомкіна у його розбудові.....	7
2. Добржанський Сергій (Чернівці) Управління міст Правобережної України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: сучасні дослідницькі пріоритети та історіографічні оцінки.....	14
3. Плекан Юрій (Коломия) Деякі нотатки з історії Греко-Католицької церкви на Буковині (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.).....	19
4. Гуйванюк Микола (Чернівці) Вплив української літературної інтелігенції Галичини й Буковини на боротьбу з лихварством і пияцтвом наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.....	22
5. Дробіна Лілія (Чернівці) Основні аспекти соціальної політики українських урядів у роки національної революції 1917–1921 рр.	26
6. Даниленко Святослав (Київ) Майнова нерівність селян УСРР 1920-х рр. і соціально-класова типологія платників сільгосподатку: взаємозв'язок понять і явищ.....	32
7. Колодій Аліна (Чернівці) Збройні акції ОУН у сприйнятті українського населення Східної Галичини в 1930-і рр.....	40
8. Ільчишин Сергій (Київ) Національно-культурні товариства українців у міжвоєнний період на Західній Україні. Джерелознавчий аспект.....	46
9. Левіна Юлія (Чернівці) Інформаційно-пропагандистські методи боротьби радянської влади з українським національно-визвольним рухом у західних областях УРСР у повоєнний період.....	50
10. Юрій Михайло (Чернівці) Сутність менталітету в контексті цивілізаційного розуміння історії.....	58

ІСТОРІЯ БУКОВИНИ ТА ПІВНІЧНОЇ БЕССАРАБІЇ (ХОТИНЩИНИ)

1. Ботушанський Василь (Чернівці) Буковинські президенти	64
2. Герегова Світлана (Чернівці) Внесок буковинських освітян у формування національної свідомості українців краю (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.).....	71
3. Дубіцька Тетяна (Чернівці) Хотинщина у воєнних діях 1914–1915 рр.	76
4. Фостій Іван (Чернівці) Кривава розправа комуністичної влади над банилівчанами	82

ПЕРСОНАЛІЇ

1. **Ботушанський Василь (Чернівці)**
Видатний філолог, знаний історик (На згадку про плідну співпрацю з проф. О. Д. Огуєм)..... 90
2. **Юрій Михайло (Чернівці)**
Творчий доробок історика (До 80-річчя проф. Я. С. Калакури та 55-річчя його науково-педагогічної діяльності) 92

ДОКУМЕНТИ

1. **Ковалець Тарас (Чернівці)**
Маловідомий «Щоденник походу на поган» 1629 року: публікація джерела 96
2. **Ботушанський Василь (Чернівці)**
Газета «Громадянин» про роль Буковини у загальноукраїнському національному русі на початку ХХ ст. 104
3. **Саранчук Іван, Фостій Іван (Чернівці)**
Деташаментники Буковини. Хто вони? 104

РЕЦЕНЗІЇ

1. **Федорук Андрій (Чернівці)**
Проект «Україна». Повстання Війська Запорозького 1630 року: документи і матеріали / упоряд., передм., прим. Т. Ковальця, худ. оформ. Л. Вировець. – Харків: Фоліо, 2017. – 352 с. : іл. 111
2. **Добржанський Олександр, Христан Назарій (Чернівці)**
Великий Скит у Карпатах у 3 т. Т. 1: Патерик Скитський. Синодик. – Івано-Франківськ: Манускрипт-Львів, 2013. – 728 с.; Т. 2: Великий Скит у документах та матеріалах XVII-XXI ст. – Івано-Франківськ: Манускрипт-Львів, 2015. – 515 с.; Т.3. Кугутяк М.В. Великий Скит у Марковій пустині: український духовний і культурно-історичний феномен / М.В.Кугутяк. – Івано-Франківськ: Манускрипт-Львів, 2017. – 576 с. 113
3. **Яценюк Фадей (Чернівці)**
Василь Ботушанський. Нариси з історії освіти на Буковині (XIX – початок ХХІ ст.). – Чернівці: Технодрук, 2017. – 175 с. 115
4. **Демочко Віктор (Чернівці)**
Чучко Михайло. У горнилі випробувань: Православна Церква на Буковині в 1914-1919 рр. – Чернівці: Друк Арт, 2015. – 140 с. 116
5. **Демочко Віктор, Скорейко Ганна (Чернівці)**
Яворська І.Т. Життя як пошук раю. Еміграція євреїв з Чернівецької області (1944-1991 рр.). – Чернівці: Технодрук, 2016. – 216 с. 117

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

1. **Гуйванюк Микола (Чернівці)**
ХІ Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 100-річчю Української національної революції..... 123
 2. Інформація про наукову діяльність кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича у 2016 р. 123
- ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ** 127

CONTENTS

HISTORY OF UKRAINE

1. Skoreyko Hanna (Chernivtsi) Incipience of Novorosiya General-Governorate and role of Hryhoriy Potyomkin in its development	7
2. Dobrzhanskyi Sergii (Chernivtsi) The Government of the Right-bank Ukraine Cities in the Late 19th – Early 20th Centuries: Modern Research Priorities and Historography Evaluation	14
3. Plekan Yuriy (Kolomyia) Some Notes on the History of the Greek Catholic Church in Bukovyna (the Late 19th – Early 20th Century)	19
4. Huivaniuk Mykola (Chernivtsi) Influence of the Ukrainian Literary Intelligentsia of Galicia and Bukovyna on Struggle Against Usury and Drinking in the Late 19th – Early 20th Centuries	22
5. Drobina Liliya (Chernivtsi) The Major Aspects of Ukrainian Government Social Policy During the National Revolution of 1917–1921	26
6. Danylenko Sviatoslav (Kyiv) Property inequality of the peasants of the Ukrainian SSR in the 1920's and the socio-class typology of agricultural tax payers: the relationship between concepts and phenomena Abstract.....	32
7. Kolodii Alina (Chernivtsi) The OUN Armed Struggle in the Perception of the Ukrainian Population of Eastern Galicia in the 1930s.	40
8. Ilchyshyn Serhii (Kyiv) National Cultural Societies of Ukrainians in the Interwar Period in Western Ukraine. Source Studies Aspect.....	46
9. Levina Yuliia (Chernivtsi) The Informational and Propagandist Methods of Struggle of the Soviet Power with the Ukrainian national Movement in the Western Regions of the Ukrainian SSR in the Postwar Period.....	50
10. Yurii Mykhailo (Chernivtsi) The Mentality Essence in the Context of the Civilizational Understanding of History	58

HISTORY OF BUKOVYNA AND NORTHERN BESSARABIA (KHOTYN SHCHYNA)

1. Botushanskyi Vasyl (Chernivtsi) Bukovyna Presidents.....	64
2. Geregova Svitlana (Chernivtsi) Contribution of Bukovynian Educationalists in Local Ukrainians' National Consciousness Formation (late 19th – early 20th century)	71
3. Dubitska Tetiana (Chernivtsi) The Khotyn Region (Khotynshchyna) in the Military Actions in 1914–1915.....	76
4. Fostii Ivan (Chernivtsi) Bloody Massacre of Communist Power over the Banylivites	82

PERSONALITIA

1. **Botushanskyi Vasyl (Chernivtsi)**
Famous Linguist, Well-known Historian (In Memory of Fruitful Cooperation with Prof. Oleksandr Oguy)..... 90
2. **Yurii Mykhailo (Chernivtsi)**
Creative Contribution of the Historian (to the 80th Anniversary of Professor Ya.S. Kalakura and the 55th Anniversary of His Research and Pedagogical Activity) 92

DOCUMENTS

1. **Kovalets Taras (Chernivtsi)**
The Little-Known «Diary of Campaign against Pagans» in 1629. The Publishing of Source 96
2. **Botushanskyi Vasyl (Chernivtsi)**
The Citizen Newspaper about the Role of Bukovyna in the All-Ukrainian National Movement in the Early 20th Century 104
3. **Saranchuk Ivan, Fostii Ivan (Chernivtsi)**
Detashamenters of Bukovyna. Who are they? 104

REVIEWS

1. **Fedoruk Andrii (Chernivtsi)**
The Ukraine Project. The Zaporozhian Host Uprising in 1630. Historical Sources and Materials / Ed., forew. and not. by T. Kovalets; art work by L. Vyrovets. – Kharkiv: Folio, 2017. – 352 p. 111
2. **Dobrzhanskyi Oleksandr, Khrystan Nazarii (Chernivtsi)**
Great Skete in the Carpathians in 3 vol. Vol. 1. Pateryk Skitskiy. Synodyk. – Ivano-Frankivsk: Manuskryst –Lviv, 2013 – 728 p.; Vol. 2. Great Skete in the Documents and Materials of the 17-21st Centuries. – Ivano-Frankivsk: Manuskryst –Lviv, 2013 – 515 p.; Vol. 3. M. Kuhutiak. Great Skete in the Mark Desert: Ukrainian Spiritual and Cultural-Historical Phenomenon. – Ivano-Frankivsk: Manuskryst – Lviv, 2017 – 576 p. 113
3. **Yatseniuk Fadey (Chernivtsi)**
Vasyl Botushanskyi. Essays on History of Education in Bukovyna (19th – early 21th century). – Chernivtsi: Technodruk, 2017. – 175 p. 115
4. **Demochko Viktor (Chernivtsi)**
Chuchko Mykhailo. The Hardships: Orthodox Church in Bukovyna in 1914-1919. – Chernivtsi: Druk Art, 2015. – 140 p. 116
5. **Demochko Viktor, Skoreyko Hanna (Chernivtsi)**
Yavorska I. T. Life as Search for Paradise. Emigration of Jews from Chernivtsi Region (1944-1991). – Chernivtsi: Technodruk, 2016. – 216 p. 117

CHRONICLE AND INFORMATION

1. **Huivaniuk Mykola (Chernivtsi)**
The 11th Bukovynian International Regional History Conference, Dedicated to the 100-year anniversary of the Ukrainian National Revolution..... 123
 2. Information on Research Activities in 2016, Department of History of Ukraine of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University 123
- INFORMATION ABOUT AUTHORS** 127

УДК 94(477) «18»

Ганна СКОРЕЙКО
(Чернівці)

СТАНОВЛЕННЯ НОВОРОСІЙСЬКОГО ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРСТВА І РОЛЬ КНЯЗЯ ГРИГОРІЯ ПОТЬОМКІНА У ЙОГО РОЗБУДОВІ

У статті йдеться про складні процеси інкорпорації південноукраїнських земель до складу Російської імперії у XVIII ст. Особливу увагу приділено демографічним та адміністративним проблемам, які вирішував генерал-губернатор Григорій Потьомкін для зміцнення впливу Російської імперії на цих територіях, які відігравали вирішальну роль у геополітичних розрахунках Катерини II щодо чорноморського домінування.

Особливістю адміністративного управління українськими землями 20-80-х років XVIII ст. було обережне ставлення царської адміністрації до вже існуючих структурних підрозділів, а діючий адміністративно-територіальний устрій максимально використовувався при нових перетвореннях. З початком правління Катерини II тут почали складатися адміністративні перетворення загальноімперського типу. Другою рисою цього періоду стало включення до складу Новоросії тих частин України, які органічно до неї не відносились, зокрема Слобідська Україна, оскільки Новоросія була заселена ще досить слабо і для створення там нових губерній та повітів був необхідний певний мінімум населення. Специфікою адміністративного устрою Південного краю другої половини XVIII ст. було те, що його основою стала традиція запорозького козацтва по влаштуванню Запорозьких Вольностей. Немаловажна роль тут належала самому Григорію Потьомкіну, який чудово знав ці традиції і розумів їх перевагу на фронті.

Однак вже на початку 80-х років XVIII ст. державна адміністративна політика Південного краю змінювалася в першу чергу за рахунок формування бюрократичного апарату. Відсутність необхідної кількості чиновників, які повинні були виконувати свої обов'язки у новостворених палатах та правліннях, компенсувалося за рахунок залучення до канцелярської і, перш за все, до адміністративної роботи офіцерів поселених гусарських та пікінерських полків, а також колишньої запорозької старшини, яку теж особливо цінував генерал-губернатор Потьомкін.

Ключові слова: Новоросія, генерал-губернатор Григорій Потьомкін, Південна Україна, колонізація, адміністративні перетворення.

Сучасні політичні події в Україні чітко показали лінію розламу, яка поділила Україну на дві частини і яка по суті, повністю співпадає із тією політичною ситуацією, яка склалася в кінці XVIII ст., коли південно-східні землі України формувалися на основі новоприєднаних територій внаслідок успішних дій Росії у протистоянні з Туреччиною. Південно-східний регіон майже повністю співпадає із Новоросійським генерал-губернаторством, створеним у ході територіально-адміністративних реформ царського уряду кінця XVIII ст. Етнодемографічні процеси в цьому регіоні, особливості соціально-економічного, політичного розвитку даного краю визначили його особливе місце у всій Російській імперії, а пізніше і в радянській Україні, яке й визначило основні напрямки сучасних політичних процесів у державі.

Важливу роль у формуванні Новоросійського краю відігравав генерал-фельдмаршал Григорій Потьомкін. Постать цього російського діяча унікальна. Приєднавши землі Новоросії, він став одним із найвпливовіших людей, генерал-губернатором, виконавши тим самим основне завдання, поставлене Катериною II, – інкорпорувати дані землі до Російської імперії. Будучи представником російської аристократії, яка сформувалася в період катерининських реформ, одним із провідних політичних діячів в Російській імперії, Потьомкін виявився спочатку ідеологом, а згодом заручником колонізаторської політики Катерини II. Як полководець, Григорій Потьомкін був близько знайомий із козацтвом, яке справило великий вплив на формування його політики. З одного боку, князь постає перед нами як слуга цариці, з іншого – як представник вільнодумства.

На жаль, історики різних часів в основному не жалували цю постать об'єктивними оцінками. Причин багато: відсутність багатьох документів, викривлений і спотворений образ його в працях сучасників, іноземців, зокрема велика кількість недоброчинців, ворогів, елементарна заздрість – ці та ряд інших причин аж ніяк не сприяли всебічному і об'єктивному висвітленню біографії цієї людини, яка залишила помітний слід в історії не тільки Росії, України, але й Польщі, Туреччини, Молдавії, Кримського ханства та інших країн. А досвід Потьомкіна у політиці, військовій справі, дипломатії, будівництві – все це та багато іншого потребує більш пильної та неупередженої уваги до його життєпису, попри всі його помилки, упущення. Адже Григорій Потьомкін був людиною свого часу, з усіма притаманними тій епосі рисами, серед яких були і злостивість, нетерпимість до іншої думки, жорстокість.

Важливість даного дослідження для сучасності полягає в тому, що вітчизняні історики ще забарились на-

писати об'єктивну, неупереджену працю про «князя Таврійського» та його роль у формуванні Новоросійського краю. Частина істориків вважають Григорія Потьомкіна вірним слугою Катерини II, колонізатором України, тоді як інші науковці відстоюють його як захисника козацтва. Зокрема, російські історики однозначно оцінюють діяльність Потьомкіна як позитивну і корисну для Російської імперії. Українські ж історики ще не доклали зусиль задля неупередженого висвітлення даної постаті в історії українських земель. Таким чином, в спадок ми отримали не тільки культурно-ментальний розлам українського суспільства, але й розлам регіональний, оскільки південно-східні області зберегли особливі імперські фантомні болі за «славним» минулим, де особливо яскраво постають імператори, полководці, культурні діячі, що знаменують собою розквіт і велич держави, якої немає. Серед таких символічних постатей минулого своє місце займає і Григорій Потьомкін.

Початок формування історіографічного доробку з дослідження діяльності Григорія Потьомкіна в Україні був зумовлений персоналістичною традицією, зокрема увагою суспільства до активної зовнішньої та внутрішньої політики Катерини II, що конкретизувалася появою праць, в яких висвітлювалася діяльність як імператриці, так і її оточення.

Невдоволення старої московської аристократії зміцненням самодержавної влади у кінці XVIII ст. зумовило особливо прискіпливий та відверто негативний підхід до оцінки діяльності генерал-губернатора Потьомкіна в південноукраїнському регіоні в роботі М. Щербатова¹ «О повреждении нравов в России». Водночас у праці П. Сумарокова² «Черты Екатерины Великой» «князю Таврійському» була надана характеристика як здібного адміністратора і політика.

Подальший розвиток досліджень, зокрема щодо процесу становлення Новоросійського краю та ролі в його розбудові князя Потьомкіна, значною мірою був пов'язаний з актуалізацією регіональної історії та краєзнавства. Значну увагу даним питанням приділив у зв'язку з дослідженням історії Півдня України А. Скальковський у своїй праці «Хронологическое обозрение истории Новороссийского края»³. Розвиток вказаних територій, за переконанням дослідника, визначався напрямками й особливостями діяльності Григорія Потьомкіна та його наступників.

Надзвичайно важливими та цікавими є праці дослідників М. Семевського⁴, Г. Гельбіга⁵ та А. Брікнера⁶, які відзначають величезний вплив князя Потьомкіна на Катерину II та на політичне життя тодішньої Російської імперії, зокрема у формуванні політики російського імперського уряду щодо Північного Причорномор'я. Окремі напрямки адміністративної діяльності Григорія Потьомкіна висвітлені в працях Д. Багалія⁷, Є. Загоровського⁸, Ф. Лашкова⁹, які відзначають князя Потьомкіна як здібного політика, талановитого адміністратора.

Поширення марксистської методології, впровадження нових методологічних засад обумовило ніве-

лювання ролі особистості в історії, у зв'язку з чим відбувалася поступова деперсоніфікація історичного процесу. Тільки у 50-70-х роках XX століття окремі питання діяльності генерал-губернатора Потьомкіна були висвітлені у працях О. Дружиніної¹⁰. Цікавим дослідженням з історії Південної України є робота Н. Полонської-Василенко¹¹ «Південна Україна після зруйнування Січі», в якій проблема висвітлюється з позицій інтересів запорозького та українського населення. Важливою для нашої роботи є праця В. Кабузана¹², присвячена соціально-демографічній історії Південної України.

Починаючи з 90-х років XX ст. спостерігалось по-жвавлення наукового інтересу в російській науці до проблем діяльності Потьомкіна в Україні, пов'язане із 200-літтям з дня смерті князя. На жаль, серед українських дослідників питання формування Новоросії все ще залишається на периферії інтересів, окрім статті В. Короля «Велич і трагізм Григорія Потьомкіна (маловідомі сторінки життя)»¹³, де автор робить спробу переоцінки діяльності князя і, на його думку, всі справи «князя Таврійського» в Україні являлися виключно корисними та позитивними перш за все для самої України. В Росії над цим питанням працює дослідниця О. Єлісеєва¹⁴ і, природно, розглядає внесок князя у розбудову Російської імперії.

Отже, огляд стану наукового освоєння проблеми дає підставу стверджувати про нагальну потребу комплексного аналізу діяльності Григорія Потьомкіна в Україні. Чимала кількість проблем з даної тематики залишається нерозкритою, зокрема місце козацьких проектів в житті князя, його роль в розбудові Південної України. До того ж негативним явищем, яке аж ніяк не сприяє дослідженню вищезгаданих проблем, є той факт, що українські історики ще не спромоглися написати об'єктивну, неупереджену працю про генерал-губернатора Новоросії, що залишає простір для міфів, які лягають в основу політичних ігор.

Блискучий ріст військової кар'єри Григорія Олександровича Потьомкіна нерозривно пов'язаний з російсько-турецькою війною 1768–1774 рр. або, як її ще називають «румянцевською війною». У XVIII ст. для Російської держави особливо гостро стояла необхідність мати виходи до морів, в першу чергу Чорного моря. На думку В. О. Ключевського, турецьке питання «було по суті економічним»¹⁵ і зводилось до завдання освоєння південноросійських земель. Крім того, Ключевський звернув увагу на гостру необхідність господарського освоєння Північного Причорномор'я.

Оголошення війни Туреччиною у вересні 1768 р. прискорило кристалізацію основних пріоритетів внутрішньої і зовнішньої політики Катерини II, яка вже давно виношувала ідею здобути право свободи російського мореплавства на Чорному морі та створити Грецьку імперію. Цей проект свого часу підтримав Вольтер, який вбачав у цьому відродження Візантії. В численних листах Вольтер настійливо

пропонував Катерині вигнати турків із Європи та звільнити Грецію від влади мусульман. Згодом саме «грецький проект» став генеральною ідеєю Григорія Потьомкіна, якій він підпорядковував своє життя¹⁶.

Григорій Потьомкін служив у війську, яким командував князь Олександр Михайлович Голіцин. Кампанія 1769 р. на головному Дністровсько-Бузькому театрі воєнних дій звелася до боротьби за Хотин – сильну турецьку фортецю на правому березі Дністра і завершилася невдачею російської армії. Це коштувало Голіцину посади командуючого 1-ю армією, яку ще у вересні 1769 р. очолив генерал-аншеф Петро Румянцев, натомість Потьомкін за участь у боротьбі за Хотин був пожалуваний у генерал-майори «за оказанную храбрость и опытность в военных делах»¹⁷.

Згодом Григорій Потьомкін продовжив службу в 1-й армії, але вже під керівництвом П. О.Румянцева. У 1770 р. у складі цієї армії брав участь у переможній для російських військ битві в урочищі Ряба Могила на лівому березі Пруту, а також в Кагульській битві. В цьому ж році імператриця нагородила Потьомкіна орденом Св. Анни та орденом Св. Георгія 3-го ступеня. До речі, останній він отримав за участь в складі корпусу генерал-поручика М. В.Репніна в битві на річці Прут¹⁸. Це була одна із найважливіших військових операцій проти Туреччини в Дунайських князівствах, де Росія розігрувала стратегічну карту зміцнення свого впливу в даному регіоні.

Переможна російсько-турецька війна 1768–1774 рр. давала можливість розширити кордони на півдні. Було дещо символічне в тому, що Потьомкін отримав посаду генерал-губернатора Новоросійської, Азовської та Астраханської губерній в той же самий день, коли був підписаний Кючук-Кайнарджийський мирний договір, а саме 10 липня 1774 року.

Імператриця наділила Григорія Олександровича широкими повноваженнями. Він отримав не лише повне право на ведення військових дій, створення і керівництво адміністративними органами, але й проведення політики освоєння завойованих територій. Це було надважливе завдання державної ваги. Саме він був одним із ініціаторів ліквідації Запорізької Січі, включення Криму до складу Росії.

Впродовж другої половини XVIII ст. геополітичне положення Південної України, її економічний потенціал у більшій мірі визначали внутрішню політику Російської держави стосовно Південного краю. Східне питання для Російської держави посідало провідне місце і в зовнішній політиці. Головним завданням східної політики стало забезпечення виходу до Чорного моря та відкриття проток. Схематично механізм її реалізації можна визначити двома напрямками: формулювання проектів та їх популяризація; реалізація і захист своїх інтересів. Водночас досягнення бажаного вимагало створення держави відповідного ґрунту. У зв'язку з цим поставала проблема запорозької спадщини, через надання чисельних пільг заселити регіон толерантним до уряду населенням, створити умови для розвитку торгівлі та промисло-

вості. Таким чином російський уряд враховував тільки свої інтереси, які дуже часто не співпадали з історичною традицією розвитку Південного регіону¹⁹.

Закономірно, що всю південну політику Катерина II тримала під пильним особистим контролем. Саме за Катерини II було створено нову провінцію – Новоросію (Північне Причорномор'я), управління якою було доручено Григорію Потьомкіну. Слід мати на увазі, що предметом дослідження в даній статті являється територія Азовської і Новоросійської губерній, які існували в період 1775–1784 рр., а згодом об'єднаних в Катеринославське намісництво. У 1783 р. до складу цього краю ввійшла Таврійська область, утворена із земель колишнього Кримського ханства. В другій половині 1790-х років Катеринославське намісництво і Таврійська область склали (разом з територією між Південним Бугом і Дністром) єдине адміністративне ціле – Новоросійську губернію. Характерно, що Петро Панін пропонував назвати цю територію Катерининською губернією, але Катерина II написала: «Называть Новороссийская губерния»²⁰.

Григорію Потьомкіну дістався в управління дуже складний регіон із особливим етнодемографічним минулим. Історично склалися обставини, що у першій половині XVIII ст. територія Новоросії від р. Синюхи до Дніпра і далі до берегів Чорного моря, за винятком Кримського півострова, була ще майже незаселеною. Постійне населення, крім татар, які склали близько 70% загального народонаселення регіону, не могло тут міцно осісти через часті татарські набіги²¹.

Значна частина Новоросії – Земля Війська Запорозького – увійшла до складу Росії ще у 1686 р. за «вічним миром» між Росією та Польщею. При цьому територія на кордоні цих двох держав, де до цього знаходились зруйновані міста Канів, Черкаси, Чигирин та інші, повинна була залишатись незаселеною. Незначне осіле населення перебувало лише в районі м. Бахмута. Бахмутський повіт виник в 1703 р., коли почалась розробка соляних джерел на р. Бахмутці²². Згодом Бахмутський повіт (згодом Бахмутська провінція) входив до складу Воронежської губернії.

Небагаточисельне населення існувало і на півночі майбутньої Херсонської губернії в так званих «Задніпровських місцях», які були втрачені Росією в 1711 р. на користь Туреччини. Заселялись вони українськими переселенцями із сусідніх Миргородського і Полтавського полків, хоча ці землі не входили адміністративно до складу Росії. У 1732 р. вони були повернені Росії²³.

У 1731 р. почалось заселення так званої Української лінії, створеної на півночі майбутньої Катеринославської губернії. Після закінчення російсько-турецької війни 1735–1737 рр. розпочалося швидке заселення «Задніпровських місць» і Земель Війська Запорозького переселенцями з Гетьманщини та Правобережної України. У 1743 р. вся ця територія умовно зараховувалася в основному до Полтавського і Миргородського полків Гетьманщини, а на початку

1745 р. вже і селища цих місць були приписані до відповідних сотень полків²⁴. Таким чином, «Задніпровські місця» заселялись тоді переважно вихідцями із території Гетьманщини та органічно ввійшли до її складу. За переписом 1745 р. тут (майбутні Олександрійський, Єлизаветградський і Ольвіопольський повіти Херсонської і Верхньодніпровський повіт Катеринославської губернії) було зареєстровано 2 міста, 13 сіл, 29 селищ, 133 хутори. Переважну частину жителів Новоросії складали українці. Росіяни проживали тоді лише в Бахмутському і Донецькому повітах. На основній же частині регіону з 1734 р. розташовувалися запорозькі козаки, які створили тут спочатку п'ять паланок: Кодацьку, Бугогардівську, Інгульську, Самарську і Кальміуську. В 1766 р. до них додалися ще три: Протовчанська, Орельська і Прогноїнська.

Слід зазначити, що в 50-і роки XVIII ст. Північне Причорномор'я освоювалось винятково українськими переселенцями, хоча з 1751 р. розпочалося переведення в Новоросію іноземних воєнних колоністів (молдаван, сербів, болгар та ін.)²⁵. Заселення іноземними вихідцями північних частин Новоросії призвело до створення тут нових адміністративних одиниць. Початок цьому процесу поклав указ від 24 грудня 1751 р. Згодом був опублікований ряд указів про розміщення іноземних поселенців в «Задніпровських місцях» і про створення там нового адміністративного утворення – Нової Сербії, де були поселені два полки і створена спеціальна «Комісія про поселення сербського народу». В 1753 р. по сусідству із Новою Сербією інші іноземні переселенці створили так звану Слов'яно-Сербію. Вона розташовувалась між р. Бахмутом і Луганню. Поряд із Новою Сербією в 1752 р. була закладена фортеця Святої Єлизавети. Цікаво, що Нова Сербія, Слов'яно-Сербія не входили адміністративно до складу існуючих російських губерній і не ділились на повіти. При їхньому формуванні була використана схема адміністративного устрою Гетьманщини (полки, сотні), коли об'єднувались в єдине адміністративна, військова та інші системи управління. Ці землі підпорядковувались безпосередньо Сенату і Військовій Колегії і не охоплювались протягом 50-70-х років загальноімперським ревізьким обліком населення²⁶. Таким чином, частина Новоросії, яка належала Росії до середини 50-х років XVIII ст., складалась із Землі Війська Запорозького, Нової Сербії, Новослобідського козацького поселення (полку), Української лінії, Бахмутського повіту (провінції) і Слов'яно-Сербії.

Ліквідація Гетьманщини поклала початок рішучим територіально-адміністративним реформам Катерини II. Вже у 1764 р. Нова Сербія і Новослобідське козацьке поселення, яке примикало до неї з півдня, були переіменовані в Новоросійську губернію (сама Катерина II настояла на цій назві). Згідно із указом від 11 червня 1764 р. до складу Новоросійської губернії були включені Українська лінія, Слов'яно-Сербія і бахмутські козаки. До складу Новоросійської губернії ввійшла частина території

Гетьманщини після її ліквідації. Це були дві сотні Миргородського полку та 13 сотень Полтавського полку. Губернським центром з 26 березня 1765 р. стало м. Кременчук. Таким чином, до кінця 1765 р. Новоросійська губернія складалась із наступних частин: Єлизаветградської провінції, Катерининської провінції, Бахмутського повіту. Згодом, аж до поділу Новоросійської губернії на Новоросійську й Азовську, зміни внутрішніх кордонів вказаного району не були значними²⁷.

Після закінчення російсько-турецької війни і підписання Кючук-Кайнарджийського миру 1774 р. до складу Росії ввійшли нові землі між Дніпром і Бугом і на узбережжі Чорного моря. Згідно із указом 14 лютого 1775 р. із частини колишньої Новоросійської губернії, Землі Війська Донського, а також земель, які прилягали до Чорного моря, створюється Азовська губернія. Вона поділялась на дві провінції: Бахмутську та Азовську. Азовська губернія в 1775 р. являла собою незвичайну картину. Частина її території – м. Кінбурн і землі між Дніпром і Бугом – не стикались з іншими частинами губернії на схід від Дніпра²⁸.

Землі колишньої Запорозької Січі ввійшли до складу Новоросійської та Азовської губерній, об'єднаних у Катеринославське намісництво. Уряд став щедрою рукою роздавати ці землі російським і українським поміщикам. «Потемкин, – як писав Д. Бантиш-Каменський, – хлебнул только несколько ложек ухи с Кошевым Атаманом и батько Грицко сделался властелином необузданной вольницы, беспокоившей до того пределы России». Частина запорожців покинула межі імперії і поселилась на Дунаї, створивши тут так звану Задунайську Січ, проте з ліквідацією запорозького війська царський уряд втратив цінну і разом з тим майже дармову військову силу.

У другій половині 70-х рр. XVIII ст. склався порядок, за яким більшість питань стосовно Півдня України вирішувалися у приватному листуванні між імператрицею та генерал-губернатором, а проміжною ланкою між місцевою та центральною владою стала канцелярія Григорія Потьомкіна²⁹. Це зумовило розширення повноважень генерал-губернатора південноукраїнського регіону з найважливіших галузей управління: військової, фінансової та адміністративної. До відомства генерал-губернатора було передано командування Чорноморським флотом.

Специфіка Південного краю, присутність у регіоні великої кількості запорозького населення, яке у своїй переважній більшості зберігало опозиційність до російської держави, змушували уряд обережно ставитися до запорозької спадщини, принаймні у перші роки по скасуванні Січі. Все це не могло не позначитися на політиці влади і перш за все на тих заходах, які впроваджував у життя Григорій Потьомкін.

Вже 31 серпня 1775 р. він своїм ордером запропонував азовському губернатору В. О. Черткову та новоросійському губернатору М. В. Муромцеву цілу низку заходів щодо реорганізації адміністративного устрою³⁰.

А вже 8 вересня 1775 р. Григорій Потьомкін представив Сенату пропозицію стосовно територіального устрою Південного краю після зруйнування Запорізької Січі, зокрема, пропонувалося встановити нові кордони Азовської та Новоросійської губерній. Невдовзі він звернувся до Сенату з пропозицією включити до Азовської губернії залишок Полтавського полку на тій підставі, що його частина вже перебуває у підпорядкуванні Новоросійської губернської канцелярії. Для цього пропонувалося до Азовської губернії включити селища Нові та Старі Водолаги й місто Тор з повітом. А вже 23 грудня 1775 р. вийшов указ Катерини II Г. О. Потьомкіну про зміни кордонів між Малоросійською та Новоросійською губерніями. Зокрема в ньому йшлося: «...Правительствующий Сенат слушав Рапорт Новороссийской и Азовской губерний Генерал Губернатора, генерал Аншефа и Кавалера Графа Григория Александровича Потемкина о присоединении к Новороссийской губернии оставшей части Малороссийского Полтавского полку, также из Слободской губернии города Тора и Водолаг... о положении границ губерний доноситъ честь имел, то и просит указа о присоединении оных за проживанною необходимостью к вверенной ему губернии и о выключке их из ведомства Малороссийского...»³¹.

До кінця 1775 р. ще продовжував існувати розподіл колишніх запорозьких земель на паланки. Крім того, провідним завданням місцевих органів управління Азовської та Новоросійської губерній стало встановлення адміністративного контролю щодо переміщення козацтва та організація ліквідації зимівників і переведення зимівчан до слобід. В інструкції секунд-майору П. Горлинському щодо стосунків з колишнім запорозьким населенням, зокрема, зазначалося, що ні в якому разі не можна було використовувати запорозькі назви адміністративних одиниць, а нові територіальні утворення слід називати: Самарським повітом, Личківським повітом, Протовчанським повітом, Барвінківським та Кальміуським повітами³².

Одразу по зруйнуванню Січі до запорозьких паланок було призначено командирами російських офіцерів. Однак точних інструкцій їм не було надано, а тому вони переважно діяли на свій розсуд. Головним завданням таких командирів стає недопущення антидержавних проявів з боку опозиційно налаштованого запорозького населення³³.

Активна участь Григорія Потьомкіна у «облаштуванні» новоприєднаних земель зрештою була оцінена Катериною II і в 1776 р. він офіційно був призначений генерал-губернатором Новоросійської, Азовської та Астраханської губерній, які займали в той час володіння Південної Росії від Чорного до Каспійського моря, йому надаються влада і переваги царського намісника. У 1777 р. князь Потьомкін відправився у довірене йому намісництво, і тут у нього остаточно визріла думка розпочати втілення в життя так званого Грецького проекту³⁴, ініціатором

якого він і був. Суть грецького проекту полягала у вигнанні турків із Європи й створенні у східній частині Балканського півострова Грецької імперії, главою якої мав стати онук Катерини – Костянтин. Однак несподівано для імператриці Потьомкін вибрав для майбутньої відродженої Візантії столицю. Нею мав стати не Константинополь – Стамбул, а Миколаїв, заснований Потьомкіним на землі древньої Ольвії. Ця ідея визначила у повній мірі власну політику генерал-губернатора на південних землях, які мали стати частиною його проекту. Узгоджуючи усі територіально-адміністративні зміни з Катериною II, він впевнено йшов власним шляхом.

Зокрема, у 1776 р. відбулися нові зміни кордонів Азовської та Новоросійської губерній, і землі Запорізької Січі, які лежали по ліву сторону Дніпра, були включені до складу Азовської губернії. В наступному 1777 р. Катерининська провінція була передана із Новоросійської в Азовську губернію. Після цього кордони вказаних двох губерній до їх злиття в Катеринославську губернію вже мало змінювались.

Таким чином, в другій половині 1776 р. Новоросійська та Азовська губернії поділялись, як і в інших частинах Росії, на провінції та повіти. Територія Запорізької Січі, включена до складу Новоросійської губернії, лягла в основу Слов'янського (Нікопольського), Саксаганського (Новокодацького) і частково Інгульського (Криворізького) повітів.

В такому вигляді повіти Новоросійської губернії проіснували до 1783 р. «Акт розмежування між Новоросійською губернією і Польською Україною», підписаний 5 січня 1781 р., не вніс змін в кордони губерній³⁵.

Цікаво простежити динаміку етнічного складу населення даного регіону. Зокрема, у 1779 р. по всій Новоросії українці склали 64,76%, молдавани – 11,3%, росіяни – 9,85%, греки – 6,31%, вірмени – 4,76%, грузини – 0,45% і всі інші – 2,57%.³⁶ Характерно, що частка українців в Катеринославській губернії представлена 59,39%, а в Херсонській – 70,39% всього населення. Тим не менше і у 80-90-х рр. XVIII ст. Новоросія продовжувала залишатися районом активної колонізації. За порівняння невеликий відрізок часу в 13 років її населення збільшилось майже на 80%. Переселенський рух зберігався на високому рівні в 1783-1787 рр. – до початку російсько-турецької війни. В 1783-1787 рр. близько половини всіх переселенців припадало на частку поміщицьких селян.

У 1783 р. на основі Азовської та Новоросійської губерній створено Катеринославське намісництво. 30 березня був опублікований указ, в якому новоросійському наміснику Григорію Потьомкіну-Таврійському пропонувалось поділити новостворене намісництво «на первое время до дальнейшего утверждения границ на 12 уездов» і призначити губернське та повітові міста «по выгодности местной». У необхідному випадку «по пространству земли и по количеству обитателей» дозволялось «увеличить число уездов или для удобства управления учредить область»³⁷.

Хоча існувало ще декілька проектів можливого районування губернії, верх взяла ідея Потьомкіна, всі інші були в кінцевому рахунку відкинута.

Укази від 22 січня 1784 р. визначили остаточну структуру Катеринославського намісництва. Вони передбачали: поділити Катеринославську губернію на 15 повітів (серед них Донецький, Бахмутський, Полтавський, Маріупольський, Херсонський та ін.), губернським містом повинен був стати Катеринослав, крім того, генерал-губернатору Григорію Олександровичу Потьомкіну наказувалось дати розпорядження про те, «какие по названиям уездов следует устроить новые города»³⁸.

Територія, на якій існувало Кримське ханство, ввійшла до складу Росії на основі Маніфесту від 8 квітня 1783 р. Згідно із указом від 2 лютого 1784 р. там була створена Таврійська область. В ній запроваджується 7 повітів, серед яких були Сімферопольський, Євпаторійський, Перекопський, Феодосійський та ін. Тут ми не будемо торкатися ролі Потьомкіна у ліквідації Кримського ханства, але зауважимо, що це була логічна складова частина його імперського «грецького проекту».

Таким чином, оцінюючи в цілому зміни адміністративно-територіальних меж Новоросії протягом всього XVIII ст., можна виділити основні риси цього процесу. Особливістю 20-80-х років XVIII ст. було ще певне врахування царської адміністрації вже існуючих структурних підрозділів, а діючий адміністративно-територіальний устрій максимально використовувався при нових перетвореннях (воєно-адміністративна система управління – утворення нових полків, сотень і т.п.). Лише з 60-х років XVIII ст. в регіоні починають складатися адміністративні перетворення загальноімперського типу. Другою рисою цього періоду стало включення до складу Новоросії тих частин України, які органічно до неї не відносились, зокрема Слобідська Україна, оскільки Новоросія була заселена ще досить слабо і для створення там нових губерній та повітів був необхідний певний мінімум населення.

Отже, адміністративний устрій Південного краю України другої половини XVIII ст. мав свою специфіку. Його основою стала традиція запорозького козацтва влаштування територій за типом Запорозьких Вольностей.

Однак вже на початку 80-х років XVIII ст. державна адміністративна політика щодо Південного краю змінювалася. Розпочалося формування бюрократичного апарату. Останнє питання стало досить серйозною проблемою для місцевої адміністрації. Відсутність необхідної кількості чиновників, які повинні були виконувати свої обов'язки у новостворених палатах та правліннях, компенсувалося за рахунок залучення до канцелярської і, перш за все, до адміністративної роботи офіцерів поселених гусарських та пікінерських полків, а також колишньої запорозької старшини.

З 80-х рр. російським урядом було розгорнуто діяльність щодо впровадженню на території Азовської

та Новоросійської губерній «Установлень щодо управління губерніями» 1775 р. При проведенні реформи уряд не зважав на відсутність у регіоні відповідних соціально-економічних умов: у південній частині губерній кількість населення була замалою для впровадження «Установлень», не вистачало міст, які б могли відігравати роль повітових центрів³⁹.

Впровадження «Установлень» 1775 р. на території колишнього Кримського ханства також відбувалося за відсутності необхідних умов. Тут також існувала кадрова проблема. У зв'язку з цим, хоча більшість місцевих органів управління діяла з 1784 р., офіційне відкриття адміністративних установ Таврійської області відбулося лише у 1787 році.

Отже, проблема «освоєння» південноукраїнських земель та новоприєднаних територій Кримського ханства були частиною інкорпораційної політики Російської імперії, і тут провідну роль відіграв генерал-губернатор Григорій Потьомкін. Його перевагою було знання і досвід спілкування з козацтвом, яке являлося зразком успішного освоєння фронтирів. Разом з тим він отримав повну підтримку Катерини II у своїх проектах, які не суперечили державній політиці, що давало змогу реалізовувати в тому числі й власні ідеї, зокрема щодо «грецького проекту», заручником якого й стали українські землі. Той територіально-адміністративний устрій, який сформувався у другій половині XVIII ст. зусиллями Григорія Потьомкіна, зрештою, уже повністю ігнорував традиції місцевого населення і був підпорядкований імперській політиці Росії. Проте навіть у таких умовах переважну більшість населення становило українське землеробське населення, яке зберігало свою самобутність впродовж усього імперського періоду.

¹ Щербатов М. О повреждении нравов в России. – М.: Наука, 1983. – С. 1-96.

² Сумароков П. И. Черты Екатерины Великой. – СПб.: Типография департамента народного просвещения, 1829. – 371 с.

³ Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края, 1731-1823. – Одесса: Гор.типогр., 1836. – Ч. I-II.

⁴ Семевский М. И. Григорий Александрович Потемкин-Таврический // Русская старина. – 1875. – №3. – С. 481-496.

⁵ Гельбиг Г. Русские избранники и случайные люди: / Григорий Потемкин. XVIII в. // Русская старина. – 1887. – Март. – С. 544-547

⁶ Брикнер А. Г. История Екатерины Второй. – СПб., 1885. – 847 с.

⁷ Багалий Д. И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры // Киевская старина. – 1889. – Т. XXV(2). – С. 27-55

⁸ Загоровский Е. А. Организация управления Новоросией при Потемкине в 1774-1791 годах // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1913. – Т. XXXI. – С. 52-82

⁹ Лашков Ф. Ф. Князь Г. А. Потемкин-Таврический как деятель Крыма. – Симферополь, 1890. – 48 с.

- ¹⁰ Дружинина Е. И. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года (его подготовка и заключение). – М., 1955. – 388 с.; Вона ж. Северное Причерноморье в 1775-1800 г. – М., 1959. – 544 с.
- ¹¹ Полонська-Василенко Н. Південна Україна після зруйнування Січі // Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. – Т. II. – Мюнхен: Дніпрові хвилі, 1967. – 425 с.
- ¹² Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губернии) в XVIII – первой половине XIX века. – М., 1976. – 307 с.
- ¹³ Король В. Велич і трагізм Григорія Потьомкіна (маловідомі сторінки життя) // Історія в школі. – 2004. – №7-8. – С. 1-8.
- ¹⁴ Елисеєва О. И. Григорий Потемкин. – М., 2005. – 473 с.
- ¹⁵ Ключевский В. О. Курс русской истории. Т. V. – М., 1937. – С. 162.
- ¹⁶ Раскіна О., Нікольський В. Великолепний князь Тавриды // Зеркало недели. – 2002. – 26 жовтня. – С. 21.
- ¹⁷ Бантыш-Каменский Д. Биографии российских генералиссимусов и генерал-фельдмаршалов. В 4-х частях. – М., 1991. – Ч. 2. – С. 60.
- ¹⁸ Соловьев С. М. История России с древнейших времен. В 15-ти кн. – М.: Мысль, 1966. – Кн. XV. – С. 326.
- ¹⁹ Козирев В. К. Південна Україна у внутрішній політиці Російської імперії та СРСР (XVIII – XX ст.) – Запоріжжя, 2002. – С. 20.
- ²⁰ Скальковський А. О. Історія Нової січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ: Січ, 2003. – С. 384.
- ²¹ Кабузан В. М. Українці в мирі: динаміка численності і расселення. 20-е годы XVIII – 1989 г.: формирование этнических и политических границ украинского этноса. – М.: Наука, 2006. – С. 67.
- ²² Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой полов. XIX в. (1719-1858 гг.) – М., 1976. – С. 50.
- ²³ Кабузан В. М. Заселение Северного Причерноморья (Новороссии) в XVIII в. (1719-1795 гг.) // Советская этнография. – 1969. – № 6. – С. 33.
- ²⁴ Кабузан В. М. Українці в мирі: динаміка численності... – С. 68.
- ²⁵ Кабузан В. М. Заселение Северного Причерноморья... – С. 34.
- ²⁶ Кабузан В. М. Заселение Новороссии... – С. 52.
- ²⁷ Полонская-Василенко Н. Заселение Новороссийской губернии // Истор.записки. – 1942. – № 13. – С. 36.
- ²⁸ Кабузан В. М. Крестьянская колонизация Северного Причерноморья в XVIII- перв. полов. XIX в. (1719-1857 гг.) // Ежегодник по аграр. истории Вост. Европы. – Кишинев, 1966. – С. 92.
- ²⁹ Загоровский Е. А. Организация управления Новоросией при Потемкине в 1774–1791 годах // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1913. – Т. XXXI. – С. 64.
- ³⁰ Посохов С. І. Губернаторська і генерал-губернаторська влада в Російській імперії // Історія України. – 1999. – № 23. – С. 3; Шамагонов Н. «Благослови, Господь, Потемкина!»: (О государственной и военной деятельности Г. А. Потемкина (1739-1791) // Коммунист Вооруженных Сил. – 1991. – № 1. – С. 57.
- ³¹ Витяг з указу Катерини II Г. О.Потьомкіну про зміни кордонів між Малоросійською та Новоросійською губерніями // Південна Україна у внутрішній політиці Російської імперії та СРСР (XVIII-XX століття) (Збірник докум.). – Запоріжжя, 2002. – С. 242.
- ³² Полонська-Василенко Н. Південна Україна після зруйнування Січі // Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. – Т. II. – Мюнхен: «Дніпрові хвилі», 1967. – С. 215.
- ³³ Козирев В. К. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (др. полов. XVIII-перша полов. XIX ст.). – Запоріжжя, 1999. – С. 5.
- ³⁴ Устинов В. И. Могучий Великоросс (К 200-летию со дня смерти генерал-фельдмаршала Г. А. Потемкина) // Военно-исторический журнал. – 1991. – №12. – С. 73.
- ³⁵ Кабузан В. М. Заселение Новороссии ... – С. 54.
- ³⁶ Кабузан В. М. Чисельність та національний склад населення Новоросії в 60-80-х рр. XVIII ст. // Укр. іст.-геогр. збірник. – 1971. – Вип. 1. – С. 142.
- ³⁷ Щербальский П. К. Потемкин и заселение Новороссийского края // Сборник антрополог. и этнограф. статей о России и странах ей прилежащих. – М., 1869. – Кн. 1. – С. 132.
- ³⁸ Мещеряков И. И. Управление Новоросией в 70-80-х годах XVIII века. // Учебные записки Кишиневского ун-та. – К., 1950. – Т. 9. – С. 95.
- ³⁹ Савченко І. В. Місцеві органи управління Новоросійської та Азовської губернії // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII-XIX ст. – Вип. 6. – Запоріжжя: Тандем-У, 2001. – С. 246.

Hanna SKOREYKO
(Chernivtsi)

INCIPIENCE OF NOVOROSIYA GENERAL-GOVERNORATE AND ROLE OF HRYHORIY POTYOMKIN IN ITS DEVELOPMENT

The article is about complicated processes of incorporation of southern Ukrainian lands into the Russian empire in 18th century. Special attention is given to demographic and administrative problems which were solved by Hryhoriy Potyomkin in order to strenghten the influence of Russian Empire on these territories, which played a significant role in a scope of geopolitical plans of Catherine II regarding the domination at the Black Sea.

A special feature of administrative management at Ukrainian lands in 20-80s of 18th century was careful attitude of czar administration to current structural units. Current administrative and territorial order was used at most at new changes With the beginning of Catherine II rule, administrative changes of generally emperial type started to implement here. Second feature of this period was inducting to Novorosiya those lands which organically were not related to it, for instance, Slobidska Ukraine. That was because Novorosiya was settled poorly and some minimum amount of people was needed in order to create new provinces and counties. Specificity of administrative order of southern lands in 18th century was the fact that the base of it was that tradition of cosaks and how they set Volnosti. Potyomkin's role here is very important as he clearly understood these traditions and their advantages on frontitis.

But at the beginning of 80-s in 18th century, state administrative policy towards southern lands was changing at the expense of forming of bureaucratic apparatus. Absence of needed amount of officials which were supposed to do their duties in newly created chambers was compensated at the expense of involving to administrative and clerical work of officers of hussar and pikener regiments as well as former cosak officers which was highly appreciated by Potyomkin.

Key words: *Novorosiya, general-governor Hryhorii Potyomkin, Southern Ukraine, colonization, administrative changes.*

УДК 352.075+930(477) «XX–XXI»

Сергій ДОБРЖАНСЬКИЙ
(Чернівці)

УПРАВЛІННЯ МІСТ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.: СУЧАСНІ ДОСЛІДНИЦЬКІ ПРІОРИТЕТИ ТА ІСТОРІОГРАФІЧНІ ОЦІНКИ

У статті проаналізовано історіографію особливостей розвитку міст Правобережної України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Здійснено узагальнений аналіз дослідницьких оцінок процесу підготовки і прийняття «Миського положення» 1870 та 1892 рр.; його обговорення та реалізації; характеристики поглядів уряду на виборчу систему, на структуру міських органів самоврядування, основні функції на Правобережній Україні. В роботах українських істориків констатовано, що Правобережжя вирізнялося відносно невеликою кількістю міст, які за багатьма показниками поступалися іншим регіонам Російської імперії. А також визначено національну особливість урбанізації регіону. З'ясовано чинники, які вплинули на зміст оцінок науковців, виявлено недостатньо досліджені аспекти проблеми.

Ключові слова: місто, інфраструктура, населення, історіографія, історична урбаністика.

З самого початку свого виникнення місто набувало дедалі більшої привабливості для проживання та самореалізації. У ньому концентрувалися основні управлінські органи й нові форми соціально-економічного буття, виникали і поширювалися прогресивні явища, знаходили своє практичне застосування будь-які професії, відбувався культурний обмін і формувалися різноманітні комунікативні моделі. На сьогоднішній день міста, зважаючи на проживання у них більшості населення, виступають як репрезентант публічного образу держави. Їхні агломерації мають практично необмежений потенціал економічного, суспільного та культурно-освітнього характеру.

Пройшовши декілька етапів свого розвитку, місто поступово стало домінуючим середовищем для існування людини, дедалі більше витісняючи та, разом з тим, знищуючи сільський спосіб і стиль життя. В українських землях відповідні процеси проходили з різною інтенсивністю та особливостями, однак значно сповільнено порівняно із іншими європейськими країнами. Серйозний «спурт» відбувся після проведення низки реформ в Російській імперії в 1860–1870-ті рр., основним наслідком яких стало створення міських органів самоврядування. У той час і в наступні історичні періоди дослідники по-різному оцінювали наслідки цих змін та особливості практичної імплементації законодавчих актів, які їх визначали.

Зважаючи на це, актуальним є здійснення неупередженого та об'єктивного аналізу сучасних історіографічних оцінок щодо міського управління на Правобережній Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Основними завданнями пропонованої статті є здійснення проблемно-тематичного розподілу наявних робіт із відповідної проблематики, з'ясування спільних/відмінних підходів до аналізу й оцінки окремих явищ та подій, виявлення перспективних (малодосліджених) аспектів проблеми.

Можна впевнено стверджувати, що протягом майже двох десятиліть ХХІ ст. вітчизняні урбаністичні дослідження набули статусу самостійного напрямку історичної науки. Свідченням цього є значне кількісне зростання монографічних та дисертаційних праць (не кажучи про статейні), виокремлення відповідної проблематики в окремі секції на конференціях, поява профільних установ («Науково-дослідний інститут історичної урбаністики»¹) і журналів (наприклад, «Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій» чи «Фронтири міста: історико-культурологічний альманах»²) тощо.

Досить різноманітною та різноплановою є й історіографія з означеної нами проблематики. Розвиток ринково-капіталістичних відносин та інфраструктурного забезпечення, зростання кількості населення, будівництво залізниць, реформи самоврядування – все це (але не тільки) формувало сукупність сприятливих факторів для посилення значення міст, а разом із тим – і рівень привабливості для історичного аналізу цих процесів. Зміна дослідницьких пріоритетів стала особливо помітною після здобуття Україною незалежності, адже відтепер стало можливим вивчення не лише суто становища, діяльності чи політичної боротьби робітничого класу (як це було в радянський період), а й системне та виважене осмислення всієї сукупності аспектів життєдіяльності міст, різноманітних соціальних, професійних чи етнічних категорій їх населення. З якісно нових методологічних позицій оцінюється державна політика, роль окремих представників купецтва, дворянства та торгово-промислової буржуазії в розвитку архітектурно-будівельної та інженерно-транспортної інфраструктури.

Відтак у дослідницьке поле зору вітчизняних науковців поступово потрапили міста всіх регіонів

України: Західної України³, Лівобережжя⁴, Слобожанщини⁵, Півдня⁶, Сходу⁷, в тому числі й Правобережжя⁸, зокрема Волині⁹ та Поділля¹⁰. Наведений в посиланнях список є далеко неповним і охоплює лише основні праці, присвячені переважно становленню органів міського самоврядування. В окремих випадках варто говорити навіть про полірегіональний характер робіт¹¹. Очевидним, і цілком логічним, зважаючи на об'єктивні чинники, є домінування вивчення різноманітних проблем історії Києва, Харкова, Одеси. Для прикладу, науково-допоміжний бібліографічний показник «Історія міста Києва з найдавніших часів до 2000 року» налічує три томи в 14-ти книгах¹², а його друга книга першого тому (період 1861–1917 рр.) включає майже 2 тис. позицій¹³. Проблема діяльності київських органів міського самоврядування в пореформений період не втрачає своєї актуальності і в останні роки, адже лише у 2016 р. було захищено дві дисертації на теми, пов'язані з організацією виборчого процесу та діловодства, формуванням складу гласних і їх роботою¹⁴.

Загальна теоретико-методологічна база представлена роботами В. Бабюха¹⁵, Я. Верменич¹⁶, Д. Чорного¹⁷ та ін. Вони репрезентують новітні підходи в розвитку історичної урбаністики, зокрема в питаннях визначення літочислення міст, здійснення їх типологізації, а також аналізу системи управління. По відношенню до Правобережної України Я. Верменич наголошує, що одним із стримуючих чинників тутешньої урбанізації стала дискримінаційна політика щодо євреїв, «традиційно схильних до підприємництва і міського способу життя». Тому «скупченість на обмеженій території, однобічна спрямованість економічної діяльності завдавали шкоди не лише євреюству, але й життєдіяльності міст, штучно позбавлених діяльного прошарку підприємливого населення і додаткового припливу капіталу»¹⁸. Дійсно, для переважної більшості міст Волині та Поділля відсоток єврейського населення становив не менше 40%.

Останніми роками системну роботу щодо історії населених пунктів здійснюють регіональні університети та обласні організації Національної спілки краєзнавців України. Під їх егідою з'являються дослідження, присвячені не лише найбільшим містам (крім згаданого Києва, Вінниці, Житомиру, Кам'янцю-Подільському, Луцьку, Рівному, Хмельницькому)¹⁹, а й низці інших (Білій Церкві, Немирову, Новоград-Волинському, Умані)²⁰. Подібні історико-краєзнавчі праці дозволяють на прикладі окремо взятого населеного пункту оцінити наслідки реалізації реформ місцевого управління та конкретизувати досвід їх практичного значення для соціально-економічного й інфраструктурного розвитку.

Більш узагальнюючий характер мають студії з історії окремо взятого регіону або певного аспекту його історії. Так, автори монографії «Західне Полісся: історія та культура» зауважили, що реформи 1860–1870-х рр., попри недосконалість, сприяли вирішенню проблем міст краю, «створили реальне під-

ґрунт для активізації громадської позиції населення, передусім у намаганні відстояти свої економічні права»²¹. Практичні наслідки цих намірів для прискорення промислового виробництва в містах і містечках Подільської губернії розкрито в праці А. Задорожняка та О. Реєнта. Дослідники показали, що статус міського поселення, швидкість та якість проведення реформи міського управління багато в чому визначав ступінь його економічного розвитку²². Сучасна академічна наука представлена й дослідженнями, які дозволяють по-новому поглянути на повсякденне життя міського населення, об'єктивно оцінити їх життєвий рівень²³.

Групу праць, присвячених безпосередньо міському самоврядуванню в Україні другої половини XIX – початку XX ст., варто відкривати монографією В. Горбачова. У ній автор здійснив всебічний аналіз особливостей реалізації реформи 1870 р., специфіки тогочасних виборчих технологій, діяльності посадових осіб і їх взаємовідносин з урядовою гілкою влади. На його думку, законодавчі зміни були обумовлені «інтересами капіталістичного розвитку Російської імперії» й «намаганням царизму зупинити подальший ріст революційного та ліберально-опозиційного руху»²⁴. Важливо, що реформа 1870 р. задовольняла інтереси дворян, адже допускала їх до участі в роботі органів міського самоуправління. Констатує очевидний позитивний ефект від нововведень (розширення можливостей впливу громадськості на різні сфери міського життя, ріст бюджету міст, покращення благоустрою, розвиток освітньої та медичної інфраструктури), дослідник вказав і на такі недоліки, як її непослідовність та незавершеність, класовий характер, соціальна вибірковість нововведень, обмеженість самостійності нових органів влади, конфлікти з губернськими адміністративними органами та ін.²⁵

Історико-юридичний аналіз діяльності органів міського самоврядування у всіх українських губерніях з точки зору функціонування державного механізму Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. представлений у праці Ю. Медведєва. На основі власного підходу автор досить обережно пояснює «всюлякий контроль за органами самоврядування з боку Міністерства внутрішніх справ не тільки реалізацією охоронної політики самодержавства», а й «численними порушеннями законодавства у фінансовій і господарській сферах, низькою виконавчою дисципліною з боку як органів державної влади, так і самого самоврядування». Подібно до цього, за його словами, контрреформа 1892 р. сприяла не просто жорсткішому адмініструванню, як це прийнято вважати, а покращенню організації самоврядування українських міст, спрямуванню її у нормативне русло²⁶.

Низка дисертаційних досліджень висвітлює комплекс питань, пов'язаних із розвитком міст та їх самоврядуванням безпосередньо на Правобережжі і в його окремих частинах – Волині й Поділля. У незалежній Україні однією з найперших та найбільш комплексних робіт на цю тематику стала

праця А. Гуменюка. В ній висвітлено соціальний та етнічний склад міського населення регіону, з'ясовано кількість та особливості економічного розвитку міських поселень в 1860–1890-ті рр. Розгляд означених проблем дав змогу досліднику однозначно стверджувати, що за рівнем урбанізації регіон поступався іншим районам Російської імперії²⁷. З огляду на тематичне спрямування діяльність органів самоврядування не стала пріоритетним напрямом дослідження для автора. У поле його зору потрапив лише вплив міської реформи 1870 р. на «руйнування архаїчного станового поділу населення»²⁸. Загалом домінування в дисертації соціально-економічних аспектів формує враження деякої незавершеності під час пояснення причин прискореного росту кількості населення та інфраструктурного розвитку, адже нерозкритою залишилася роль органів міського самоврядування в цих процесах.

Міське громадське управління трьох правобережних губерній Російської імперії (Київської, Волинської та Подільської), його правове становище та основні аспекти діяльності стало предметом дисертаційного дослідження Т. Щерби. Розкриваючи передумови і особливості проведення реформи 1870 р. у цій сфері, авторка традиційно для вітчизняних історіографів робить акцент на соціально-економічних чинниках, а причинами її запізненого запровадження в регіоні називає політичні міркування. При цьому «польський сепаратизм» спочатку нею відокремлено від «республікансько-аристократичних ідей», а потім все ж таки вказано на популярності подібних поглядів серед більшості поляків²⁹.

Т. Щерба підсумовує, що «позитивний досвід залучення до самоврядування міст широких мас міського населення» був поєднаний із «негативними явищами, коли реформатори не зуміли знайти належні механізми співпраці органів міського громадського управління та царської адміністрації»³⁰. На наш погляд, у даному випадку доцільно враховувати також свідоме прагнення центральної влади зафіксувати у законодавчих актах важелі, які б дозволяли контролювати новостворені органи. Саме ці плани визначали суперечливість й обмежений характер реформ. Така точка зору підтверджується конкретними прикладами щодо втручання губернської адміністрації та чиновників Міністерства внутрішніх справ у виборчий процес і безпосередньо в діяльність міської влади, які присутні в дослідженні.

Дві окремі підгрупи основної категорії історіографічних праць із означеної нами проблематики формують волино- та подільське студії. Характерно, що міста Київської губернії подекуди виступають частиною предмету дослідження разом з деякими лівобережними або навіть південними³¹. Цікавим прикладом такого типу є дисертація Т. Плаксії. Її територіальні межі охопили Середню Наддніпрянщину, тобто Київську, Катеринославську і Полтавську губернії. Подібне різнопланове поєднання суттєво ускладнило ро-

зуміння причин відмінності в темпах створення, етносоціальної структурі й особливостях практичної роботи міських дум та управ. Наприклад, залишилася непоясненою виявлена закономірність, що «зі зменшенням чисельності міста збільшувалася частка наділених виборчим правом». З іншого боку, щодо Правобережжя недоцільним є матеріал про «суперечності між містами та земствами», принаймні аж до початку ХХ ст.³² Крім того, дещо нівелюється врахування впливу етнічного та соціального чинників на процес розвитку міського управління, який був кардинально різним для промислової Катеринославщини та Київської губернії тощо. У цілому на прикладі вказаного регіону авторка виокремила загальні відмінності в діяльності міських органів управління до затвердження положення 1892 р. та після. За її словами, вони крилися в тому, що спочатку домінували питання благоустрою та впорядкування міст, організаційні витрати бюджету, а пізніше більш широкими стали культурно-просвітницька діяльність і турбота про освіту й охорону здоров'я³³.

Варто констатувати, що за винятком Києва, інші міста однойменної губернії не привернули такого наукового інтересу, як Волинської та Подільської. Низка статей вийшла з-під пера волинських дослідниць О. Прищепи та О. Карліної. Завдяки їх зусиллям наука збагатилася студіями, в яких розкриваються найрізноманітніші аспекти історії міст регіону: від демографічних змін, типологізації та податкової системи до пожежного забезпечення і зовнішнього вигляду³⁴. Окремої уваги заслуговує монографія О. Прищепи, заключний розділ якої присвячено міським органам управління на Волині, процесам їх реформування, діяльності у фінансовій та господарській сферах, щодо покращення забудови і планування, розвитку соціального забезпечення й культурно-освітнього середовища³⁵. Затримки у проведенні реформи 1870 р. авторка пояснює необхідністю першочергового запровадження спрощеного управління в приватновласницьких містах, що негативно впливало на добробут населення. Окрему увагу приділено конфліктам між жителями населених пунктів та їх власниками, новоствореними органами влади і губернською адміністрацією. Не можна не погодитися із думкою про те, що «у всіх без винятку волинських містах... у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. великого значення набуває ініціатива і підприємливість виборної влади», що на практиці сприяло розвитку промислової та соціальної інфраструктури³⁶.

Подібне тематичне спрямування мають цикл статей і дисертація Н. Шкільнюк. Пояснюючи специфіку підготовчої роботи та імплементації реформи, авторка на перше місце ставить політичну мотивацію влади (боротьба із національними впливами) та прагнення населення полегшити податковий тягар³⁷. У роботі також присутній аналіз фінансової діяльності органів влади, їх заходи щодо поліпшення

муніципального господарства і впорядкування вулиць, побудови соціальних об'єктів та ін. На основі здійснення такого дослідження Н. Шкільнюк дійшла висновку про те, що «російська влада остаточно перетворила міське самоуправління в урядовий орган утримання міського господарства»³⁸. На наш погляд, такий підхід є занадто песимістичним та узагальненим, адже варто окремо брати до уваги ті зміни, які були властиві для різних періодів та різних населених пунктів регіону.

Міське самоврядування на Поділлі виступає предметом дослідження в окремому розділі монографії О. Мельничук під назвою «Адміністративний апарат та органи місцевого самоврядування на Поділлі у другій половині XIX століття». У ній здійснено комплексний аналіз порядку формування органів міського самоврядування в регіоні, охарактеризовано структуру, компетенцію та їх діяльність, визначено суть, причини і наслідки проведення контрреформи 1892 р.³⁹ Основною причиною запровадження законодавчих змін дослідниця назвала об'єктивну необхідність покращення тогочасної системи управління, яка не відповідала вимогам часу, зокрема гальмувала соціально-економічний розвиток та ставала перешкодою в організації господарського життя. Однак побоювання царської влади щодо можливого використання населенням міст, де домінували євреї та поляки, самостійності у вирішенні ряду питань, обумовило більш тривале запровадження законодавчих змін 1870 р. в західних губерніях, у тому числі й на Поділлі. Підтвердженням цієї думки дослідниця використала порівняльний аналіз термінів проведення реформи в трьох правобережних губерніях та національний склад місцевих жителів. Такий підхід продемонстрував наступну по черговість (залежно від співвідношення питомої ваги основних національних груп: українців, росіян, євреїв та поляків): Київська, Подільська, Волинська губернії. Основним досягненням реформи 1870 р. О. Мельничук називає ліквідацію станового принципу формування органів міського самоврядування та заміну її буржуазним принципом майнового представництва, констатує при цьому недемократичність процесів⁴⁰. Така специфіка посилювала абсентеїзм (ухиляння) місцевого населення (на перших виборах для I-го розряду виборців рівень неявки склав 27%, для II-го – 81%), спричинений низькою політичною та правовою культурою.

Оцінюючи ефективність роботи новостворених органів, дослідниця вказує, що «для успішного виконання завдань» їм «не вистачало власної примусової сили», тобто самостійності та незалежності від влади губернатора і поліцейських органів. Ситуація ускладнилася після проведення контрреформи 1892 р., яка суттєво обмежила виборче право, самостійність і значення міської влади. Разом з цим авторка вказала й на позитивні зрушення: 1) «збільшення питомої ваги осіб дворян-землевласників, представників установ та товариств сприяло тому, що кількість гласних із середньою та вищою освітою зросла»; 2) кількість гласних у думу та членів управ

зменшилася, що позначилося на економії витрат»; 3) «посилення відповідальності гласних за відсутність без поважних причин на засіданнях дисциплінувало їх, впливало на ефективність роботи дум»⁴¹.

Грунтовне висвітлення урбанізаційних процесів на Поділлі здійснено у монографії відомого краєзнавця С. Єсюніна, яка побачила світ у 2015 р.⁴² Узагальнивши багаторічний науковий пошук автора, вона репрезентує собою зразок для досліджень подібного типу. На основі широкої джерельної бази історик простежив зміни в управлінській системі міст різного адміністративного та соціально-економічного рівня. Недосконала законодавча база, відсутність чіткого механізму та бюрократизм, за словами С. Єсюніна, суттєво обмежували темпи тутешньої урбанізації. Разом з тим, на перше місце у поясненні причин затягування введення в дію реформи 1870 р. на Поділлі дослідник ставить не політичні чинники, а необхідність у підготовчій роботі⁴³. Крім того, у книзі присутній аналіз процесів формування бюджетів, структура їх витрат, розвитку інфраструктури та ін., однак діяльність міських органів управління не стала предметом розгляду на рівні окремого розділу.

Таким чином, аналіз вітчизняної історіографії кінця XX – початку XXI ст., присвяченої історії міст Правобережної України, засвідчує суттєво зрослий рівень репрезентативності та демонструє різноманітність тематичних пошуків. Окремими предметами вивчення на рівні монографічної та дисертаційної наукової продукції стали підготовка і проведення реформ 1870, 1892 рр., економічне й повсякденне життя міст і їх населення, різноманітні особливості розвитку в другій половині XIX – на початку XX ст. Зростання актуальності подібного вивчення в незалежній Україні зумовило акцентування уваги на інфраструктурних проблемах: формування мережі шкіл, медичних закладів тощо. Разом з тим управлінський апарат перебував у полі зору науковців лише з точки зору необхідності загального пояснення урбанізаційних процесів. Відтак варто констатувати, що зберігається необхідність у подібному комплексному дослідженні, в тому числі й у контексті історико-порівняльного аналізу з іншими українськими регіонами.

¹ Офіційний сайт Науково-дослідного інституту історичної урбаністики. – Режим доступу: <http://ri-urbanhistory.org.ua>.

² Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій. – Режим доступу: <http://mics.org.ua>; Фронтири міста. – Режим доступу: <https://frontiere-mista.in.ua>.

³ Кіселичник В.П. Міське право та самоврядування громади Львова (друга половина XIX – початок XX століття): монографія. – Л.: ЛьвДУВС: Край, 2008. – 352 с.

⁴ Чорний Д.М. Міста Лівобережжя України наприкінці XIX – на початку XX ст.: автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – Х., 2008. – 42 с.; Шара Л.М. Становлення органів самоврядування у містах і посадах Чернігівської губернії в останній третині XIX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. – Х., 2002. – 18 с.

⁵ Ярмиш О.Н., Головка О.М. Харківське міське самоврядування на зламі століть: XIX–XX і XX–XXI. Досвід історії та сучасності. – Х.: Нац. ун-т. внутр. справ, 2004. – 372 с.

⁶ Дорошева А.О. Самоврядування в приморських містах Півдня України у другій половині XIX ст.: автореф. дис.... канд. іст. наук. – О., 2009. – 16 с.; Марченко О.М. Міське самоврядування на Півдні України у другій половині XIX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. – О., 1997. – 16 с.; Надибська С.Б. Соціально-економічний розвиток міст Південної України в 1861–1900 рр. (за матеріалами Херсонської та Катеринославської губерній): автореф. дис. ... канд. іст. наук. – О., 2005. – 17 с.; Цибуленко Л.О. Органи самоврядування Одеси, Миколаєва, Херсона у розбудові муніципальної земельної та виробничої власності в кінці XIX – на початку XX століття. – Херсон: Айлант, 2003. – 159 с.

⁷ Маргулов А.Х. Урбанізація Донбасу у 1861–1917 роках: автореф. дис. ... канд. іст. наук; Донецький національний ун-т. – Донецьк, 2005. – 19 с.

⁸ Гуменюк А.О. Міста Правобережної України в другій половині XIX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1993. – 16 с.; Щерба Т.О. Міське самоуправління на Правобережній Україні у другій половині XIX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2001. – 19 с.

⁹ Прищепя О.П. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст.: монографія. – Рівне: ПП ДМ, 2010. – 287 с.

¹⁰ Єсюнін С.М. Міста Поділля у другій половині XIX – на початку XX ст.: монографія. – Хмельницький: ФОП Мельник А.А., 2015. – 336 с.; Мельничук О.Ф. Адміністративний апарат та органи місцевого самоврядування на Поділлі у другій половині XIX століття. – Вінниця: Велес, 2001. – 192 с.

¹¹ Нікітін Ю.О. Пореформені міста Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині XIX ст.: історичний аспект самоврядування: монографія. – Вінниця: Нілан, 2016. – 327 с.; Плаксієв Т.М. Міське самоврядування Середньої Наддніпряниці в другій половині XIX – на початку XX століть: автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2001. – 19 с.; Седляр А.В. Соціально-економічна діяльність органів міського самоврядування на Волині та Поділлі (1892–1918 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2009. – 20 с.

¹² Історія міста Києва з найдавніших часів до 1861 року. Науково-допоміжний бібліографічний покажчик у виданнях від XVII ст. до 2000 року. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009–2010.

¹³ Історія міста Києва з найдавніших часів до 1861 року. Науково-допоміжний бібліографічний покажчик у виданнях від XVII ст. до 2000 року. – К.: Інститут історії України, 2009. – Т. I: Хронологічний літопис міста Києва. – Кн. 2: Історія міста Києва періоду 1861 – першої половини 1917 року. – 200 с.

¹⁴ Глизь Ю.І. Київська міська дума: структура, склад гласних, діяльність (1871–1914 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2016. – 23 с.; Свердлик З.М. Організація діловодства в думі та управі міста Києва (1870–1917 роки): автореф. дис.... канд. іст. наук; НАН України. – Київ, 2016. – 20 с.

¹⁵ Бабюх В.А. Методика літочислення міст: світовий досвід / НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2009. – 82 с.

¹⁶ Верменич Я.В. Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення / НАН України. Інститут історії України; Сектор теоретико-методологічних проблем історичної регіоналістики. – К.: Інститут історії

України, 2011. – 306 с.; Верменич Я.В., Дмитрук В.І., Архипова С.І. Міська історія України: проблеми початкового датування. Науково-довідкове видання / відп. ред. Я. Верменич. НАН України. Інститут історії України; Сектор теоретико-методологічних проблем історичної регіоналістики. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – 140 с.

¹⁷ Чорний Д.М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.): монографія. – Х.: [б.в.], 2007. – 304 с.

¹⁸ Верменич Я.В. Історична урбаністика в Україні... – С. 189–190.

¹⁹ Вінниця: історичний нарис / голов. ред.: А. М. Подолинний. – Вінниця: Книга-Вега, 2007. – 304 с.; Костриця М.Ю., Кондратюк Р.Ю. Житомир: підручна книга з краєзнавства; 2-е вид., випр. та допов. – Житомир: Косенко, 2007. – 464 с.; Завальнюк О.М., Комарницький О.Б. Кам'янець-Подільський: Історико-популярний нарис. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2001. – 119 с.; Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти; видання друге, перероблене та доповнене. – Хмельницький, 2008. – 126 с. та ін.

²⁰ Чернецький Є.А. Історія Білої Церкви: події, постаті, життя. – Біла Церква: Олександр Пшонківський, 2013. – 445 с.; Малаков Д. Минуле Немирова. – К.: Оранта, 1998. – 112 с.; Костриця М.Ю. Новоград-Волинський: історико-краєзнавчий нарис. – Житомир: Косенко, 2007. – 92 с.; Бушин М.І., Гуржій О.І., Палій А.Г. Місто Умань: історичні портрети, події, факти. – Умань: Черкаський ЦНТЕІ, 2010. – 262 с.

²¹ Західне Полісся: історія та культура: монографія / авт. кол.: Г. В. Бондаренко, О. Н. Гаврилук, А. А. Дмитренко, О. М. Карліна та ін. – Луцьк, 2012. – С. 247–248.

²² Задорожнюк А.Б., Реєнт О.П. Промислове виробництво в містах і містечках Подільської губернії кінця XVIII – початку XX ст. – К.: Інститут історії України, 2008. – 270 с.

²³ Вільшанська О. Повсякденне життя міст України кінця XIX – початку XX ст.: європейські впливи та українські національні особливості; відп. ред. О. П. Реєнт. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – 172 с.; Молчанов В.Б. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900–1914 рр.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 318 с.

²⁴ Горбачев В.П. Городская реформа 1870 года в Украине: монографія. – Донецьк: Донец. юрид. ин-т ЛГУВД, 2008. – С. 267.

²⁵ Там же. – С. 267–268.

²⁶ Медведєв Ю.Л. Міське самоврядування в державному механізмі Російської імперії у кінці XIX – на початку XX ст. (на матеріалах українських губерній): дис. ... канд. юрид. наук. – Луганськ, 2011. – С. 190–191.

²⁷ Гуменюк А.О. Міста Правобережної України в другій половині XIX ст.: дис. ... канд. іст. наук. – К., 1993. – С. 47.

²⁸ Там само. – С. 79.

²⁹ Щерба Т.О. Міське самоуправління на Правобережній Україні у другій половині XIX ст.: дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2001. – С. 44, 49, 52.

³⁰ Там само. – С. 179.

³¹ Нікітін Ю.О. Зміни в становищі сільського й міського населення Київської та Чернігівської губерній після селянської і міської реформ 60–70 років XIX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2004. – 18 с.; Плаксієв Т.М. Вказ. праця. – 19 с.

³² Плаксієв Т.М. Міське самоврядування Середньої Наддніпряниці в другій половині XIX – на початку XX століть: дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2001. – С. 65–66.

³³ Там само. – С. 138.

³⁴ Карліна О. «Містечко»: зовнішній вигляд на прикладі містечок Волинської губернії в першій половині XIX ст. // Науковий вісник Волинського державного університету Сер.: історія. – Луцьк, 1996. – Вип. 1. – С. 82–86; Її ж. Чисельність міст і міського населення Волинської губернії наприкінці XVIII – середині XIX ст. // Науковий вісник Волинського ун-ту ім. Лесі Українки. Іст. науки. – 2001. – № 10. – С. 89–96; Прищепка О. Демографічні зміни в урбанізаційному процесі на Волині (II-а половина XIX ст. – початок XX ст.) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. – Київ, 1999. – Вип. 7. – С. 68–72; Її ж. Освітньо-культурне середовище міст Волині другої половини XIX – початку XX ст. крізь призму реформ 60–70-х рр. у царській Росії // Історико-політичні проблеми сучасного світу: Збірник наукових статей. – Чернівці, 2005. – Т. 10–11. – С. 162–172 та ін.

³⁵ Прищепка О.П. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст.: монографія. – Рівне: ПП ДМ, 2010. – 287 с.

³⁶ Там само. – С. 146–147, 167.

³⁷ Шкільнюк Н.М. Міста Волинської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.: соціальна структура, адміністративний та економічний аспекти. дис. ... канд. іст. наук. – Тернопіль, 2017. – С. 105, 110.

³⁸ Там само. – С. 186–187.

³⁹ Мельничук О.Ф. Вказ. праця. – С. 111–163.

⁴⁰ Там само. – С. 111–116.

⁴¹ Там само. – С. 162–163.

⁴² Єсюнін С.М. Міста Поділля у другій половині XIX – на початку XX ст.: монографія. – Хмельницький: ФОП Мельник А.А., 2015. – 336 с.

⁴³ Там само. – С. 47, 75.

Sergii DOBRZHANSKYI
(Chernivtsi)

**THE GOVERNMENT OF THE RIGHT-BANK
UKRAINE CITIES IN THE LATE 19TH –
EARLY 20TH CENTURIES:
MODERN RESEARCH PRIORITIES
AND HISTOROGRAPHY EVALUATION**

The Article analyzed the Historiography of the features of Urban Development of Right-Bank Ukraine in the second half of 19th – the beginning of the 20th century. A generalized analysis of research assessments of the process of preparation and adoption of the «City Position» of 1870 and 1892 was carried out; coverage of the process of discussion and implementation; characteristics of the views of the government on the electoral system, on the structure of local self-government bodies, their main functions in the Right-Bank Ukraine. In the studies of Ukrainian Historians it was noted that the Right-bank Ukraine was characterised by the relatively Small Number of Cities which by the many Indicators were inferior to, for example, other Regions of the Russian Empire. And also specificity of the national feature of urbanization in the region. The reasons which have affected Character of estimations of Scientists are named, not studied Problems are outlined.

Keywords: City, Census, Infrastructure, Population, Historiography, History of Urbanism.

УДК 28:94(477.85)

Юрій ПЛЕКАН
(Коломия)

**ДЕЯКІ НОТАТКИ З ІСТОРІЇ ГРЕКО-
КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ НА БУКОВИНІ
(ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)**

У статті розглядається період розквіту та утвердження греко-католицьких громад Станіславської єпархії на території Північної Буковини у період другої половини XIX – на початку XX століть. Дається опис та характеристика новостворених парохій у різних населених пунктах краю, укладених на підставі церковних візитацій та даних Шематизмів.

Ключові слова: Греко-Католицька церква, Північна Буковина, Галицька митрополія, Чернівецький деканат, митрополит Шептицький.

Становлення греко-католицької конфесії на Буковині припало на кінець XVIII – початок XIX ст. – період великих релігійних реформ у Європі в цілому та в Австро-Угорській імперії зокрема.

Вірні греко-католицької церкви на Буковині мали досить незначну частку поряд з представниками інших конфесій краю. Вона коливалася, за офіційними статистичними даними, від 2% у 1857 р., до 3% у 1910 р.

З 1885 року громаду греко-католиків Буковини очолив о. Келестин Костецький, який був призначений парохом Чернівців та деканом Буковинським. На той час парафія вже була підпорядкована єпископу Станіславському. Тут варто зазначити, що до греко-католицького віросповідання належало чимало суспільно-політичних та культурно-освітніх діячів Буковини, зокрема професори Чернівецького університету Ігнатій Онишкевич, Степан Смаль-Стоцький, Омелян Калужняцький, а також І. Тимінський, А. Шанковський, С. Виницький, І. Окуневський, видатні буковинські письменники – Юрій Федькович та Ольга Кобилянська.

Згідно із відомостями про стан парохій у Чернівецькому та Сучавському деканатах Станіславської консисторії у 1894-1895 рр., складеними на підставі пастирських візитацій, стан греко-католицьких громад був наступний. Парохія Заставна заснована у 1831 р., – парох Іван Устиянович придбав два морги землі для городу та півморга для будівництва церкви, оскільки богослужіння велися у католицькому костелі, у 1893 р. нараховувалося 873 парафіянина, разом із селами: Товтри, Веренчанка, Звенячин, Киселів, Кострижівка, Валява, Репужинці¹.

Парохія Погорілівка заснована у 1817 р., парох о. Костянтин Цісик, церква мурована та освячена у 1881р. митрополитом Й. Сембратовичем, греко-католиків – 1288².

Парохія Садгора заснована у 1835 р., парох о. О. Шухевич, церква мурована, освячена митрополитом М. Левицьким³.

Парохія Бояни заснована у 1857 р., парох о. Ілля Лабій, церква згоріла у квітні 1892 р., на її місці побудована каплиця для богослужіння, дзвіниця у поганому стані, парохіяльного будинку та ґрунтів не має, парафіян 1090⁴.

Греко-католицька експозитура (представництво. – Ю. П.) у Раранчу (тепер с. Рідківці. – Ю. П.) заснована у 1894 р., парох о. Микола Гелляр, сотрудник о. Андріян Добрянський, обслуговує також громаду у с. Топорівці, церква дерев'яна, окрема дзвіниця із трьома дзвонами, 906 парафіян⁵.

Парохія Кіцмань заснована у 1833 р., парох о. Олексій Матковський, церква дерев'яна, побудована у 1886 р., ґрунтів не має, 540 парафіян⁶.

Парохія Вашківці заснована 1820 р., парох о. Орест Кіселевський, церква дерев'яна і стара, але в доброму стані, будинок пароха в поганому стані, ґрунтів не має, парафіян 628. Парохія Кимпулунг [Пд. Буковина] заснована 1833р., парох о. Іван Стефанчук та о. Лонгин Порубальський, церква дерев'яна в доброму стані, покрита цинковою бляхою, будинку та ґрунтів не має. Парафіян греко-католиків (разом із навколишніми селами) 880, жидів (іудеїв. – Ю. П.) – 6481, римо-католиків – 9025, православних – 3335, протестантів – 4019⁷.

Парохія Качика [Пд. Буковина] заснована 1814р., парох о. Іван Глібовицький, церква та будинок пароха муровані у доброму стані, ґрунтів не має, греко-католиків 1435. Парохія Серет [Пд. Буковина] заснована 1812 р., парох о. Климентій Зеленко, церкви не має, а богослужіння проводяться у католицькому костелі, будинку та ґрунтів не має.

Парохія Вижиця заснована у 1869 р., парох о. Ісидор Бобікевич, до парохії належать села: Виженка, Багна, Черногузи, Іспас, Розтоки, Лукавець, Мега, Шепот, Лопушна, Берегомет, Черешенька. Церква мурована, будинку та ґрунтів не має, 1089 парафіян⁸.

Парохія Путила (Сторонецька) заснована 1835 р., парох о. Андрій Поповський, церква дерев'яна, в доброму стані, на мурованому фундаменті, будинок у доброму стані, є ґрунти, 419 парафіян. Парохія Радівці [Пд. Буковина] заснована 1833 р., парох о. Євгеній Данилович, служба проводиться у католицькому соборі, будинку пароха та ґрунтів не має, 845 парафіян⁹.

Парохія Садова заснована 1888 р., парох о. Володимир Лесінецький, церква дерев'яна, у доброму стані, будинок пароха в доброму стані, ґрунтів не має¹⁰.

Парохія міста Чернівці заснована у 1813 р., парох о. Келестин Костецький, співробітники – о. А. Левинський, о. А. Добрянський, о. О. Кіселевський, церква мурована, відновлена у 1894р., цвинтар огорожений, є окремий парохіяльний будинок, а також окремий будинок для співробітників. Станом на 1893 р. у Чернівцях налічувалось 7484 греко-католиків, 14 822 римо-католиків, протестантів 2 697, іудеїв (жидів) 17 359¹¹.

Парохія Бросківці, парох о. Григорій Боднарук, о. Алеозій Олесницький (у 1893 р.), церква дерев'яна, збудована у 1864 р. у доброму стані, будинку пароха та ґрунтів не має. Нараховує 1450 парафіян, з селами Глиниця, Слобода, Комарівці, Раранче, Драчинці, Бобівці¹².

Потрібно відзначити, що саме завдяки потугам греко-католицького кліру Буковини, починаючи з 30-х років XIX ст. починають засновуватись перші українські за духом та змістом братства «Святого Тадея» та «Святої Варвари». Так, з ініціативи пароха Вашковець о. Гната Щуровського почали успішно діяти товариства «Руська бесіда», «Січ», церковне братство, які пропагували патріотичні національні ідеї та сприяли духовному вихованню сільської молоді. Важливим явищем у духовному житті церкви стало заснування при церкві першого жіночого товариства Буковини «Мироносиці»¹³.

Саме священики греко-католицького обряду Буковини стали дієвими фундаторами товариства «Просвіта», яке було засноване в 1868 р. у Львові, та провадило просвітницьку і антиалкогольну діяльність серед українського селянства на теренах всієї Західної України.

У 1900 році вперше відвідав із візитацією Буковину як єпископ Станіславський Андрей Шептицький. Він відвідав вірних у містах і містечках Вашківці, Кіцмань, Заставна, Чернівці, Садгора, Сторожинець, де виголошував проповіді та відвідував всі українські культурні товариства й школи. Протягом першої половини XX ст. митрополит Андрей Шептицький ще кілька разів навідував свою паству на Буковині.

Станом на 1898 р. на території Буковини успішно діяли два греко-католицькі деканати – Чернівецький та Сучавський, у яких налічувалося понад 24 тисячі вірян. Плідну душпастирську діяльність провадили отці С. Бобікевич, А. Поповський, І. Ших, які засновували нові громади серед українців – гуцулів Буковинських Карпат¹⁴.

На початку XX ст. до юрисдикції Сучавського деканату Станіславівської єпархії належало 7 парафій, що налічували 7 840 віруючих, 5 церков, 5 каплиць та служили 4 священики. Так, у 1908 р. у Путилі налічувалося 467 парафіян греко-католиків, богослужіння проходили у дерев'яній церкві святого Миколая, парохом був о. Михайло Романовський¹⁵.

У Чернівецькому деканаті станом на 1911 р. налічувалося 19 912 вірних, з них у місті Чернівці 9 953 парафіян, до деканату належало 9 парафій. В той час у Чернівцях проживало 16 000 вірних католицького обряду, протестантів – 3 000, православних – 10 000, жидів (іудеїв) – 35 000, вірмен – католиків – 284¹⁶.

Під час російської окупації Буковини, у жовтні 1914 року для греко-католиків Чернівецької губернії деканом було призначено отця Теодора Лаврецького, який підпорядковувався львівському митрополитові. Під його юрисдикцію підпадало саме місто Чернівці,

громади Садгори, Заставни, Погорілівки, Великого Кучурова, Серету та Глибокої.

Станом на 1940 р., коли Північна Буковина була зайнята радянськими військами, тут було 18 греко-католицьких парафій, з яких 17 українських і одна румунська у Боянах.

Yuriy PLEKAN
(Kolomyia)

SOME NOTES ON THE HISTORY OF THE GREEK CATHOLIC CHURCH IN BUKOVYNA (THE LATE 19th – EARLY 20th CENTURY)

The article deals with the development and approval of the Greek – Catholic communities of Stanislav diocese in the territory of the North Bukovina during the second half of the 19th century and the beginning of the 20th century. Characterization of newly created parishes in different localities which concluded on the basis of church visitations and data Shematyzm.

The formation of the Greek Catholic confession in Bukovina started at the end of 18th and the beginning of 19th century. It was time of great religious reforms in Europe and the Austro-Hungarian Empire.

According to official statistics there were 2% of the faithful parishioners of the Greek Catholic Church in Bukovina in 1857 and 3% in 1910.

From 1885 the Greek Catholic community in Bukovina was led by Fr. Kelestyn Kostetskyi, who was appointed pastor of Chernivtsi and dean of Bukovyna. By that time the parish had been subordinated to Bishop Stanislaviv. It should be noted that a lot of social and political as well as cultural and educational leaders of Bukovyna belong to the Greek Catholic community among them were professors of Chernivtsi University Ignatij Onyshkewych, Stepan Smal – Stotskyi, Omel'yan Kaluzhnytskyy, I. Teminskyy A. Shankovskyy, S. Vynytskyy, I. Okunevskyy and also Yuriy Fedkovych and Olga Kobyl'yanska, outstanding Bukovyna writers.

Due to efforts of the Greek Catholic clergy in Bukovyna the first Ukrainian fellowships such as «St. Tadeusz» and «St. Varvara» began to be established from the 1830s. On the initiative of the pastor Vashkovets, Ft. Gnat Shchurovsky the Church fellowships «Ruska besida», «Sich» started their successful work. They promoted national patriotic ideas and contributed to the spiritual education of rural youth. An important event in the life of the church was the establishment of the first female Bukovyna fellowship «Myronosytsi».

The Greek Catholic priests from Bukovina became founders of the fellowship «Prosvita», 1868, Lviv. It dealt with anti-alcohol and educational activities among the Ukrainian peasants in the Western Ukraine.

At the beginning of the twentieth century the jurisdiction of Suchava dean of Stanislaviv diocese had 7 parishes, 7,840 believers, 5 churches, 5 chapels and 4 priests.

In Chernivtsi dean there were 19,912 faithful, including 9953 Chernivtsi parishioners and 9 parishes by 1911. There were 16,000 Catholics, 3000 Protestants, 10000 Orthodox, 35000 Jews (Jews), 284 Armenians – Catholics in Chernivtsi.

Key words: the Greek Catholic Church, the North Bukovina, Galician metropolis, Chernivtsi dean, Metropolitan Sheptytsky.

¹ Державний архів Івано-Франківської області (далі ДАІФ). – Ф. 504, оп. 1, спр. 521, арк. 3 – 19.

Шематизм Станиславівської греко-католицької єпархії за 1893 рік. – Станиславів, 1893. – С. 9 – 17.

² Шематизм Станиславівської греко-католицької єпархії за 1893 рік. – Станиславів, 1893. – С. 9 – 17.

³ Державний архів Івано-Франківської області (далі ДАІФ). – Ф. 504, оп. 1, спр. 521, арк. 3 – 19.

⁴ Шематизм Станиславівської греко-католицької єпархії за 1893 рік. – Станиславів, 1893. – С. 9 – 17.

⁵ Державний архів Івано-Франківської області (далі ДАІФ). – Ф. 504, оп. 1, спр. 521, арк. 3 – 19.

Шематизм Станиславівської греко-католицької єпархії за 1893 рік. – Станиславів, 1893. – С. 9 – 17.

⁶ Державний архів Івано-Франківської області (далі ДАІФ). – Ф. 504, оп. 1, спр. 521, арк. 3 – 19.

Шематизм Станиславівської греко-католицької єпархії за 1893 рік. – Станиславів, 1893. – С. 9 – 17.

⁷ Шематизм Станиславівської греко-католицької єпархії за 1893 рік. – Станиславів, 1893. – С. 9 – 17.

Шематизм Станиславівської греко-католицької єпархії за 1911 рік. – Станиславів, 1911. – С. 264 – 283.

⁸ ДАІФ – Ф. 504, оп. 1, спр. 522, арк. 3 – 17.

⁹ ДАІФ – Ф. 504, оп. 1, спр. 522, арк. 3 – 17.

¹⁰ ДАІФ – Ф. 504, оп. 1, спр. 522, арк. 3 – 17.

¹¹ Державний архів Івано-Франківської області (далі ДАІФ). – Ф. 504, оп. 1, спр. 521, арк. 3 – 19.

Шематизм Станиславівської греко-католицької єпархії за 1893 рік. – Станиславів, 1893. – С. 9 – 17.

¹² Державний архів Івано-Франківської області (далі ДАІФ). – Ф. 504, оп. 1, спр. 521, арк. 3 – 19.

Шематизм Станиславівської греко-католицької єпархії за 1893 рік. – Станиславів, 1893. – С. 9 – 17.

¹³ Борисевич Лілія, Фіглевський Мечислав. Перші громади УГКЦ у Буковинських Карпатах та їхня культурно-освітня діяльність / Лілія Борисевич, Мечислав Фіглевський // Карпати: людина, етнос, цивілізація. – Івано-Франківськ, 2014. – Вип. 5. – С. 154 – 165.

¹⁴ ДАІФ – Ф. 504, оп. 1, спр. 522, арк. 3 – 17.

Борисевич Лілія, Фіглевський Мечислав. Перші громади УГКЦ у Буковинських Карпатах та їхня культурно-освітня діяльність / Лілія Борисевич, Мечислав Фіглевський // Карпати: людина, етнос, цивілізація. – Івано-Франківськ, 2014. – Вип. 5. – С. 154 – 165.

¹⁵ Шематизм Станиславівської греко-католицької єпархії за 1908 рік. – Станиславів, 1908. – С. 241

¹⁶ Шематизм Станиславівської греко-католицької єпархії за 1911 рік. – Станиславів, 1911. – С. 264 – 283.

УДК94(437.5)«18/19»

Микола ГУЙВАНЮК
(Чернівці)**ВПЛИВ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ГАЛИЧИНИ Й БУКОВИНИ НА БОРТЬБУ З ЛИХВАРСТВОМ І ПИЯЦТВОМ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

У статті проаналізовано негативний вплив лихварства та пияцтва на становище українського населення Галичини й Буковини.

Показано практичну діяльність письменників з подолання цих суспільних вад шляхом привертання уваги владних та суспільних інституцій.

Наголошується, що окрім прямої агітації за тверезий спосіб життя, письменники вели вдалу антиалкогольну пропаганду у своїх художніх творах, що також певним чином впливало на суспільну думку.

Ключові слова: Галичина, Буковина, українські письменники, лихварство, пияцтво.

Постановка проблеми. На рубежі ХІХ – ХХ ст. у Галичині й Буковині гостро постала проблема пияцтва та лихварства, що приводило до зубожіння широкого загалу населення. Незважаючи на те, що означені питання викликали занепокоєння у владних структурах, церковних інституціях та політичних і громадських об'єднаннях, цього виявилось недостатньо. Тому українські літератори, як впливова частина суспільства, активно включилися в боротьбу з лихварством і пияцтвом.

Мета статті полягає в тому, щоб усебічно проаналізувати участь українських письменників Галичини й Буковини у боротьбі з лихварством і пияцтвом наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Для досягнення мети автор ставить наступні **завдання:**

визначити гостроту проблеми лихварства і пияцтва серед українського населення Галичини й Буковини на рубежі ХІХ – ХХ ст.;

дослідити діяльність письменників з привертання уваги влади та суспільства до означених питань;

дослідити ведення антиалкогольної пропаганди засобами художньої творчості окремих письменників.

Виклад основного матеріалу дослідження. Одним із складних суспільно-економічних явищ, з яким зустрічалося українське населення Галичини й Буковини наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., було лихварство, викликане недостатнім розвитком банківської системи та відсутністю дешевих кредитів для дрібних селянських господарств. У результаті українське селянство потрапляло в залежність від лихварського капіталу.

Український селянин брав здебільшого дрібні короткотермінові позики для споживчих цілей: переднівок, стихійних лих, неврожаю, пишних весіль, хрестин і похоронів, судових процесів. Лихварями виступали переважно євреї, що володіли корчмами

та крамницями. Інколи позичальникам могли бути і поміщицькі двори, які також позичали незаможним селянам або дрібні суми, або ж збіжжя чи інші продукти, переважно за відробіток.

Здебільшого відсотки нараховувалися від позиченої крони потижно. Зазвичай брали по центу від гульдена (1 гульд. = 2 к.), що становило 52% річних, інколи 2 центи – 104% річних. Те, що селянинові нараховували потижно, було цілком природно, бо коли б йому заздалегідь сказали, що він має заплатити 52 або 104 відсотки на рік, він напевно не брав би позики, а 1 – 2 центи від крони здавались йому чимось незначним і прийнятним.

Дуже часто лихвар не чекав, поки селянин прийде до нього, а, так би мовити, польовав на заздалегідь обрану жертву, нав'язував їй позику навіть без потреби, позичав поки що навіть без процента, щоб здобути її довіру. Тільки тоді, коли термін сплати минав, починався клопіт з відстрочкою і нарахуванням процентів, які росли по 2, 3 і більше центів від ринського тижнево (1 рин. = 1 гульд.). Коли вже борг достатньо зріс, лихвар змушував селянина підписати нотаріальний акт із зобов'язанням негайної сплати. Безпорадний і зневірений селянин часто внаслідок цього розпивався і ще більше грузнув у боргах. Одурений лихварем, продавав йому більшу кількість збіжжя зразу ж після жнив за безцінь, а весною мусив те ж саме збіжжя купувати в два рази дорожче або позичати під 100 відсотків. Потім приходила черга до рілничого знаряддя, худоби, причому селянин завжди продавав краще, а купував гірше, а надлишок тонував у кишені лихваря. Закінчувалося тим, що лихвар шматками або відразу загарбував все селянське майно.

Представники літературної інтелігенції намагались вирішувати проблему і в органах влади, і в самому суспільстві. Починаючи з 1894 р., українські літератори депутати австрійського парламенту та галицького і буковинських крайових сеймів регулярно на різних представницьких рівнях порушували проблему лихварства у Галичині й Буковині. Так, у виступі із парламентської трибуни 18 січня 1897 р. А. Вахнянин назвав лихварство причиною масової еміграції з краю. Наголосивши, що «[...]хоча законом від 1877 р. воно заборонялося, однак фактично існувало й надалі, часто – відкрито...»¹. У іншому виступі з трибуни галицького сейму 24 січня 1898 р. у справі відгодівлі худоби А. Вахнянин висунув пропозицію, щоб «[...]сойм крайовий взяв почин..., щоби в позитивний спосіб здержати або знищити лихву з худобою...прийти на поміч значним інвестиціями по знижених ратах (частках. – М. Г.)»², щоби селяни, які потрапили в сіті лихварів, змогли закупувати худобу на вигідних умовах.

Одним із ефективних засобів боротьби з лихварством представники літературної інтелігенції вбачали в організації у Галичині й Буковині спілок системи Вільгельма Райфайзена, які мали надати селянам можливість користуватись дешевими кредитами. Діяльність спілок за системою

В. Райфайзена полягала у тому, щоб, по-перше, поліпшити матеріальні й моральні відносини у сільських громадах, а також знищити лихварство, що визискувало селянство, по-друге, навчити селян ощадливості й зацікавлення вкладати кошти у розвиток сільського господарства. На їхню думку, спілки В. Райфайзена від інших кредитних спілок були вигідні тим, що їхня діяльність обмежувалась межами двох сільських громад, а найчастіше членами спілки ставали жителі одного села, що гарантувало обізнаність з матеріальним становищем кожного із членів спілки, а головне – їхні моральні принципи й вміння вести господарство³. Ця умова дозволяла контролювати використання кредитів у випадку необхідності їх повернення. Тому і вступ у спілку пов'язувався зі значною відповідальністю й проходив на умовах повної взаємодовіри. До активних пропагандистів спілок В. Райфайзена слід віднести К. Левицького, А. Вахнянина, О. Барвінського, А. Чайковського та В. Стефаніка.

Українські письменники, які мали фах правника, регулярно захищали у судах покривджених лихварями селян, насамперед це А. Чайковський, Лесь Мартович та Марко Черемшина. Захисником покривджених від лихварства виступав також І. Франко, свідченням чого є один із численних листів до письменника про допомогу. Зокрема селянин Андрій Проць із повіту Комарно у листі до письменника від 14.08.1900 р. писав «[...] Я незнайомий, та осмілююсь до вас звернутися. Прибило мене горе чорне. [...] [ви] дуже добрий пан...»⁴. Далі автор листа просив допомогти захистити майно від несправедливої ліцитації. Автору не вдалося установити, чи І. Франко допоміг у цій справі. Але відомо, що для галицького і буковинського селянства письменник був уособленням останньої інстанції у пошуку справедливості.

Однією із гострих проблем західноукраїнського суспільства наприкінці XIX – на початку XX ст. був високий рівень пияцтва серед населення, що за собою тягнув духовну деградацію та розпусту. Про це згадував сучасник: «...Горе було, велике горе! Настане сльота, неділя, свято, корчми розпиралися від народу. Прийде зима, чоловік гостем дома. Жінки й собі це перейняли і пили нарівні з чоловіками... в корчмі та під корчмою лежав народ покотом...»⁵. Дослідниками зафіксовано згадки про п'яних школярів, та вживання спиртовмісних речовин, починаючи з 6-річного віку⁶. На Буковині також спостерігалось аналогічне становище. За підрахунками дослідника В. Ботушанського, наприкінці XIX ст. на спеціальному обліку перебувало 1390 алкоголіків (883 чоловіки і 507 жінок)⁷.

У цей період чимало галицьких і буковинських селян через систематичне пияцтво заходили у борги перед місцевими пропінаторами (власниками монопольного права на виробництво і продаж спиртних напоїв. – М. Г.), при цьому нерідко втрачали все раніше нажите майно, залишаючи свої родини без засобів на прожиття. Так, тільки під час однієї з численних ліцитацій майна 30 травня 1899 р. у Коломиї втрати-

ли усе нерухоме майно 40 чоловік⁸. Це було наслідком того, що антиалкогольний рух у Галичині, переживши свій пік у 1875–76 рр., пішов на спад. Поступово занепадали вже засновані «Братства тверезості», тому перед новою генерацією інтелігенції стояла потреба відновлення боротьби з цим суспільним лихом.

Завдяки активній позиції нової генерації світської інтелігенції з початку 90-х рр. XIX ст. антиалкогольний рух набув подальшого піднесення, хоча розгортався спорадично й непослідовно. Серед українських літераторів найактивнішими учасниками цього руху були К. Трильовський, І. Франко, А. Чайковський, В. Стефанік, М. Павлик, О. Марков, С. Ворбкевич, Т. Галіп, Є. Ярошинська, О. Манастирський, Ом. Попович, І. Бажанський та ін.

Українські письменники, контактуючи безпосередньо із тими, хто шукав розради у горіліці, намагалися пояснити суспільству причини цього явища і вказати на можливі шляхи вирішення даної проблеми. Сильною стороною їхньої діяльності була відмова від практики заборон і ультиматумів щодо алкогольнозалежних осіб, як це практикувало духовенство. Адже незважаючи на те, що у цей період А. Шептицький звернувся до населення із закликом «[...]працюю, ощадністю та тверезістю усунути вбогість з нашого життя»⁹, методи антиалкогольної діяльності духовенства не змінилися порівняно з попереднім періодом. Відродилися місії тверезості, моралізаторські проповіді священників, в результаті чого багато осіб, які приймали обітницю про утримання від вживання алкоголю на кілька років, після закінчення терміну здебільшого не складали повторної присяги, або порушували присягу, дану «на ціле життя».

Представники літературної інтелігенції використовували будь-яку нагоду, щоби привернути увагу урядових кіл та громадськості щодо прийняття певних адміністративних заходів стосовно запобігання масового пияцтва серед українського населення. Зокрема редактор української газети «Діло» (Львів) І. Белей справедливо зауважував, що тільки для подолання алкоголізму однієї просвітньої роботи недостатньо. Потрібний перегляд усталених традицій в економіці Галичини й Буковини, адже «[...]виробництво горівки і пива є важним чинником в промислі краю, а головний дохід міських громад є з продажу алкоголю»¹⁰.

Не оминув цієї надзвичайно важливої для української суспільності проблеми І. Франко. На його думку, справа тверезості повинна була б стати фактором примирення і спільної діяльності усіх верств суспільства. Вона не мала би політизуватися, чи бути причиною міжнаціональних роздорів. Однак «[...]середньовічний привілей робить з того, що має стати полем згоди, камінь незгоди»¹¹. Тому «[...]поки євреї є виключними корчмарями, одіум [осуд] тієї усієї неправильної практики, місцем яких є корчма, падає на все єврейське населення, навіть на ту частину, яка в поті чола заробляє собі на життя. Поки шляхта є виключною власницею корчми, частина того одіуму

також падає і на неї»¹². І. Франко справедливо наголошував, що пошук реальних шляхів виходу із зазначеної проблеми можливий тільки у стінах парламенту та крайових сеймів через правове врегулювання пропінаційного законодавства.

Проблему масового вживання алкоголю порушував також В. Стефанік. Його особливо турбувало те, що на фоні загального недоїдання більшості населення (білий хліб та м'ясо вживалися тільки у великі свята), а звичною стравою селянина була юшка з лободи і бурякового листа, «[...]загальним трупом галицьких голодарів є горівка. І можна о ній вказати, що де гірше селяни відживляються, там більше п'ють горівки[...]. Напр. в повіті Надвірнянським припадає на одного багатшого 57 літрів річно випитої горівки, а м'яса лише 26 фунтів»¹³. Тому, на думку письменника, тільки загальне покращення матеріального становища селянства допомогло б у подоланні проблеми масового пияцтва.

Активним поборником пияцтва був і В. Барвінський, який у спеціальній брошурі «Трійцять літ тверезости» пропонував своє бачення виходу із цього становища «[...] Не треба нам ні жидівської ні банківської підмоги, а можемо ми всі нашою власною тверезістю, ошадністю й працею зарадити власній біді»¹⁴.

Український письменник і адвокат А. Чайковський у публіцистичних статтях намагався привернути увагу стосовно недобросовісного застосування антиалкогольного законодавства жандармами (здебільшого поляками) стосовно українських селян, наводячи приклади із своєї адвокатської практики: «[...]закон против п'янства обернувся до того, що жандарм або поліціант записав голодного хлопа, котрий випив на голодний жолудок чарку горілки і зачмерив собі голову і не годен був плавно говорити»¹⁵. Натомість стверджував, що в його адвокатській практиці «[...]не траплявся ні один випадок, щоби засудили шинкаря, що дав чоловікові себе упити»¹⁶.

Галицькі та буковинські письменники для антиалкогольної агітації попри безпосереднє спілкування з населенням використовували друковане слово, і як показав досвід, це давало добрі результати.

Показовою у цьому плані є збірка повчальних бесід о. С. Воробкевича «Науки для народа», у якій автор намагався достукатися до сумління кожного, хто вже ступив на хибний шлях пияцтва. Отець С. Воробкевич не звинувачував пияка у тяжкому гріху, як це загалом було притаманно духовенству, а переконував, що «[...]п'янство то хороба, слабкість, а на сю слабкість от тобі лік! [...] Якщо ти збаг брагою ум свій затуманити, то не їди до корчми [...] останься дома. Збери до купи свої діточки і вчи їх святих молитов [...] або зайди в читальню, де не одного доброго почуєш, і не одного доброго навчишся [...] або піди до церкви Божої і моли сердечно Господа Бога, щоби тобі в гріхах загинути не дав, но щоб тебе просітив»¹⁷.

До активних поборників пияцтва серед українського населення слід віднести і буковинського письменника о. А. Манастирського¹⁸. У своїх проповідях

з нагоди різних свят і подій на прикладах із повсякденного сільського життя він закликав до стриманості у вживанні алкоголю. Також, окрім художніх оповідань із повсякденного життя українців, ним було видано кілька брошур на суспільну проблематику, у яких з-поміж іншого, окремо виділена проблема пияцтва. Зокрема із великим жалем письменник констатував, що «[...]пияцтво розложило наш нарід уже до крайнощів. Пияцтво морочить розум, слабить волю і губить честь нашим селянам, нищить їх здоров'я і приводить до упадку їх господарства»¹⁹. Тож, на його думку, єдиним виходом може бути залучення якнайбільшої кількості народу до тверезого способу життя.

Відрадно, що до подолання пияцтва доклали певних зусиль і представники літературної інтелігенції русофільського спрямування. Насамперед це стосується О. Маркова, який у русофільській пресі регулярно проводив роз'яснювальну роботу щодо шкідливості вживання алкоголю. Ним було запропоновано місцевій владі «[...]засновувати лікарні для лікування від пияцтва та влаштувати забави, де подавати чай, каву, квас»²⁰. О. Марков рішуче виступав за внесення змін до пропінаційного законодавства, адже, на його думку, абсолютно несправедливим є те, що «[...]всю пропінацію оплачують селяни»²¹, і тому «[...]це зло потрібно відмінити»²².

Галицькі та буковинські письменники для антиалкогольної агітації попри безпосереднє спілкування з населенням використовували також художнє слово, і як показав досвід, це давало добрі результати.

Для посилення антиалкогольної пропаганди 1910 р. «Руська Бесіда» у Чернівцях випустила книгу А. Чайковського «Алкогольні образки»²³, де в доступній формі та на конкретних прикладах роз'яснювалася шкода від вживання алкоголю для здоров'я, порушувалася проблема жіночого алкоголізму, а також наводилися приклади, як колись поважні господарі через зловживання алкоголем втратили майно та перетворили себе та свою родину в жебраків.

Для агітаційної роботи з пропаганди тверезості, українські письменники видавали і перекладну літературу з означеної проблематики. У 1890 р. світ побачила брошура Г. Чоке у перекладі з німецької О. Поповича «Чума горілчана»²⁴, а в 1911 р. праця Л. Толстого «Чому люди задурманюються?»²⁵, в яких зрозумілою простим селянам мовою розповідалося про шкоду пияцтва.

У 1909 р. представниками світської інтелігенції створено товариство «Відродження» головне завдання якого полягало у пропаганді тверезого способу життя серед населення Галичини й Буковини. Одним із очільників та активних діячів зазначеного товариства був письменник А. Чайковський. Зокрема він спричинився до організації і проведення 14 – 20 червня 1909 р. у Львові першого антиалкогольного курсу²⁶, 20 випускників якого розгорнули активну просвітницько-агітаційну діяльність серед населення.

Активно співпрацював з товариством «Відродження» буковинський педагог і письменник І. Ба-

жанський. Він постійно проводив агітацію за закриття шинків та корчем на теренах краю, за що здобув собі немало ворогів серед і корчмарів, і чиновників, яких нерідко підкуповували. Письменник також залучав до антиалкогольної агітації своїх колег-літераторів Є. Ярошинську, С. Канюка та І. Карбулицького.

Цій болочій темі І. Бажанський присвятив також ряд своїх творів: вірш «Воріг народу», п'єсу «Горілка» та лекцію «Алкоголь і його шкідливий вплив на чоловіка».

Антилихварські та антиалкогольні нотки прослідковуються і в одному з останніх творів Леся Мартовича – незавершеної драми «Політична справа», рукопис якої зберігається в його особовому фонді, у відділі рукописів і текстології Інституту літератури імені Т. Шевченка НАН України. Вищезгаданий твір був написаний для січових драматичних гуртків. У ньому показано становлення січового руху, утиски «Січей» з боку недоброзичливців, зокрема євреїв-лихварів. Це яскраво ілюструє діалог між корчмарем Мошком та кошовим «Січі» – Іваном. «[...] Мошко: Відколи ви заложили в селі читальню, в мене відпала більша частина зарібку. – Іван: Люди самі взяли собі такий звичай, що хто приступає до «Січі», то тому вже й не подоба пиячити»²⁷. Письменник осудив дії несвідомого селянства в особі Грицька, який радить кошовому: «Ти собі дай спокій з «Січею», кинь геть... «Січ» і читальня то не для парубка... парубок має потребу забавлятися»²⁸. Цей твір є своєрідним посланням до української громади про те, що спільними зусиллями можна долати навіть такі зашкарублі проблеми, як лихварство і пияцтво.

Отже, внаслідок цілеспрямованих дій лихварів, якими переважно були євреї, що володіли корчмами та крамницями, а також окремих землевласників, які в борг позичали незаможним селянам дрібні суми, або ж збіжжя чи інші продукти, в результаті неможливості оплатити відсотки останні втрачали нерухоме майно та землю.

Використовуючи власний авторитет та можливість, галицькі і буковинські письменники намагалися привертати увагу влади й суспільства до означених проблем.

Найоптимальнішим способом подолання лихварства К. Левицький, А. Вахнянин, О. Барвінський, А. Чайковський та В. Стефаник вважали необхідність запровадження спілок системи В. Райфайзена.

Окрім прямої агітації за тверезий спосіб життя під час безпосередніх зустрічей з народом, письменники вели вдалу антиалкогольну пропаганду у своїх художніх творах, що також певним чином впливало на суспільну думку.

⁴ Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України, далі (ВРФіТ ІЛ ім. Т. Г. Шевченка НАН України). – Ф. 3. – Спр. 1633. – Арк. 539.

⁵ Сандуляк І. Село Карлів колись і тепер. – Дітройт: Бібліотека видавництва «Снятин», 1974. – Ч. 2. – С. 9

⁶ Стасів Я. Рух тверезості у Східній Галичині в середині XIX – першій третині XX ст. / Я. Стасів // Проблеми історії України XIX – поч. XX ст. 2013. Вип. 22. – С. 14.

⁷ Ботушанський В. З історії руху тверезості та антиалкогольної боротьби на Буковині (70-ті р. XIX – початок XIX ст.) // Науковий вісник Чернівецького університету. Історія... Міжнародні відносини. – 2010. – Вип. 514-515. – С. 28-36.

⁸ Głos Pokucki (Коломия). – 1899. – № 11. – С. 2.

⁹ Цит. За Стасів Я. Рух тверезості у Східній Галичині в середині XIX – першій третині XX століття. – С. 14.

¹⁰ Діло (Львів). – 1901. – Ч. 75. – 5 (18) квітня. – С. 3.

¹¹ Франко І. Пан Щепановський про пропінання. – Т. 44. – Кн. 2. – С. 85.

¹² Франко І. Вказ праця... Т. 44. – Кн. 2. – С. 89.

¹³ Стефаник В. Книжка за мужицький харч (Справоздання) // Стефаник В. Повне зібрання творів у трьох томах / Василь Стефаник. – К.: Вид-во АН УРСР, 1952. – Т. 2. – С. 64.

¹⁴ Барвінський В. Трийцять літь тверезости. Оповідане про те, що треба робити, щоби статися тверезим чоловіком / В. Барвінський. – Львів: З друкарні наукового товариства Шевченка, 1876. – С. 125.

¹⁵ ВРФіТ ІЛ ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – Ф. 124. – Спр. 40. – Арк. 1.

¹⁶ ВРФіТ ІЛ ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – Ф. 124. – Спр. 40. – Арк. 1.

¹⁷ Воробкевич Іс. Науки для народа... – С. 16.

¹⁸ Чучко М. Перше узагальнене історико-етнографічне дослідження про буковинських українців та його автори Раймунд Фрідріх Кайндль та Олександр Манастирський / М. Чучко // Кайндль Р., Манастирський О. Русини на Буковині. – Чернівці: Зелена Буковина, 2007. – С. 178 – 181.

¹⁹ Манастирський А. Про Бідність нашого народу / А. Манастирський. – Чернівці: Вид-во не вказано, 1894. – С. 8.

²⁰ Русское слово (Львів). – 1890. – Ч. 46, 9 (21) листопада. – С. 5.

²¹ Галичанин (Львів). – Ч. 73, 1901. – 1 (14) квітня. – С. 2.

²² Галичанин (Львів). – 1905. – Ч. 55, 4 (7) вересня. – С. 1.

²³ Чайковський А. Алкогольні образки / А. Чайковський. – Чернівці: 1910. – З друкарні товариства «Руська рада», 108 с.

²⁴ Чоке Г. Чума горілчана. Сумна історія. [З німецької переповів О. Попович] / Г. Чоке. – Чернівці: Руська бесіда, 1890 [Передрук із «Буковини»]. – 72 с.

²⁵ Толстой Л. Чому люди задурманюються? [переклад з російської мови] Л. Тостой. – Чернівці: З друкарні товариства «Руська рада», 1911. – 32 с.

²⁶ Савчук Б. Корчма: алкогольна політика і рух тверезості в Західній Україні у XIX – 30-х роках XX ст... – С. 120.

²⁷ Мартович Лесь. «Політична справа». Машинописна копія з правкою автора. – Відділ рукописних фондів і текстології ІЛ ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – Ф. 69. – Спр. 7. – Арк. 10.

²⁸ Мартович Лесь. «Політична справа»... – Арк. 11.

¹ Бесіда пос. Нат. Вахнянина в справі лихви в Галичині // Руслан. – 26 січня 1897. – С. 1.

² Руслан (Львів). – 1898. – Ч. 17, 22 січня (3 лютого). – С. 1.

³ Річ пос. Вахнянина виголошена в Соїмі 16. Марця в справі кредиту для селян // Руслан. – 19 березня 1899. – С. 3.

*Mykola HUIVANIUK
(Chernivtsi)*

**INFLUENCE OF THE UKRAINIAN LITERARY
INTELLIGENTSIA OF GALICIA
AND BUKOVYNA ON STRUGGLE AGAINST
USURY AND DRINKING IN THE LATE 19TH –
EARLY 20TH CENTURIES**

The article analyzes the negative influence of usury and drinking on the situation of the Ukrainian population of Galicia and Bukovyna.

The practical activities of writers to overcome these social defects are shown by attracting the attention of the authorities and public institutions.

It is noted that one of the effective means of combating with usury the representatives of the literary intelligentsia recognised in the organization of the unions of Wilhelm Raiffeisen system in Galicia and Bukovyna, which were to provide peasants with the opportunity to use cheap loans.

It is noted that in addition to direct campaigning for a sober lifestyle, the writers were successful in promoting anti-alcoholic propaganda in their works of art, which also somehow influenced public opinion.

Key words: *Galicia, Bukovyna, Ukrainian writers, usury, drinking.*

УДК 94(477) «20»

*Лілія ДРОБІНА
(Чернівці)*

**ОСНОВНІ АСПЕКТИ СОЦІАЛЬНОЇ
ПОЛІТИКИ УКРАЇНСЬКИХ УРЯДІВ
У РОКИ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ
1917-1921 рр.**

У статті мова іде про перші кроки українських урядів у найбільш важливих питаннях соціальної політики – надання допомоги біженцям та безпритульним дітям, вирішення питань працевлаштування, збереження лікувальних закладів. Прослідковано діяльність українських урядів у законодавчій сфері щодо покращення життя своїх громадян. Порівняно діяльність всіх національних урядів у цьому питанні.

Ключові слова: *соціальна політика, допомога, біженці, медицина, Генеральний секретаріат, Центральна Рада, Міністерство, Гетьманат, Директорія.*

Сучасна Українська держава зіткнулася з тими ж проблемами, що і сто років тому в період національно-визвольної боротьби 1917–1921 рр. і серед них – нестабільність соціально-економічного розвитку. Позаяк це призводить до розчарування і зневіри громадян, втрати ними довіри до влади, а це може бути, як ми сьогодні бачимо, загрозою національній безпеці держави. Вже 26 років як проголошено неза-

лежність України, а процес державотворення і досі не до кінця вивчено. Сьогодні, як і в часи Української революції 1917–1921 рр., уряд змушений вирішувати важливі соціальні питання в умовах економічної кризи. Адже економічне становище є невіддільним від соціальної сфери і включає в себе як забезпечення населення продовольством, так і проблеми збереження лікувальних закладів, зменшення безробіття, недостатність фінансування тощо. Тому вивчення досвіду здійснення соціальної політики залишається актуальним в умовах сучасного державотворчого процесу України.

Особливу увагу при висвітленні діяльності українських національних урядів у 1917–1921 рр. отримали вирішення земельного питання, формування української армії, розвиток освіти, науки, культури тощо. Проте не менш потрібним є і дослідження проблем соціального захисту населення. Хоча благодійність можна впевнено вважати елементом української культури, але і ці питання майже не досліджувалися¹. Саме громадським обов'язком вважалося надання допомоги убогим і слабким, які переживали злиденність, жебрацтво, безпритульність, сирітство тощо. Новоутворена українська влада змушена була шукати розв'язання існуючих соціальних проблем. І в останні десятиліття почали з'являтися ґрунтовні доробки з даної проблеми.

Однією з перших робіт, де висвітлювалися питання соціальної політики українських національних урядів у 1917–1921 рр., була двотомна праця «Історія України, 1917–1923 рр.» безпосереднього учасника тих подій, міністра закордонних справ Української Держави Д. Дорошенка², який висвітлює діяльність різних органів центральної і місцевої влади, опираючись на велику кількість документів різних органів державної влади.

У сучасній українській історіографії вже з'являються автори, які приділяють увагу соціальній політиці. Четверте видання серії «Із першоджерел» під назвою «Економічна та соціальна політика України часів Української революції 1917–1921 років»³ включило в себе і питання соціальної політики. Б. Андрушин досліджує питання боротьби з безробіттям⁴, а в серії статей Г. Журбелюк висвітлюється соціальна підтримка селянства Поділля в добу Директорії⁵. В сфері охорони здоров'я в період Гетьманату та доби Української Народної Республіки (1917-1920 рр.) варто відзначити праці С. Коники та Я. Радиша⁶, Л. Жванко⁷, О. Пшеничної⁸, П. Гай-Нижника⁹.

Ф. Ступак¹⁰ в монографії вперше досліджує проблеми благодійності та суспільної опіки в Україні в кінці XVIII – на початку XX ст. Саме він наголошує, що термін «соціальне забезпечення» в Україні вживається з 1918 р. Монографія О. Реєнта¹¹ присвячена Українській революції також висвітлює і деякі аспекти соціальної політики періоду 1917–1920 рр.

Найбільш значимою є докторська дисертація В. П. Капелюшного, яка присвячена історіографії доби 1917-1921 рр., де детально проаналізовано до-

слідження вітчизняних вчених і представників діаспори та європейських шкіл. І хоча четвертий параграф «Соціальна політика в Україні 1917–1921 років в історичних дослідженнях» розкриває окремі аспекти житлової проблеми, охорони праці, боротьби з безробіттям в умовах Української революції, але в цілому соціальна політика українських урядів у 1917–1921 рр., як стверджує В. Капелюшний, «такі її напрями, як житлова проблема, охорона здоров'я, охорона праці, громадське харчування, транспортне забезпечення, впровадження принципу соціальної справедливості та інші є недослідженими або малодослідженими і потребують наукової розробки»¹².

Дана проблематика, як бачимо, є дуже широкою і метою статті є дослідження окремих елементів соціальної політики урядів УНР і Гетьманату в питаннях боротьби з безробіттям, допомоги біженцям, охорони здоров'я громадян протягом 1917–1921 р., порівняння їх із сучасним станом внутрішньої політики в Україні.

Система соціального захисту сформована в кінці XIX ст. зберігалася і на початку XX століття. Представляли її три напрями утримування і відповідно фінансування: громадські, державні і приватні. Проте все більше починає формуватися державна система соціального захисту, і хоча ще не було самого поняття «соціальне забезпечення», але були зроблені перші кроки до нього.

«Соціальна політика» як термін почав вживатися вже в радянські часи, а в 1917 р. можна було говорити тільки про добродійну діяльність чи соціальну підтримку нужденних громадян. Початок XX ст. характеризується значною кількістю народних виступів, які були спровоковані економічними (водночас і соціальними) проблемами. В містах «процвітало» жебрацтво, безпритульність, безробіття. Події Першої світової війни, крім людських втрат, господарсько-економічної руйни, голоду, епідемії тифу, призвели до соціального занепаду і міграційних процесів серед населення. Органи міського управління докладали зусиль для боротьби з дорожнечею, енергетичною проблемою.

Війна стала справжнім випробуванням для соціальної та санітарно-медичної системи. На території України зосереджувалися полонені і біженці, з'явилися десятки тисяч поранених червоноармійців і сотні ветеранів царської армії, не кажучи про вдів, сиріт, жертв різних погромів, просто соціально знедолених. Соціальну опіку до весни 1917 р. здійснювали організації Червоного Хреста, Всеросійський Земський союз та Союз міст Південно-Західного фронту.

У Російській імперії проблемами соціального захисту відало Міністерство внутрішніх справ. Відбувався перехід від благодійності до організації соціальної роботи на професійних засадах, було засновано навчальні заклади, які займалися підготовкою жінок до професійної діяльності у соціальній сфері. Після падіння монархії Тимчасовим урядом 5 травня 1917 р. було засновано Міністерство державного

підкування, яке повинно було організувати допомогу сім'ям убитих і покалічених в Першій світовій війні. Проте після приходу до влади більшовиків попередня система соціального захисту була скасована і створювалася нова. В Україні соціальна робота також лише починала формуватися і була досить фрагментарною¹³.

Українська Центральна Рада одразу заявила себе захисником права українського народу. Її представники добре розуміли, що інакше втрачатимуть соціальну базу своєї влади. І з червня 1917 р. по січень 1918 р. питанням державної опіки населення поряд з медичним забезпеченням займалося Генеральне секретарство внутрішніх справ, на чолі з Володимиром Кириловичем Винниченком (1880–1951). Водночас варто відмітити, що і далі утворення в січні 1918 р. Міністерства внутрішніх справ Центральна Рада не пішла. Вона займалася виключно організаційними питаннями законодавчої діяльності. Як зазначає В. Капелюшний, «необхідні теоретичні розробки проблем соціальної політики за доби Центральної Ради вже були напрацьовані, наприклад у працях М. Грушевського, але не було підлагоджено механізм впровадження цієї політики в життя»¹⁴. Повільність проведення соціальних реформ відіграло згубну роль в політиці УЦР. Адже досить часто вказують на безпорадність Центральної Ради щодо проблем українського суспільства й особливо селянства. Її провідники не запропонували основній масі населення бажаної соціальної програми¹⁵. Найбільш загрозливим ставало продовольче питання, забезпечення хлібом населення, що також можна віднести до невирішення соціальної політики. Адже і сьогодні першими, хто реагують на подорожчання хліба, є пенсіонери. Досвід минулого не враховано і це підриває авторитет народу до влади.

Період своєї діяльності Центральна Рада підсумувала, прийнявши 29 квітня 1918 р. Конституцію УНР, де соціальна політика стосувалась в основному прав людини: свобода слова, совісті, друку, недоторканність житла, свобода пересування, рівність усіх громадян¹⁶. Проте цьому кроку передували й інші важливі документи.

На законодавчому рівні соціально-економічні зміни Центральна Рада затвердила III універсалом, де проголошувалося, що проводитиме політику «доброго упорядкування виробництва, рівномірного розподілення продуктів споживання і кращої організації праці»¹⁷, здійснить перехід по всіх підприємствах на 8-ми годинний робочий день.

Не менш дієвим повинен був стати і IV Універсал, де відзначено, що «війна наплодила сотні тисяч безробітних, а також інвалідів. У самостійній Народній Республіці Україні не повинен терпіти ні один трудящий чоловік. Правительством Республіки має підняти промисловість держави, має розпочати творчу роботу у всіх галузях, де всі безробітні могли-б знайти працю й прикласти свої сили, та вжити всіх заходів до забезпечення скалічених та потерпілих од війни»¹⁸.

Для більшого піклування про соціальне становище трудового народу розглядалося і питання контролю над торгівлею. «Народня Українська Республіка бере в свої руки найважливі галузі торгівлі і всі доходи з неї повертатиме на користь народу. Торг товарами, які будуть привозитись з за кордону і вивозитись за кордон, буде вести сама держава наша, щоб не було такої дорожнечі, яку терплять найбідніші класи через спекулянтів»¹⁹.

І вже 25 січня 1918 р. прийняттям Закону «Про 8-годинний робочий день»²⁰ започатковано українське національне трудове й соціальне законодавство у новітню добу. Цей закон не тільки визначав тривалість робочого часу, а й регламентував наймання жінок і неповнолітніх, нічну працю, види особливо шкідливих виробництв і робіт, встановлював святкові дні тощо. Згідно із законом, в Україні у законодавчому порядку встановлювався не лише 8-годинний робочий день, а й 48-годинний робочий тиждень і обов'язковим вихідним днем у неділю. Крім того, встановлювалось ще 17 святкових днів згідно з церковним календарем. Закон зобов'язував власників та керівників підприємств протягом робочого дня встановлювати перерву (1-2 години) для відпочинку та харчування²¹.

Закон був проявом соціальної та робітничої політики, яку хоч і повільно, але послідовно поширювала Центральна Рада. В умовах безробіття з метою соціального захисту великої кількості безробітних та інвалідів планувалось підняти промисловість держави, де всі безробітні змогли б знайти собі роботу. В результаті при Центральній Раді почало функціонувати Бюро праці (травень 1917 р.)²², яке відкривало свої філії під назвою «біржа праці» по великих містах України. Їх завдання полягало в забезпеченні підприємств новими працівниками на заміну тим, що були мобілізовані на фронт, а згодом – працевлаштувати некваліфікованих робітників, підшукувати роботу для безробітних із числа біженців та військовополонених²³. Проте через фінансові та матеріальні труднощі всього за 1917 р. і перші місяці 1918 р. було відкрито 48 бірж, що складало із загальної кількості передбачуваної сітки у 188 бірж – 25,5 %²⁴.

Одним із заходів боротьби з безробіттям Генеральне секретарство праці вважало негайне звільнення військовополонених і заміну їх безробітними. Ці питання повинні були вирішувати комісії з представників Секретарства праці, Центрального бюро професійних спілок, Рад робітничих депутатів, Центральної ради фабрично-заводських комітетів та міські біржі праці²⁵.

У боротьбі з безробіттям за часів Гетьманської держави 1918 р. проводили масові громадські роботи по впорядкуванню міст, селищ. Для цього Міністерство праці ухвалило 5 серпня 1918 р. «Закон про організацію громадських робіт.»²⁶ Це питання намагались вирішити ще і в часи Центральної Ради. У матеріалах Малої Ради знаходимо повідомлення про доцільність організації громадських робіт для ліквідації безробіття. В тимчасовому статуті про громадські

роботи, прийнятому Малою Радою 2 березня 1918 р., зазначалося, що «зادля боротьби з ростом безробіття, а також задля доцільного вжитку вільних робочих рук, котрі полишилися без праці через демобілізацію промисловості й армії, видається сей статут про організацію необхідних для держави і громадянства робіт»²⁷. Цього самого дня був прийнятий «закон про заснування при Міністерстві праці особливої «Ради» з організації громадських і державно-необхідних робіт» і про асигнування «у спеціальний для цього Державний фонд 100 мільйонів карбованців на перше серпня 1918 року»²⁸.

В часи Директорії хоча і проводились також громадські роботи, проте вони мали тимчасовий характер і не гарантували постійної зайнятості та заробітку. Через те, що українські уряди постійно перебували у стані війни, то забезпечити повну зайнятість населення не вдалось²⁹. Цьому перешкоджав і саботаж підприємців, які відмовлялись дотримуватись нових законів.

Проблемою для Центральної Ради, як і для сучасної України, яка також перебуває в стані війни, стали юрби біженців, які продовжували переміщатись з прифронтової території вглиб держави. Вони насамперед становили загрозу санітарно-епідеміологічному становищу міст, тому користувались безкоштовною медичною допомогою. За роки Першої світової війни в Україні при активній допомозі міських і земських органів управління з'явилася широка мережа госпіталів і лазаретів, які продовжували діяти і в часи Центральної Ради, наприклад, у Бердичеві – на 6 тис. ліжок, в Черкасах – 3,5 тис., в Умані – 450, в Києві було облаштовано 9 госпіталів на 6185 ліжок³⁰. Для запобігання поширенню серед біженців епідемічних хвороб організовувалися навіть лазні, цирульні, пральні, дезінфекційні пристрої, ізоляційно-епідемічні бараки. Кожний потяг із біженцями повинен був супроводжувати «санітарний провідник» (студент-медик, фельдшер або сестра-жалібниця), який мав при собі засоби для першої медичної допомоги, а на окремих залізничних станціях були організовані медичні пункти для лікарської допомоги та ізоляції епідемічних хворих³¹.

Одним із видів допомоги біженцям було влаштування чайно-харчових пунктів. На обладнання одного притулку витрачалося 10568 крб. 60 коп.³² Разом із біженцями потребували допомоги і демобілізовані солдати, що разом становило близько 2 млн. 430 тис. осіб³³. У політиці Директорії також передбачалася організація харчування та медико-санітарне обслуговування нужденних. На залізничних станціях харчові пункти повинні були забезпечити біженців один раз на день гарячою їжею та чаєм або окропом. Тут же були пункти з видачі палива і фуражу для худоби³⁴. Завдяки цим заходам органів міського самоврядування вдалося частково розв'язати питання допомоги біженцям та евакуйованим.

УЦР намагалася також надавати допомогу біженцям у працевлаштуванні, навіть 28 грудня 1917 р. ухвалила тимчасові правила управління справами

допомоги біженцям на території України. Цим займалася створена мережа Бірж праці³⁵. І хоча у наші дні медичне забезпечення вирішується, а от працевлаштування біженців, або як їх офіційно називають «переміщених осіб», є значною проблемою для влади.

Досить значущим напрямком соціальної політики було питання медичної допомоги. До 27 жовтня 1917 р. Центральна Рада в медико-санітарній справі наслідувала приклад Тимчасового уряду Росії. Так, у проекті закону «До питання про лікарсько-санітарне законодавство» зазначалося, що «всі закони Російської Держави, оскільки вони не скасовані окремими законоположеннями, залишаються в силі і в Українській Державі». Про це також свідчить і те, що залишалися чинними закони 1892 р. «Статут громадської опіки» та «Статут лікарський»³⁶, тобто в основі медико-санітарної допомоги залишалась земська медицина. Її основними принципами були, зокрема, безкоштовність медичної допомоги, загальна доступність, профілактичний напрямок, участь громадськості у будівництві системи медико-санітарної допомоги, а в галузі управління – принцип самоврядування³⁷. Українська Центральна Рада підтримала ці принципи і вважала доцільним взяти їх за основу нового законодавства. Результатом стало створення в жовтні 1917 р. у Києві першого українського органу управління медико-санітарною справою – Крайової лікарсько-санітарної ради. Тимчасовий уряд Росії не тільки визнав новостворений орган управління, а й наголосив на необхідності співпраці з ним. Його керівником став лікар Борис Павлович Матюшенко (1883–1944) – випускник медичного факультету Університету св. Володимира. Але Крайова лікарсько-санітарна рада проіснувала короткий час.

Вже в січні 1918 р., після проголошення незалежності УНР, в структурі нового уряду – Ради Народних Міністрів, яка змінила Генеральний Секретаріат, був заснований Департамент охорони здоров'я, першим директором якого став також Б. П. Матюшенко. Було організовано і перше у Наддніпрянській Україні періодичне медичне видання – часопис «Українські медичні вісті», редактором було обрано Євмена Лукасевича (1871–1929). Навесні 1918 р. він став одним із засновників Українського Червоного Хреста. Проте у зв'язку зі зміною політичної ситуації, початком російської агресії Департамент охорони здоров'я, як орган управління, фактично не розпочав своєї діяльності і не зміг внести нічого нового в управління медико-санітарною справою³⁸.

Крім цього, у січні 1918 р. Департамент державного опікування замінив створений в листопаді 1917 р. при Генеральному секретарстві внутрішніх справ Відділ піклування інвалідів, хоча до початку травня перебував також на підготовчій стадії. І тільки у травні 1918 р. в часи Гетьманату, перейшовши у відомство новоствореного Міністерства народного здоров'я й державного опікування, розпочав роботу, про що свідчить наявність у його складі 17 чоловік; а на 1 вересня склад Департаменту налічував 32 особи³⁹.

Саме створення 25 травня 1918 р. Міністерства народного здоров'я й державного опікування було досить передовим кроком в соціальній сфері за часів Гетьмана. Це був окремий вищий виконавчий орган, який займався виключно соціальною політикою. Впродовж усього існування Гетьманату його очолював фармаколог Всеволод Юрійович Любинський (1840–1920). Міністерство організувало медичну допомогу населенню в складних умовах російської агресії, проводило різні протиепідемічні заходи⁴⁰.

Структура Міністерства народного здоров'я й державного опікування була досить розгалуженою, щоб охопити всі прошарки нужденного населення передбачалися відділи: фармацевтичний, санаторно-курортний, епідемічний, санітарної просвіти та фізичного розвитку, опіки інвалідів і дітей. Про обсяг запланованої роботи свідчить знову ж таки кількість працівників Міністерства, яких в липні 1918 р. було 50 осіб, а згодом – 498⁴¹. Місцевими органами, через котрі здійснювалася медична підтримка, були міські, губернські, повітові і волосні комітети допомоги військово-скаліченим⁴².

З приходом до влади Директорії УНР Міністерство народного здоров'я й опікування було збережене, але дещо із зміненою структурою. Міністром народного здоров'я знову було призначено Б. П. Матюшенка. У першому наказі від 25 грудня 1918 р. новий міністр відзначив: «...Перед міністерством стоять завдання надання допомоги полоненим, біженцям, інвалідам, боротьби з епідеміями й відновлення та розвитку порушеної війною та революцією медико-санітарної організації України...»⁴³. Другим міністром, що очолив міністерство в цей складний час, з 13 лютого 1919 р. був професор Овкентій Васильович Корчак-Чепурківський (1857–1947), який першим у 1907 р. почав читати лекції з соціальної медицини на базі Київського комерційного училища. З його ім'ям пов'язане створення першого українського класифікатора хвороб та першого російсько-українського медичного словника. Також цю посаду займали з квітня 1919 р. – М. Білоус (дані не виявлені), а пізніше Дмитро Антонович Одріна (1892–1919) – випускник медичного факультету Університету св. Володимира. Як зазначали очевидці, в українських шпиталях поруч з українськими пораненими були солдати і білої, і червоної, і польської армії при великому дефіциті персоналу, перев'язочних засобів, харчування. Останнім міністром вже в екзилі з березня 1920 р. був Іван Львович Липа (1865–1923). Адже вже 17 листопада 1919 р. уряд УНР мусив евакуюватися з м. Кам'янець-Подільський до польського міста Тарнув і в серпні 1921 р. міністерство було розформоване.

Досить важливим напрямком соціальної політики українських національних урядів періоду революції 1917–1921 рр. було надання допомоги дітям, які втратили батьківську опіку. Знову ж варто згадати, що саме події Першої світової війни збільшили кількість безпритульних дітей і дітей-сиріт. Центральна

Рада, яка неодноразово наголошувала, що є захисником інтересів громадян України, взяла під свою опіку і наймолодших представників української нації. Основну роль продовжував виконувати орган, який був створений ще в імперські часи, – Підвідділ допомоги дітям. В його функції входило забезпечення дітей харчуванням, притулком, створенням шкіл-«осередків». У прифронтовій зоні для дітей, які залишилися без сім'ї, влаштовувалися їдальні і харчові пункти. На 20 грудня 1917 р. подібних закладів було 92. У них перебувало 12749 дітей. Недостатнє фінансування і воєнні дії змусили Підвідділ допомоги дітям частково закрити їдальні і харчові пункти, ясла для грудних дітей⁴⁴.

Центральна Рада в питанні захисту дітей-сиріт продовжувала працювати в рамках імперського російського законодавства, вона не спромоглася розбудувати власну систему опіки дітей. І як тільки на початку 1918 р. фінансування з боку російського уряду припинилося, одразу виникло питання про нові опікунські органи, фінансування притулків. Підвідділ допомоги дітям залишився без джерел доходів, і Центральна Рада намагалася вирішити долю притулків⁴⁵.

З квітня 1918 р. Підвідділ допомоги дітям став підпорядковуватись Міністерству народної освіти УНР, яке і здійснювало клопотання про кошти для життя та навчання дітей. За часів Гетьманату відбулася реорганізація, адже сам Гетьман Павло Скоропадський зазначав, що в Україні на той час «була маса вдів і сиріт», що потребували допомоги і покращення життя, і вже при новоствореному Міністерстві народного здоров'я та державного опікування перебував Департамент державного опікування та Відділ опіки дітей, який займався безпосередньо справою захисту дітей. Відділ опіки дітей повинен був розробити законоположення про охорону дітей за зразком англійського закону 1908 р., організувати установи для безпосередньої допомоги дітям (захистків, хліборобських колоній, ясел, патронажів і т.п.) і охороні материнства (родильних притулків, притулків для вагітних, шкіл матерів, консультацій), а також і підготовку фахівців в галузі охорони дитинства. Найважчим було відшукання коштів для матеріальної допомоги існуючим установам піклування. Заплановані в загальному кошторисі на справу опікування дітей кошти становили суму 5,4 млн крб.⁴⁶

Серед реальної практики державного забезпечення соціально незахищених дітей треба також відзначити роботу Відділу охорони материнства і дитинства, який працював в Україні з 1913 р. і складався із «Консультацій для грудних дітей», «Каплі молока», «Ясел» і «Притулку для дітей з грудними дітьми» із пральнею при ньому⁴⁷. В період УНР та Української Держави ці заклади намагалися продовжувати свою роботу, надаючи консультації молодим матерям щодо догляду за дітьми, постачали дітей молочними мішанками штучного харчування, дешеві або ж і зовсім безкоштовні ліки для хворих дітей.

Всі українські уряди намагалися проводити політику дитячої опіки, адже, якщо весною 1918 р. лише за офіційними даними в Україні налічувалося близько 100 тис. дітей, які потребували допомоги, то вже в 1920 р. їх налічувалося близько 1 млн., що становило 1/8 всіх дітей в країні⁴⁸. Це свідчило про неефективність державної політики та низький рівень роботи органів. В період Директорії окремого відділу, який займався б соціальним забезпеченням дітей, не було створено. Це було зумовлено як обмеженістю влади Директорії, так і її військово-політичною орієнтацією у здійсненні соціальної політики. Дане питання належало до відання Міністерства народного здоров'я й державного опікування⁴⁹.

У підсумку можна відзначити, що досвід національних урядів періоду революції 1917–1921 рр. є досить повчальним і корисним для сучасної Української держави. Українські уряди намагалися створити чітку систему різноманітної допомоги населенню з метою не тільки полегшити надзвичайно важке становище обездолених, але і здобути собі прихильність більшості українців. Значну роботу урядові структури проводили щодо вирішення проблеми безробіття та безпритульності, розвитку медицини.

Владні структури Центральної Ради, Гетьманату та Директорії заклали підвалини українського національного законодавства в соціальній сфері. Однак політичні катаклізми, військові дії, економічна розруха, окупації українських земель російськими більшовиками та денікінцями не дали можливості жодному з урядів за короткий час їх існування втілити в життя більшість своїх проєктів. І хоча національні уряди змінювали один одного, проте вони виступали як спадкоємці державотворчих звершень, усвідомлювали необхідність підтримки незахищених верств населення як власної соціальної бази, тому робили певні кроки у напрямі покращення їх тяжкого становища.⁵⁰

Досвід показує, що соціальна допомога стає ефективнішою при її децентралізації і при взаємодії всіх сторін, що беруть участь у процесі – благодійних, приватних, громадських організацій, Церкви і держави.

¹ Ступак Ф. Я. Благодійність та суспільна опіка в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) / Федір Якович Ступак: автореферат дис... докт. іст. наук: 07.00.01. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – 48 с.

² Дорошенко Д. Історія України, 1917-1923 рр. В 2-х т.: Документально-наукове видання / Упоряд.: К. Ю. Галушко. – Т. II. Гетьманська Держава 1918 року. – К.: Видавництво «Темпора», 2002. – 352 с.

³ Будова української держави (Економічна та соціальна політика України часів Української революції 1917–1921 років) / Упор. О. Л. Копиленко, Є. Р. Бершеда, І. М. Мишак (репринт. вид.). – К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2012. – 276 с. (серія «Із першоджерел», вип. 4).

⁴ Андрусишин Б. І. У пошуках соціальної рівноваги: нарис історії робітничої політики українських урядів революції та визвольних змагань 1917 – 1920 рр. / Б. І. Андрусишин. – К., 1995. – 192 с.

- ⁵ Журбелюк Г. В. Соціальна підтримка селянства Поділля в добу Директорії / Г. В. Журбелюк // Наукові записки Вінницького держпедуніверситету. – Вінниця, 2000. – Вип. 2. – С. 91–99; Журбелюк Г. В. Соціальна політика УНР: загальний та регіональний аспекти (кореляційний аналіз преси Бердичівщини) // Житомирщина на зламі тисячоліть: Науковий збірник «Велика Волинь»: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. – Т. 21. – Житомир, 2000 – С. 165-167.
- ⁶ Коник С. Державне управління охороною здоров'я в період Гетьманату та в добу Української Народної Республіки (1917-1920 рр.) / С. Коник, Я. Радиш // Вісник Національної академії державного управління при Президентіві України. – 2003. – №4. – С. 24-34.
- ⁷ Жванко Л. М. Внутрішня політика української держави у галузі охорони здоров'я та соціального захисту населення (квітень-грудень 1918 року) / Любов Миколаївна Жванко: дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – Полтава, 2002. – 304 с.; Жванко Л. М. Основи політики Української Держави у сфері охорони здоров'я та соціального захисту населення (квітень-грудень 1918 р.) / Л. Жванко // Київська старовина. – 2006. – № 2. – С. 63-75; Жванко Л. М. Уряд Павла Скоропадського і боротьба за подолання епідемій серед міського населення та біженців / Л. Жванко // Київська старовина. – 2005. – № 6. – С. 112-133.
- ⁸ Пшенична О. Внутрішня політика Кабінету Міністрів Української Держави 1918 року (на прикладі Міністерства Народного Здоров'я й Опікування) / О. Пшенична // Волинські історичні записки. Том 1 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Viz/2008_1/Pshenishna_1.pdf
- ⁹ Гай-Нижник П. П. Проблема безробіття в Українській державі 1918 р. // Пам'ять століть. – 2003. – № 2. – С. 72–77; Гай-Нижник П. П. Міністерство праці Української Держави і робітниче законодавство Гетьманату 1918 р. у світлі невідомих документів / П. П. Гай-Нижник // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К.: Поліграфічний центр «Фоліат», 2007. – Т. XVIII. – С. 325-350.
- ¹⁰ Ступак Ф. Я. Благодійність та суспільна опіка в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). – Київ: Видавництво Інституту історії України НАН України, 2009. – 269 с.
- ¹¹ Реєнт О. П. Україна XIX–XX століть: Роздуми та студії історика. – К., 2009. – 486 с.
- ¹² Капелюшний В. П. Українська національна державність доби визвольних змагань (1917–1921 рр.): історіографі / Валерій Петрович Капелюшний: автореферат дис. ... док. іст. наук: 07.00.06. – К.: Видавництво ТОВ «Олан», 2004. – 25 с.
- ¹³ Коник С. Вказ.праця. – С. 26.
- ¹⁴ Капелюшний В. П. Соціальна політика в Україні 1917 – 1921 рр. / В. П. Капелюшний // Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917 – 1921 рр.): монографія. – К.: Олан, 2003. – С. 298.
- ¹⁵ Пітик Г. А. Селянське питання в політиці Української Держави, Директорії УНР, Раднаркому УСРР (квітень 1918 – серпень 1919 рр.) / Григорій Анатолійович Пітик: автореферат дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2008. – 19 с.
- ¹⁶ Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі конституції України. – Київ: Філософська і соціологічна думка, 1992. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://sites.google.com/site/igroutteamsite/istoria-derzavi-ta-prava-ukraiieni/zemelne-trudove-ta-socialne-zakonodavstvo-centralnoie-radi>
- ¹⁷ Третій універсал Української Центральної ради, 7 листопада 1917 р. – ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 4, арк. 9. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://tsdea.archives.gov.ua/ua/?page=nezal_19_#U_3
- ¹⁸ Четвертий універсал Української Центральної ради, 9 січня 1918 р. – ЦДАВО України, ф. 1063, оп. 2, спр. 2, арк. 2-6. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://tsdea.archives.gov.ua/ua/?page=nezal_19_#U_3
- ¹⁹ Там само.
- ²⁰ Закон «Про 8-годинний робочий день» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tsdea.archives.gov.ua/ua/?page=nezal19#U3>
- ²¹ Там само.
- ²² Терлюк І. Я. Національне українське державотворення 1917–1921 рр.: історико-правовий нарис: Навч. посіб / І. Я. Терлюк. – Львів: Вид-во Тараса Сороки, 2007. – 256 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://westudents.com.ua/knigi418-storya-derjavi-prava-ukrani-terlyuk-ya.html>
- ²³ Полудненко А. Початок Біржі праці у Черкасах в розрізі історії створення служби зайнятості в Україні (Ч.І). [Електронний ресурс] / А. Полудненко. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.dcz.gov.ua/chk/control/uk/publish/article.jsessionid=A1A603888274A9F024DEC3A6596D7EB2?art_id=15063&cat_id=15298
- ²⁴ Центральний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 1035, оп. 1, спр. 24, 91 арк. 17.
- ²⁵ Терлюк І. Я. Вказ.праця.
- ²⁶ Байлема Т. М. Соціальна політика національних урядів України у 1917 – 1920 рр. (На матеріалах Подільської губернії) // Тетяна Миколаївна Байлема: автореферат дис. канд. наук: 07.00.01. – К., 2010. – 19 с.
- ²⁷ ЦДАВО України. – Ф. 3266: Міністерство праці (Центральна Рада). – Оп 1. – Спр. 4: Витяг з протоколу засідання буржуазно-націоналістичної Малої ради про ухвалу статуту. Про громадські роботи, пояснююча записка міністра праці цього ж уряду про організацію департаменту громадських робіт і його кошторис. Початок – січень 1918 р., кінець – 2 березня 1918 р. – арк. 1.
- ²⁸ ЦДАВО України, ф. 3266, оп. 1, спр. 4, арк. 5.
- ²⁹ Байлема Т. М. Вказ.праця.
- ³⁰ Ступак Ф. Я. Вказ.праця.
- ³¹ Колосова О. О. Правове забезпечення соціально політики щодо біженців у 1917-1921 рр. // Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія». – Вип. № 3/2015. – С. 23-32.
- ³² ЦДАВО України, ф. 799., оп. 1., спр. 11., арк. 20 зв.
- ³³ ЦДАВО України, ф. 1092., оп. 2., спр. 97., арк. 76 зв.
- ³⁴ Колосова О. О. Правове забезпечення соціально політики щодо біженців у 1917-1921 рр. – С. 23-32.
- ³⁵ Там само.
- ³⁶ ЦДАВО України, ф. 1035., оп. 1., спр. 24., арк. 4.
- ³⁷ Колосова О. О. Деякі аспекти правового регулювання захисту малозабезпечених верств населення Наддніпрянської України за часів Центральної Ради // Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. пр. / Нац. ун-т «Одеська юридична академія». – Одеса: Юрид. л-ра, 2009. – С. 229-235.
- ³⁸ Влодек О. Історія охорони здоров'я в Україні [Електронний ресурс] / О. Влодек. – Режим доступу: <http://www.health.gov.ua/www.nsf/0/cfa2f61cb965c8a9c2256b870032aefc?OpenDocument>
- ³⁹ Там само.

⁴⁰ <http://www.mif-ua.com/archive/article/1537>

⁴¹ ЦДАВО України, ф. 1035, оп. 1, спр. 6, 8-9 зв.

⁴² ЦДАВО України, ф. 3325, оп. 1, спр. 211, арк. 34зв.

⁴³ <http://www.mif-ua.com/archive/article/1537>

⁴⁴ Гудзь А. О. Становлення та розвиток законодавства про соціальний захист бездомних осіб і безпритульних дітей / Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету. Сер. Юриспруденція, 2013. – №5. – С. 89.

⁴⁵ Колосова О. О. Правове забезпечення соціального захисту безпритульних дітей і дітей-сиріт у політиці урядів УНР та Гетьманату 1917–1921 рр. – С.599-609.

⁴⁶ Антонюк Т. Дитячий будинок як форма соціального виховання: історичний аспект / Т. Антонюк // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка Українознавство. –2004. – №8. – С.22.

⁴⁷ Гудзь А. О. Вказ. праця. – С. 89.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ Колосова О. О. Вказ. праця. – С.229-235.

Liliya DROBINA
(Chernivtsi)

THE MAJOR ASPECTS OF UKRAINIAN GOVERNMENT SOCIAL POLICY DURING THE NATIONAL REVOLUTION OF 1917-1921

The modern Ukrainian state has faced the same issues as hundred years ago during the period of the national liberation struggle of 1917-1921 and among them there was instability of social and economic development. As this leads to frustration and despondency of citizens, their loss of confidence in the authorities, which may be a threat to the national security of the state?

The objective of the article is to study certain elements of the social policy of the governments of the UNR and the Hetmanate in the fight against unemployment, assistance to refugees, public health during 1917-1921, comparing them with the current state of domestic policy in Ukraine.

The war had become a real test for the social and health system. At the time of the UNR, the Ministry of the Interior was engaged in these matters. Socio-economic changes were approved by the Central Rada at legislative level in the Third and Fourth Universals, and the UNR Constitution.

To solve the problem of unemployment, 48 labor exchanges began operating, mass public works were planned on cleaning cities and towns. Today, the employment of refugees, or how they are officially called «displaced persons», is a significant issue for the authorities.

The Ministry of Public Health and State Care was in charge of health care issues from 1918. The Department of Child Welfare was under its authority too.

To conclude, it may be noted that the power structures of the Centralna Rada, the Hetmanate and the Directory laid the foundations of the Ukrainian national legislation in the social sphere. And although national governments had changed each other, they acted as successors of some state construction achievements.

Keywords: social policy, help, refugees, medicine, General Secretariat, Centralna Rada, Ministry, Hetmanate, Directory.

УДК 94(477):[316.343:63-051] «192»

Святослав ДАНИЛЕНКО
(Київ)

МАЙНОВА НЕРІВНІСТЬ СЕЛЯН УСРР 1920-Х рр. І СОЦІАЛЬНО-КЛАСОВА ТИПОЛОГІЯ ПЛАТНИКІВ СІЛЬГОСППОДАТКУ: ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ПОНЬЯТЬ І ЯВИЩ

Висвітлюється взаємозв'язок майнової нерівності селян України 1920-х рр. та соціально-класової типології платників податку, їх історичний та історіографічний дискурси, спільні та відмінні ознаки економічно-господарських явищ. Зазначено ідеологічну складову соціально-класової типології платників сільськогосподарського податку, історичну невідповідність між реальною майновою нерівністю селян і так званою соціально-економічною диференціацією в українському селі.

Ключові слова: селянство, селянське господарство, соціальні відносини, соціально-економічний процес, класова диференціація, соціально-класова структура, УСРР, середнє селянство, заможні селяни, неп.

В історіографії соціально-економічних проблем розвитку українського села 1920-х рр. функціонують близько десятка термінологічних і фразеологічних визначень, які не підлягали історично-теоретичній ревізії. Вони набули своєрідного статусу інтелектуальних символів, до яких належить і класична аббревіатура «НЕП», отримавши ознаки хронологічного виразника («період непу», «в умовах непу»). Звичними стали терміни «соціально-економічна» і «класова диференціація» селянських господарств, які з'явилися у фахових виданнях 1920-х рр., маючи науково-прикладне та ідеологічно-політичне тлумачення соціально-економічних відносин у сільському господарстві України. Зазначені дефініції не вичерпували термінологічного арсеналу науковців, податківців, партійно-радянської номенклатури тих років. Вони засвідчували суб'єктивне сприйняття і упереджене ставлення до подій і явищ в українських селах, а оцінки, висловлені ними, не завжди збігалися з реальністю.

Поняття «соціально-економічна диференціація», «соціально-економічний процес», «соціальні відносини», «класова диференціація», «дрібнотоварне виробництво», «соціально-класова структура», які стосувалися села і селян України 1920-х рр., були сформульовані політиками, ідеологами більшовизму, партійно-радянською номенклатурою різного рівня, частково ученими-прикладниками, тобто співробітниками науково-дослідних установ базових наркоматів. Кожне поняття виконувало певну політично-ідеологічну і прикладну функцію, але не завжди відповідало реальним явищам. Однак набуло поширення, проникло до фахових історичних досліджень, адаптувалось в якості історіографічного дискурсу.

У статтях, збірниках архівних документів, монографіях і дисертаціях, авторами яких були радянські

історики, соціально-класовий підхід є домінантним. В аграрному секторі він стосувався соціально-класової диференціації, тому наукова література налічувала сотні бібліографічних одиниць¹. Дивно, але теоретично-методологічні схеми радянської історіографії запозичували і деякі західні історики, вивчаючи соціально-економічні проблеми непу². Німецький історик Ш. Мерль використав терміни «соціальна структура селянства», «диференціація селянства та її статистична оцінка», навіть звернув увагу на відмінності «маломісних середняків» та куркулів. Відомі радянські дослідники аграрної історії виокремили «соціальну диференціацію селянства» і «соціальну структуру селянства», з'ясовуючи «зміни соціальної структури» та «розшарування селянства»³. Однак, досліджуючи їх, обмежились виявленням фактичної майнової нерівності, тобто відмінностей подвірного забезпечення землею, худобою, реманентом, посівами зернових культур.

Визначення «середні і заможні верстви селянства», «експлуаторська верхівка села», використані зазначеними дослідниками буквально з партійних програм та інструкцій виконавчих органів тих років⁴, засвідчують їхні методологічні уподобання, а не реальні соціально-економічні відносини. Забезпечення селянських господарств робочою і продуктивною худобою, про яке згадують історики, має відношення до майнової нерівності, але вона не стала основою для визрівання соціального антагонізму між селянами, особливо в межах одного села, оскільки між ними існували і родинні зв'язки.

Ідеологічна термінологія («куркульська експлуатація», «куркуль-експлуатор», «кабальні умови», якою користувалися радянські історики, цілком зрозуміла, але вражає не її наявність, а ототожнення майнової нерівності з класовим сприйняттям «соціально-економічної диференціації». Кількісну характеристику наймитів подано з дотриманням принципу їх «соціально-майнового становища», а виявлення «соціально-економічного обліку» різних груп селян здійснено за політично-економічними ознаками (наявність оренди, найманої праці тощо). На подібних теоретичних засадах вивчення соціально-економічних відносин перебувала радянська історіографія, використовуючи базову статистику для обґрунтування соціально-класової структури⁵. Фактична майнова нерівність, яка завжди існувала в українських селах, ототожнювалась з ідеологічно підфарбованою соціально-економічною диференціацією, яка чомусь зумовлювала класову боротьбу.

Сучасна історична наука пододала марксистську парадигму формаційного підходу до вивчення соціально-економічної історії, але захопилася теорією тоталітаризму, повсякденності, цивілізаційності тощо. Історики системно і послідовно почали досліджувати соціально-трудова та організаційно-економічні основи індивідуального селянського господарства⁶, податкову політику радянської влади в українському селі, регулятивний вплив податків на приватне під-

приємництво в Україні 1920-х рр.⁷ Вони розглядають майнову нерівність селянських господарств з позиції стартових можливостей сільськогосподарського підприємництва, сімейно-трудова бізнесу, а також і відповідної платоспроможності. Однак не пов'язують останню з фінансово-господарськими можливостями, тому не сприймають майнову диференціацію в якості основи для типології платників податку.

На теоретичному рівні, тобто в оцінках учених і практиків податкової справи, спостерігалися суперечливі тлумачення структурно-функціонального поєднання майнового стану і так званого соціально-економічного розшарування: частина авторитетних дослідників селянського господарства займалася поясненням його організаційно-економічного походження, решта намагалася адаптувати реальні соціально-економічні процеси до більшовицьких ідеологем, а плеяда радикальних апологетів більшовизму насаджувала принципи класової теорії у повсякденній діяльності податкового апарату в УСРР. Для податківців фактичний майновий стан селянських господарств був об'єктом їх професійного вивчення, встановлення фінансових джерел оподаткування, дослідження галузей сільського господарства. Кожен переслідував власну мету, конкретні завдання.

Неп, попри його недоліки і половинчастість реформ, посприяв фінансово-економічному зміцненню селянських господарств, започаткував тенденцію накопичення і неухильного зростання доходності селянських дворів. Недолуга ринкова система, нестабільна цінова політика держави і фактична майнова нерівність селянських господарств стримували темпи накопичення, відтак спостерігались їх різні стартові можливості прискореного економічного відродження. Однак соціально-економічна диференціація, яка відбувалася на основі майнової нерівності селянських господарств, стала підставою для ідеологічного маніпулювання, протиставлення різних груп селянства, їх типології за штучними класовими ознаками (наявність найманої праці, оренди землі тощо). Подібну соціально-економічну типологію почали застосовувати до податкового законодавства і податкової справи зокрема. Отже, виникла ситуативна колізія: будувати і розвивати систему оподаткування згідно з реальним станом селянського господарства, або ж вдатись до прагматичного класового принципу. За таких обставин важливо виявити справжній соціально-економічний тип платника податку, його платоспроможність і відповідність вимогам податкових органів. Для цього маємо розглянути теоретичні тлумачення селянських господарств за відповідними ознаками (прикладними, фактичними, ідеологічними), які висловлювалися в літературі 1920-х рр., а, з іншого боку, дослідити статистично-економічні ознаки реальної диференціації та її класового застосування.

Висвітлення проблем «соціально-економічної диференціації» селянських господарств в радянській літературі другої половини 1920-х рр., яка пов'язана з податковою практикою і теорією, можна розмежу-

вати за науковими школами, але дуже дискретно, світоглядними уподобаннями, політично-ідеологічною прихильністю авторів, наявністю праць прикладного призначення (методики, рекомендації, матеріали гніздових обстеження селянських дворів з теоретичними висновками тощо). Якщо їх систематизувати за концептуальними ознаками та оперативно-прикладними завданнями їх досліджень, то матимемо представників організаційно-виробничої школи з їхньою теорією сімейно-трудового балансу походження селянського господарства (О.Чаянов, М.Макаров, О.Челінцев), прикладного статистично-економічного аналізу (М.Б.Гуревич з групою працівників ЦСУ УСРР), бойовничого класового принципу податкової політики. Усі вони безпосередньо та опосередковано мали відношення до виявлення соціально-економічного типу селянських господарств за ознаками, які мали прикладне значення для податківців (дохід, кількість ідоків, землі тощо). Якщо для податківців наявність зазначених ознак мала прикладне спрямування (техніка оподаткування), то для прихильників «загострення класової боротьби» винятково ідеологічне – виявлення антагоністичних соціальних груп в українському селі.

Політично пануючою ставала теорія класової боротьби, особливо протягом 1927 – 1929 рр., інституційним провідником якої були ідеологічні підрозділи ЦК ВКП(б) в Україні. Навіть «ліберальний економіст» М.Бухарін, який теоретично захищав концепцію непу, не поступився класовими принципами. А тим паче його тесть – Ю.Ларін (М.Лур'є). Його донька Г.М.Ларіна була дружиною визнаного теоретика партії М.Бухаріна (за життя і після смерті Леніна).

Праці Ю.Ларіна є типовими для adeptів теорії і практики класової боротьби на селі. Вони вирізнялися широким застосуванням узагальненої статистики з питань соціально-класового розшарування села, категоричними оцінками і політологічними визначеннями. Він однозначно заявив про «...існування в селі буржуазно-підприємницького (куркульського) господарства»⁸. В інших його книгах, які виходили доволі часто, не кажучи про статті у фахових журналах та періодичній партійній пресі, зустрічаємо визначення формаційно-класового підходу до оцінки соціальних явищ: «верхній капіталістичний прошарок селянства», «буржуазні відносини в селі», «розвиток капіталізму в селі», «форми капіталістичного підприємництва» (для України вважав наявність 3,7% цього типу господарств), «радянська буржуазія», «експлуаторські господарства»⁹.

Розділ його книги «Класи, доходи, обкладання» стосувався аналізу податкової практики на селі, соціальних типів платників податку. Нехтуючи методиками податкових підрозділів Наркомфіну СРСР, Ю.Ларін запропонував власну соціально-економічну типологію платників податку: батраки, бідняки (без робочої худоби), середняки, капіталістичний прошарок. На долю останнього припадало 450 тис.

сімей (2,2 млн осіб)¹⁰. Визначення «куркульського доходу», запропоноване ним, виглядало надто довільним, особливо товарність господарств цього типу (50% валової продукції). Дохід сільського населення він вираховував простим арифметичним способом: вартість всієї продукції сільського господарства за винятком витрат на її виробництво, але без витрат на проживання родини і сплату податків. Дивна фінансова формула, особливо для селянського двору, який працював власним коштом і власними силами (без собівартості і всіляких нарахувань). Він назвав відсоток загальної суми сільгосподатку серед грошової частини доходу селянських господарств – 4%. Свого часу Ленін не довіряв статистичним викладам Ю.Ларіна, навіть загрожував звільненням тим, хто ними послуговувався.

Статистично-економічний виклад у працях Ю.Ларіна – його теоретичний аргумент. Однак для нашого дослідження важливим є концептуальне кредо. Таблиці соціально-економічних процесів вважав «загальними», тому скрізь пропонував їх «розчленування за класами»: бідняцько-середняцька група, середняцька група, капіталістична¹¹. Він використовував власну соціально-політичну термінологію: бідняцько-батрацька, середняцько-селянська, куркульсько-середняцька, «капіталістична несільсько-господарська» групи, а критерієм подібної типології соціально-економічних груп були «тягар податкового і податкоподібного обтяження», тобто «відсоток вилучення з доходу»¹². На його переконання «капіталістична група» у сільському господарстві була «недооподаткована». Цифри Ю.Ларіна стосувалися СРСР, інколи окремих регіонів УСРР, а їх пізнавальне значення є відносним, ілюстративним.

Партійність «літератури» Ю.Ларіна бездоганна. Він, судячи з аналізу його праць, претендував на роль партійного контролера у фінансовій галузі. «Звісно, – наголошував він, – основні принципи лінії податкової політики вирішувались партією. Тому у самій політиці не знайти викривлень нашої програми і спільної лінії»¹³. Їх знаходили у «податковій практиці» Наркомфіну СРСР, у діяльності податкових органів різних рівнів, а також у конкретних випадках оподаткування соціальних груп села. Ю.Ларін, як один з апологетів прикладного застосування принципу класового оподаткування, щиро зізнався, що «...у нас існує цілком визначена лінія на те, що сільгосподаток повинен бути для куркулів важчим, ніж для середняків, а для маломісних повинен бути ще меншим»¹⁴. Зазначений висновок він повторив у статті, яку опублікував того ж 1927 р.¹⁵ Його принципи підтримував співробітник Наркомфіну М.Ліфшиц, але без зайвої класової риторики¹⁶. Ю.Ларін навіть знаходив «дореволюційні рештки у сучасному куркульстві», аналізуючи структуру їхніх доходів¹⁷. 7 листопада 1927 р. виклав власне статистичне обґрунтування соціальної структури СРСР, де куркулі посідали 4%¹⁸. Встановлена ним цифра потрапила до історичних.

Теоретичні і політично-ідеологічні обґрунтування класового принципу оподаткування, які фанатично захищав і доглядав Ю. Ларін, мали практичне застосування. У повсякденну податкову практику впроваджувалися соціальні символи – «куркульське господарство», «бідняцьке», «середняцьке», які стали відповідними стандартами оподаткування, навіть без обов'язкового виявлення об'єктів оподаткування. Прихильники теорії і практики класового підходу надавали процесу майнової диференціації політично-економічного змісту. «Вільний розвиток селянського господарства (вільний від впливу радянської влади), – наголошував А. Аболін у 1927 р., – неминуче веде до класового розшарування села. Якщо держава своєю господарською політикою не зможе зменшити темпу диференціації, регулювати накопичення на одному полюсі і стримувати розорення на іншому, то перспективу вrostання нашого села у радянське господарство можна вважати втраченою»¹⁹. Він підкреслював тенденції «класового розшарування села в епоху непу», а найголовніше тісно пов'язував необхідні «зміни характеру диференціації селянства» з «нашою податковою політикою». Бюджетні дослідження селянських дворів підпорядковувались конкретному завданню – виявленню фінансових джерел накопичення.

Гіперболізацію класово-антагоністичних ознак заможних селянських господарств, яка насаджувалася в партійній літературі і радянській періодичній пресі 1920-х рр., нівелювала стримана та об'єктивна оцінка соціально-економічних відносин в українському селі. Прикладні дослідження працівників округових статистичних бюро демонстрували майнову диференціацію серед селян, тому використовували визначення: «незаможні», «середняки», «заможні». На Полтавщині у 1925 р. «заможні» групи становили 6%, середняки 57%, «незаможники» 37%, а загалом в Україні диференціація села мала наступну тенденцію: «...коли збільшуються крайні групи, себто багатіють багатопосівні групи і бідніють середні та низькі посівні групи»²⁰.

Однак існували дещо радикальніші тлумачення соціально-економічних процесів. Висвітлюючи «типи сільської буржуазії», група авторів у 1927 р. дійшла переможного висновку: «...майже зник великий підприємець в галузі сільського господарства»²¹. А класичні «куркульські господарства» в умовах революційних перетворень опустелись до рівня середняцьких та навіть бідних прошарків села. Відомий дослідник фінансового стану селянських дворів Л. М. Літошенко виявив незначне накопичення коштів у заможних груп села, тому що їх позбавили традиційних джерел «збагачення» (торгівля, лихварство, оренда, наймана праця)²². Для нього господарство – об'єкт дослідження селянських бюджетів, але з метою виявлення структури споживання, законів формування селянського попиту, фінансової готовності різних соціально-економічних груп купувати промислові товари²³.

Соціально-економічна типологія селянських господарств, яку запропонував у 1927 р. О. В. Чаянов, вирізнялась від уже згаданих концепцій класового та суто економічного підходів. Учений виділив шість типів, але в контексті їх потенційної економічно-господарської участі в кооперативних товариствах. До першої групи належали «класичні куркульські господарства», але дуже малочисельні, другу представляли «напівкапіталістичні господарства» (використання найманої праці з метою отримання доходу), третю уособлювали патріархальні типи селянського трудового двору (власними силами здійснювали виробництво), четверту становили господарства без найманої праці і власних наймитів серед інших, п'яту групу репрезентують господарства, які відправляли працездатних до найму у сусідні села, а шоста виявилася пролетарською (існувала за рахунок продажу власної робочої сили)²⁴. Учений вважав соціальною основою кооперації «капіталістично-товарні господарства», а також суто товарні господарства селян, але не пропонував застосування до них податкового тиску.

Сільськогосподарська статистика, яка організаційно та функціонально фіксувала діяльність державних структур, належала також до основної джерельно-інформаційної бази аналітичних праць, прогнозів економічного розвитку, обґрунтування соціально-економічних типів селянських господарств. Спроби системного узагальнення так званої соціально-економічної диференціації в сільському господарстві припадають на 1924 р., але її прикладне і теоретичне вивчення активізувалося протягом другої половини 1920-х рр. Середняцьким для степової України вважалось господарство, у якому на їдока припадало не менше двох десятин землі, а двір не орендував її у селі, не використовував найманої праці, вирізнявся оптимальним забезпеченням робочою силою, реманентом і худобою²⁵. Куркулем чомусь ставав господар, який мав у розпорядженні весь склад реманенту, здавав його в оренду, накопичуючи «капітал», а також жив за рахунок оренди землі, власних переробних підприємств (млин, круподерня), торгівлі і лихварства. Подібна класифікація віддзеркалювала елементи класового підходу, тому була однією серед багатьох, а не оригінальною.

Методи і методологія соціально-економічного групування селянських господарств реалізовувались у прикладних дослідженнях тих років. У межах одного села селянське господарство вирізнялося за кількома ознаками: площа земельної ділянки, якість ґрунту і віддаленість від хати, забезпечення худобою (робочою і продуктивною), реманентом, наявність будівель, кількість їдоків на двір, працездатних членів родини. Кожна з ознак не є вирішальною, а лише взаємозумовленою. Без реманенту і худоби земля втрачала особливе значення, яку зазвичай здавали в оренду. Широке розмаїття ознак селянського господарства ускладнювало встановлення його соціально-економічного типу. Дехто з дослідників тих років визнавав, що «...спроба охарактеризувати основні

групи селянських господарств: незаможницькі, середняцькі і заможні за одним з якихось основних елементів (ознак), що складала селянське господарство, виявилась невдалою, і вона ще і тепер не покинута»²⁶. Селянський двір розглядали під різним кутом зору: організаційним (землевлаштування, кооперація, колективізація), фінансовим (оподаткування джерел доходів), загальної сільськогосподарської політики (перспектив радянзації).

Прикладна сільськогосподарська статистика вивчала селянські господарства системно, опираючись на власні методи і програмні завдання. Один із її творців в УСРР М. Б. Гуревич вважав основним завданням бюджетних досліджень – «...вивчення організації селянського господарства за соціально-економічними групами»²⁷. Його колега Г. М. Вербицький спрямовував весняні обстеження провідних галузей сільського господарства для виявлення «...поточної статистики диференціації селянства за основним виробничим (натуральним) показником, на протизагу від класової диференціації, що становить спеціальний предмет динаміки»²⁸. (Отже, маємо два науково-статистичних підходи). Він пропонував подавати матеріали весняного перепису і дані податкових списків, щоб встановити рівень їх прозорості і репрезентативності. На їх підставах формувалася програма вибіркового (10% господарств) весняного обстеження 1928 р.

Динамічні обстеження селянських господарств, а вони разом з весняними друкувалися у статистичних щорічниках, ставили за мету «...вивчення соціально-економічних процесів, що відбувалися на селі, виробничих відносин, які виникали у зв'язку з сільськогосподарською діяльністю населення і тих соціально-економічних типів селянських господарств, що формуються внаслідок цих процесів»²⁹. Відмінність між ними (процесом і типом) відбувалася у діалектичному зв'язку загального та особливого, тому пропонувалося одночасне вивчення «соціально-економічних типів і більшості соціально-економічних процесів». Отже, судячи з програмних об'єктів статистично-економічних досліджень селянських господарств, ЦСУ УСРР намагалося виявити об'єктивний стан розвитку селянської економіки.

Одночасно відбувалося вивчення кількісних показників «класового розшарування села» і «соціальних відносин селянських господарств» (здавання і наймання робочої сили, засобів виробництва, оренда землі)³⁰. З'явилося навіть визначення «якісне вивчення класового розшарування», яке означало встановлення майнових відмінностей для поділу селянських дворів на різні соціально-економічні групи. Вражає категоричний висновок В. К. Руденського, який займався статистикою «класового розшарування», стосовно того, що «...радянська державна статистика зовсім безсила дати вичерпну відповідь на питання про чисельність різних соціально-економічних груп»³¹. Тому виникає чимало запитань до праць Ю. Ларіна та інших прихильників класового підходу,

які подавали кількісне співвідношення соціальних груп села. Для ідеологів класової боротьби соціально-економічна диференціація (майнова нерівність) означала розстановку класових сил напередодні здійснення масової колективізації, а для прагматичних податківців системне визначення об'єктів оподаткування. Навіть оцінка першого джерела грошового доходу, який брали за класифікаційний показник типу господарства, піддавалася сумніву, адже вона охоплювала лише 20% валового доходу. Пропонувалося оцінювати усі засоби виробництва.

Статистика «класового розшарування» переслідувала прагматично-прикладну мету, а не просто соціальні відносини селянських господарств. Для Б. М. Черненкова, одного з учасників наради ЦСУ УСРР 6-10 лютого 1928 р., завдання «...вивчення класового розшарування села – встановлення наявності, кількості і величини класів на селі»³². Прозорість завдання зумовлювала і простоту методології класифікації груп: трудове господарство, джерелом якого є праця усієї родини; підприємницьке з використанням «чужої праці»; пролетарське, джерелом існування якого було відчуження своєї робочої сили. Усі вони були пов'язані між собою різними соціально-економічними відносинами (співпраці і взаємної залежності). Тому основною метою статистичного аналізу вважалося визначення основних «...класових типів і соціально-економічна характеристика кожного з них»³³, відтак і пошук «твердих сукупностей» і «комбінацій ознак». Наприклад, для визначення підприємницького типу селянського господарства застосовували комбінований підхід: наявність найманої робочої сили, оренда землі, здавання засобів виробництва, величина двору. Самостійність господарства визначалася за умови використання власної робочої сили, своєї землі, реманенту. Фактично було започатковано комбінацію ознак для класової характеристики селянського двору.

Принципове значення для наукового дослідження українського села має теоретичне і методичне виокремлення поняття та явища «соціальні відносини селянських господарств». Саме на них вказували В. К. Руденський, Б. М. Черненков. Останній підкреслив відмінність між соціальними і класовими взаємовідносинами, позаяк соціальні відносини вирізнялися залежно від участі відповідних типів селянських господарств. Якими були відносини між селянами, якщо за основу обрали споживчу форму найму робочої сили, а у випадку підприємницького найму реманенту, робочої худоби. Зазначені форми належали до змісту соціальних відносин між дворами, відтак могли мати «джерело експлуатації». Надзвичайно штучна ідеологічна схема, але її системно впроваджували відповідні партійно-радянські структури. Тому і ставили відповідні завдання перед статистичними органами: вивчення соціальних відносин має забезпечити виявлення тенденції згорання ознак «...споживчо-трудоного типу і наростання ознак підприємницько-експлуататорського типу».

Зазначений методичний підхід позначився на суб'єктах податкової справи, тобто заможних селянських господарствах, яких спочатку виявляли за ознаками соціально-економічного типу та оподатковували в експертному порядку.

Статистично-економічна й теоретично-методологічна класифікація соціального типу селянського господарства, до якої вдавалися учені, партійні функціонери, статистики, виявилася не абстрактною схемою соціально-класової структури селянства. Вона стала основою для системного вивчення об'єктів оподаткування, але за класовими ознаками, особливо у 1928–1929 рр. Ніхто з податківців не скасовував принципу оподаткування джерел доходу, але останній набув нового соціально-класового змісту. Сумарно доходи селянських господарств за 1924–1927 рр. збільшилися, але середній річний дохід з року в рік повторювався. Грошовий баланс господарства на Поліссі виріс у 2,2 рази, Правобережжі – у 4,8 рази, Лівобережжі – у 2,4 рази, у Степу – майже у два рази³⁴.

Доходність селянського господарства географічно-економічних районів вирізнялася сталою тенденцією: їх зростання з півночі на південь, від Полісся до лісостепу і степової смуги. Але податкові органи не враховували цієї специфіки, позаяк діяв універсальний соціально-економічний тип – «куркульське господарство». Його оподатковували за експертним принципом, незважаючи на територіальні відмінності. Структура сільськогосподарського доходу також мала суттєві відмінності: на Поліссі від рільництва надходило 38,8%, від тваринництва 61,2%; на Правобережжі відповідно 38,7% і 61,3%, на Лівобережжі 40,9% і 51,1%, у Степу 52,7% доходу давало рільництво і 47,3% тваринництво³⁵. На цю виразну специфіку звертав увагу В. М. Соловейчик, який знався на сільськогосподарській статистиці тих років. Малоземельне поліське селянство схилилося до неземлеробських промислів, які давали більше третини сімейного бюджету, а в степу значно менше, хоча поряд розгорталася промислове будівництво.

Соціально-економічні процеси і соціальні відносини між селянськими господарствами в УСРР другої половини 1920-х рр. зафіксовані в офіційних статистичних виданнях. Вони вичерпно демонструють об'єкти оподаткування та джерела прибутків селянських господарств за галузями сільськогосподарського виробництва з розподілом за географічно-економічними зонами. Однак уникнути соціально-класових ознак селянських господарств, тобто платників податку, співробітникам ЦСУ УСРР не вдалося. Статистика єдиного сільськогосподарського податку 1926/27 р. побудована за принципом виявлення об'єктів оподаткування та джерел прибутків, але обрахована за господарськими показниками (кількість їдців на двір, землі, ріллі, посівної площі, наявності худоби, прибутку господарств). Стає цілком очевидним, що основними платниками податку були селяни Правобережжя, Лівобережжя і Степу, на долю яких припадало 93% загальної суми податку³⁶.

Вражає неймовірна деталізація розподілу об'єктів та ознак оподаткування за групами, але без визначення їх соціально-економічного типу, а винятково суб'єкта, тобто платника податку – двір, господарство. Розписано кожну групу за наявності землі на двір, без худоби, з худобою, кількості їдців на двір, виявлено та розподілено оподаткованої землі.

Для встановлення соціально-економічного типу платника податку достатньо зануритись у статистично-економічні показники стану сільського господарства УСРР 1926–1929 рр. Вони дуже вичерпно викладені у спеціальних статистичних виданнях. У них навіть виокремлено тематичний дискурс – «диференціація селянських господарств», яку демонструють статистичні показники: групування господарств за рівнем забезпечення коровами, кількістю найманих робітників (наймитів), оренди землі, її засівної, польової ріллі і навіть садибної ділянки, загальна кількість худоби в Україні за «соціальними секторами» (радгоспи, колгоспи, селянські індивідуальні господарства). Однак упорядники і розробники статистичної інформації не обмежувалися лише загальними господарськими показниками.

«Класове розшарування», але як метод визначення соціально-економічного типу потенційного платника сільськогосподарського податку, проникло до статистичних довідників. Подавши статистичний матеріал про зміни в селянських господарствах 1927 і 1929 р., упорядник використав визначення «класові групи». До них були віднесені «пролетарі», «напівпролетарі», «дрібні товаровиробники», «дрібні капіталістичні», які належали до категорії «сільські господарства»³⁷. Серед індивідуальних покупців сільгоспмашин маємо дещо іншу типологію селянських господарств: бідняцькі, незаможні, середняцькі, заможні, багаті³⁸. У кожному окремому випадку існувала відповідна класифікація, але залишався незмінним соціально-класовий принцип оцінки соціально-економічної диференціації селянських господарств.

Обравши за основу статистичні дані динамічного обстеження селянських господарств 1927 р., ЦСУ УСРР встановило «класовий склад селянства» та його кількісні показники: пролетарі ((9,6%), напівпролетарі (20,8%), «звичайні товаровиробники» (65,6%), «дрібно-капіталістичні» (4,0%)³⁹. У такому статистичному розподілові постає співвідношення пільгових і не пільгових платників податку, його дивних форм стягнення та оподаткування (експертники, самооподаткування, індивідуальний податок). Дрібних товаровиробників поділили за вартістю засобів виробництва та господарських ознак на двір на три підгрупи: нижче середні, середні, вище середні. Кожна з них мала індивідуальний підхід до оподаткування, потрапивши до рук сільських податкових комісій.

Зазначу професійність і віртуозність працівників ЦСУ УСРР, які визначили соціальний склад господарств за наявністю засіву на двір, оренди землі. Вони вираховували прибуток на одне господарство нижче податкового мінімуму та подальшої прогресії,

а також відсоток податку до прибутку у селянських дворах різних географічно-економічних регіонів⁴⁰.

Розподіл селянських господарств за головним джерелом існування від свого і чужого сільського господарства суттєво не змінив соціально-класової структури. Пролетарі становили 7,5%, напівпролетарі 20,4%, товаровиробники 68,0%, дрібно-капіталістичні групи 4,1%⁴¹. Відбувалося групування господарств за вартістю засобів виробництва, за джерелами існування двору, джерелами грошового прибутку, тобто стався системний облік не лише об'єктів оподаткування, а також усталення соціально-класового типу платників податку. Дискусії у пресі, аналітичні статті у фахових журналах, методичні обґрунтування статистично-економічних показників обстеження селянських дворів, нарешті здійснення так званих гніздових і динамічних обстежень – призвели до їх прикладного застосування. Надмірне дроблення господарських ознак збільшувало вірогідність вичерпного виявлення джерел доходу, відтак і належного їх оподаткування. Однак втручання принципів «класового розшарування» у так звану соціально-економічну диференціацію селянських господарств, а насправді класичну для українського села майнову нерівність, зумовило появу кількох категорій платників єдиного сільськогосподарського податку. Останній був уніфікований за оподаткування доходу з нівелюванням за їдцями, але диференційований за групами платників. Їх визначили статистичні управління, бюро, а загалом працівники ЦСУ УСРР. За подібними критеріями розроблялися відповідні інструкції, які надходили до податкових органів.

Прикладна статистика другої половини 1920-х рр., яка вирізнялася унікальною деталізацією об'єктів оподаткування, фактично обслуговувала податкові органи. Матеріали осіннього обстеження сільського господарства України 1925 і 1926 р., які були опубліковані окремим виданням,⁴² фіксували не лише засівну площу зернових культур, але і врожай у пудах з десятини в округах. Весняне обстеження 1926 р. врахувало загальну кількість господарств в округах та віковий склад населення, наявність у селянських дворах худоби, групування їх за рівнем забезпечення⁴³. За аналогічною програмою статистично-економічного обстеження селянських господарств відбувалися вибіркові реприси весною 1927 р.,⁴⁴ а також 1928 р., хоча останній враховував і наявність соціально-класових ознак (наймана праця тощо)⁴⁵. Офіційна статистика реальних об'єктів оподаткування не підміняла податкових списків, складених сільськими податковими комісіями, але останні враховували рекомендації районних статистичних бюро.

Отже, підсумовуючи особливості соціально-економічної і так званої класової диференціації селянських господарств в контексті радянської податкової політики 1920-х рр., зазначу базову відмінність між ними. Соціально-економічний тип відповідав майновому статусу селянського двору, а так званий класо-

вий походив від його соціально-політичного тлумачення з боку владних структур та окремих господарських інституцій. Доктринальне класове визначення постає у працях Ю. Ларіна, частково М. Бухаріна, а також в інших номенклатурних працівників. Їх термінологія є ідеологічно-політичним продуктом, але вони розглядали «буржуазно-підприємницьке (куркульське) господарство» та інші «класові утворення» під кутом зору податкового законодавства: «класи, доходи, обкладання». Фактичний поділ на соціально-економічні групи відбувався у них за принципом розподілу «тягаря податкового обтяження», внаслідок якого «сільськогосподарський податок повинен бути для куркулів важчим, ніж для середняків». Ідея та ідеологія такого дискурсу відома.

Однак існували й інші підходи, які розкривали економічний потенціал платників податку, а головне – статистично-господарський рівень їхнього розвитку та платоспроможності. Диференціація селянських господарств за їх реальним виробничим потенціалом суттєво відрізнялася від класової диференціації, відповідала вимогам податкових органів щодо оподаткування джерел доходів. Соціально-економічний тип селянського двору – це наслідок його матеріально-господарського розвитку. Класовий принцип виявляв зовнішні соціально-політичні ознаки (трудове, нетрудове, наймана праця, оренда, наявність млина тощо), застосовуючи форму «індивідуального порядку», тобто їх експертного виявлення за упередженим ідеологічним підходом.

Протистояння реальної соціально-економічної диференціації і принципу «класового розшарування» дивним способом трансформувалося у повсякденну податкову практику, навіть потрапило до статистичних довідників прикладного застосування. Об'єктивні показники господарського стану селянських дворів (вартість засобів виробництва, фінансові джерела існування, грошового прибутку) стали базовими ознаками їх соціально-класового поділу (пролетарі, бідняки, заможні, середняки, куркулі тощо). Вони уособлювали соціально-економічні типи платників податку, встановлені за майновою ознакою, але під впливом ідеологічних важелів набула соціально-політичних ознак. Достатньо було виявити факт найманої праці, молотарки, оренди у селянському господарстві, щоб віднести його до куркульського.

¹ Історія селянства Української РСР 1917 – 1989 рр.: Науково-допоміжний бібліографічний покажчик / Наук. консультант. В. І. Марочко. – К., 1990. – 615 с.

² Schuler – Jung Helga. Ökonomie und Politik in Sowjetrußland 1920 – 1924 / Schuler – Jung Helga. – Marburg Verlag Arbeiterbewegung und Gesellschaftswissenschaft, 1978. – 271 s.; Stephan Merl. Der Agrarmarkt und die Neue Ökonomische Politik. Die Anfänge staatlicher Lenkung der Landwirtschaft in der Sowjetunion 1925 – 1928 / Merl Stephan. – Hamburg, 1981. – S.411–436.

³ Изменения социальной структуры советского общества: (1921 – середина 30-х годов / Ред. кол.: В. М. Селун-

ская (отв. ред.), В. З.Дробижев, Ю. С.Кукушкин и др. – М.: «Мысль», 1979. – 343 с.

⁴ Там само. – С.68 – 69.

⁵ Водотика С. Г. Зміни в соціально-класовій структурі селянства України напередодні масової колективізації (1927 – 1929 рр.) / С. Г.Водотика, І. Д.Мазур // Український історичний журнал. – 1983. – №2. – С.42 – 51.

⁶ Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження / В. В.Калініченко. – Х.: «Основа», 1997. – 398 с.

⁷ Корновенко С. В. Село. Хліб. Гроші. Податкова політика радянської влади в українському селі у період НЕПу / С. В.Корновенко, В. М.Мазуренко. – Черкаси: «Ваш Дім», 2004. – 188 с.; Олянич В. В. Приватне та кооперативне підприємництво селянських господарств в Україні (1921 – 1929 рр.): історичний аспект: монографія / В. В.Олянич. – Х.: ХНУ ім. В. Н.Каразіна, 2012. – 304 с.; Сушко О. О. Особливості становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду НЕПу (1921 – 1928): історико-теоретичний аспект / О. О.Сушко. – К.: Преса України, 2003. – 251 с.

⁸ Ларин Ю. Советская деревня / Ю. Ларин. – М.: Изд-во «Экономическая жизнь», 1925. – С.369.

⁹ Ларин Ю. Частный капитал / Ю. Ларин. – М.;Л.: Гос. изд., 1927. – С.61, 73, 103, 107,129.

¹⁰ Там само. – С.254 – 255.

¹¹ Там само. – С.265.

¹² Там само. – С.264.

¹³ Там само. – С.269.

¹⁴ Там само. – С.270.

¹⁵ Ларин Ю. Налоговое обложение и оппозиция // Большевик. – 1927. – №13. – С48 – 57.

¹⁶ Лифшиц М. Обложение деревни и оппозиция // Большевик. – 1927. – №22. – С.71 – 80.

¹⁷ Ларин Ю. Дореволюционные остатки в современном кулачестве // Большевик. – 1927. – С.40 – 49.

¹⁸ Ларин Ю. Социальная структура СССР // Правда. – 1927. – 7 ноября.

¹⁹ Аболин Арт. Накопление в крестьянском хозяйстве и кооперация // Большевик. – 1927. – №3. – С.37.

²⁰ Троцкий. До питання про диференціацію села // Господарство Полтавщини. – 1925. – Ч.4 – 5. – С.60 – 64.

²¹ Волковинский П. Современные типы деревенской буржуазии / П.Волковинский, Любошиц, П. Плеханов // Большевик. – 1927. – №21. – С.88.

²² Литошенко Л. Н. Денежный баланс крестьянского хозяйства // Вестник финансов. – 1926. – №2. – С.70.

²³ Литошенко Л. Н. Емкость крестьянского рынка / под ред. С. Г.Струмилина. – М.: Изд. акц. об-ва «Промиздат», 1927. – 145 с.

²⁴ Чайнов А. В. Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации. – М., 1927. – С.29.

²⁵ Колесников Б. Деревня. Куда она идет: Очерки / Б. Колесников. – К., 1925. – С.45.

²⁶ Потапов М. К вопросу о методах группировки крестьянских хозяйств // Хозяйство Украины. – 1927. – №7 – 9. – С.165.

²⁷ Тезисы и предложения, одобренные секторальным совещанием по сельско-хозяйственной статистике ЦСУ Украины (6-10 февраля 1928 г.). – Харьков, 1928. – С.5.

²⁸ О весенних выборочных переписях. Тезисы доклада Г. М.Вербицкого // Там само. – С.9.

²⁹ Динамическое обследование крестьянских хозяйств. Тезисы к докладу П. А.Рымаренко // Там само. – С.12.

³⁰ О количественном изучении классового расслоения деревни. Тезисы к докладу В. К.Руденского // Там само. – С.13 – 14.

³¹ Там само.

³² О статистике классового расслоения деревни. Тезисы к докладу Б. Н.Черненко // Там само. – С.16.

³³ Там само.

³⁴ Соловейчик В. М. Основные вопросы 5-летнего плана реконструкции сельского хозяйства УСРР // Хозяйство Украины. – 1928. – №10. – С.30.

³⁵ Там само. – С.31.

³⁶ Финансы Украины 1926 – 1927 рік: Статистика України №150. Вип.6. Серія IV. Статистика фінансів. – Х., 1929. – С.45.

³⁷ Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Випуск 2. – Х., 1930. – С.88 – 89.

³⁸ Там само. – С.108.

³⁹ Там само. – С.85.

⁴⁰ Там само. – С.104.

⁴¹ Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. – Харків, 1929. – С.63.

⁴² Підсумки осінніх обслідувань сільського господарства України в 1925 і 1926 рр. Статистика України №126. Серія 2. Сільсько-господарська статистика. – Харків: ЦСУ УСРР, 1928. – 128 с.

⁴³ Підсумки весняного обслідування сільського господарства України в 1926 р. (Вибірковий перепис селянських господарств). Статистика України №94. Серія 2. Сільсько-господарська статистика. – Харків: ЦСУ УСРР, 1927. – 264 с.

⁴⁴ Підсумки весняного обслідування сільського господарства України в 1927 р. (Вибірковий перепис селянських господарств). Статистика України №130. Серія 2. Сільсько-господарська статистика. – Харків: ЦСУ УСРР, 1928. – 289 с.

⁴⁵ Підсумки весняного обслідування сільського господарства України в 1928 р. (Вибірковий перепис селянських господарств). Статистика України №160. Том 3. Серія 2. Сільсько-господарська статистика. Випуск 15. – Харків: ЦСУ УСРР, 1929. – 207 с.

Sviatoslav DANYLENKO
(Kyiv)

**PROPERTY INEQUALITY OF THE PEASANTS
OF THE UKRAINIAN SSR IN THE 1920'S
AND THE SOCIO-CLASS TYPOLOGY
OF AGRICULTURAL TAX PAYERS:
THE RELATIONSHIP BETWEEN CONCEPTS
AND PHENOMENA**

The paper discusses main features of socio-economic and class differentiation of peasant farms in the context of the Soviet tax policy in the Ukrainian SSR in the 1920s. The correlation between property inequality of peasants in Ukraine and social-class typology of taxpayers in the historical and historiographical discourses, their common and distinctive features in terms of economy are highlighted.

The ideological component of the socio-class typology of agricultural tax payers, the historical inconsistency between the real property inequality of peasants and the socio-economic differentiation in the

Ukrainian village are described. The paper analyzes the process of forming a number of terminological and phraseological definitions, terms and concepts such as «socio-economic differentiation», «socio-economic process», «social relations», «class differentiation», «small-scale production», «social-class structure», etc. The ideological sources of their origins in the Marxist paradigm of a formative approach to the study of social and economic history. The socio-economic type corresponded to the property status of the peasant household, and the so-called «class typology» was derived from its socio-political interpretations by the government structures and individual economic institutions. The paper reveals systematic approach of economists and historians to the development of methods and methodology of socio-economic grouping of peasant households, the study and research of the socio-labor, organizational and economic base of the individual peasant household, the tax policy of Soviet government in the countryside, the regulatory impact of taxes on private entrepreneurship in Ukraine in the 1920s. It is emphasized that the property inequality of peasant farms in contemporary literature is viewed from the position of starting opportunities and solvency of rural households and family-labor business.

Key words: *peasantry, peasant household, social relations, socio-economic process, class differentiation, social-class structure, Ukrainian SSR, middle-class peasants, wealthy peasants, New Economic Policy.*

УДК [94(477.83/.86):323.285]«193»

Аліна КОЛОДІЙ
(Чернівці)

ЗБРОЙНІ АКЦІЇ ОУН У СПРИЙНЯТТІ УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ В 1930-ті рр.

У статті зроблено спробу розкрити питання ставлення українського соціуму Східної Галичини до антипольської діяльності Організації українських націоналістів у 30-ті роки ХХ ст. Особливу увагу в дослідженні присвячено реакції населення та впливу на нього збройних акцій як методів боротьби ОУН.

Замахи ОУН були спрямовані на те, щоб змусити польську владу вирішити українське питання в той час, коли інші можливості вже були вичерпані.

Незважаючи на те, що підпільна діяльність не здобула широкомасштабної підтримки в західноукраїнському соціумі в 1930-х роках, ОУН вдалося збільшити число симпатиків, якщо не дії, то ідей українських націоналістів і закріпити у свідомості людей необхідність подальшої боротьби за державність.

Ключові слова: *Організація українських націоналістів, українське населення, Східна Галичина, збройні акції, ставлення.*

На сучасному етапі розвитку людства, коли в умовах соціально-політичної та економічної нестабільності все більшої сили набирають праворадикальні ідеї та настрої, постає гостра потреба деталізації та глибокого їх вивчення в минулому. При цьому варто зауважити, що в історичному досвіді дії українського народу були спрямовані проти чужих режимів. Саме така особливість українського націоналізму зумовила радикальні методи і форми у боротьбі, які включали збройні форми спротиву. Проте дії націоналістів, як в минулому, так і зараз, політизуються окремими політичними силами і, як наслідок, ставлення до ОУН серед різних верств населення залишається неоднозначним.

Попри величезний масив літератури, присвяченої діяльності ОУН в 1930-ті роки, на сьогоднішній день ще немає комплексного дослідження, в якому б висвітлювалося ставлення різних соціальних верств до підпільної боротьби ОУН проти польської асиміляційної політики в Східній Галичині.

З точки зору вивчення проблеми цінними для дослідження сприйняття ОУН населенням Галичини є праці дослідників українського націоналізму П. Мірчука¹, О. Багана², А. Кентія³. Особливостям взаємодії націоналізму і релігії у контексті стосунків УГКЦ та українського націоналізму в Галичині у міжвоєнний період присвячене дослідження О. Зайцева, О. Бегена, В. Стефаніва⁴.

Внаслідок поразки українців у національно-визвольних змаганнях 1917–1921 рр. та в українсько-польській війні відбулась ліквідація національної державності та поділ етнічних українських земель між СРСР, Польщею, Румунією та Чехословаччиною. Домінування польської еліти перед війною, розчарування провалом союзу з Польщею, зрада в Ризі 1921 року та незадоволення повсякденним до-свідом життя за польської влади – все це не лише загострило давній польсько-український конфлікт, але й призвело до того, що значна частина західноукраїнського соціуму почала розглядати Польщу як найбільшого ворога української справи.

Оскільки характер польсько-українських відносин в 1930-ті роки здебільшого залежав від польського уряду, політика якого супроводжувалася терором проти будь-яких проявів національного життя, то діяльність українців по суті була відповіддю на польські ініціативи у вигляді руху спротиву. Легальна діяльність українських партій та організацій була лише видимою стороною українського національного життя. Іншу сторону відображав «нелегальний сектор», пов'язаний у першу чергу з діяльністю надзвичайно динамічної сили – «організованого західноукраїнського націоналізму»⁵, предстваненого Організацією українських націоналістів. Саме під впливом останньої протягом другого міжвоєнного десятиріччя та водночас першого десятиріччя своєї дії відбулося наростання радикальних настроїв в українському суспільстві. Варто відзначити, що в часи створення ОУН в українському політичному житті панувало

велике партійне розбиття, зневіра у власні сили та розгубленість у рядах недавніх політичних лідерів.

Ставлення провідних політичних сил Галичини цього періоду до створення ОУН заслуговує на детальніший огляд. Зокрема, орган «екзильного уряду ЗУНР» – «Український Прапор» – так охарактеризував її появу: «Провід Українських Націоналістів, себто жмінка молодих, шукаючих життєвого примінення людей, переважно петлюрівців, що під проводом отамана Коновальця на Конгресі у Відні і собі склеїла щось у формі диктатури, і стоячи зрештою ідейно недалеко від уенерівців варшавського толку, утворила свою філію за кордоном під кличем “чистого націоналізму”»⁶.

«Діло», орган УНДО, партії що користувалася значною популярністю серед населення Галичини, зокрема інтелігенції, дало таку оцінку ОУН: «Якщо націоналісти проти партійництва, то вони мусять здати собі справу, що зорганізувавшись, вони стали не чим іншим, а новою українською політичною партією, тільки партією фашистського покою»⁷.

Своє ставлення до новоствореної організації в газеті «Громадський Голос» також висловили представники УСРП, називаючи націоналістів «фашистами» та «спекулянтами на безпросвітності робочого люду»⁸.

Створення ОУН привернуло увагу до націоналістичного руху КПЗУ, яка стояла на радянофільських позиціях. Зокрема, у постановах партії було підкреслено, що «фашистські націоналісти» ведуть посилену антирадянську діяльність і намагаються створити організацію, яка зможе поширити свій вплив «на організації української буржуазії в краю». Також згадувалось, що особливу увагу націоналісти звернули на молодь, прихильність якої намагаються здобути за допомогою молодіжних організацій⁹.

Отож, реакція політичних сил Східної Галичини на створення ОУН була доволі неоднозначною, а то й негативною. Варто зазначити, що в цей самий час симпатії позапартійного громадянства, особливо молоді, все частіше були звернені в бік українських націоналістів.

В цілому у 1930-х рр. західні українці залишалися з громадськими організаціями, які були створені ще в XIX ст., та з меншими можливостями отримати освіту, ніж мали їхні діди за австрійських часів. Легальна політична кар'єра не була привабливою, кар'єра у відсталому господарстві залишала мало надій, а в церкві – в 1930-х рр. була небезпечною. Незважаючи на те, що ОУН не була масовим рухом у Другій Речі Посполитій, саме завдяки останній були створені умови для збільшення числа симпатиків ОУН як місця для невдоволених молодих освічених українців, а участь у терористичних діях пропонувала приєднатись до того, що здавалось їм національною, революційною політикою¹⁰. Окрім цього, піднесенню авторитету ОУН серед населення, зокрема серед колишніх військових кадрів і молодих націонал-радикалів, які почали масово вступати в організацію,

сприяла зневіра у колишніх українських політичних лідерів, хибна діяльність яких призвела до падіння української державності 1917–1920 рр.¹¹.

Варто відзначити, що ОУН так само, як і УВО в 1920-ті роки, використовувала на практиці як пасивні, так і активні форми спротиву. Пасивні форми опору, в першу чергу, різні форми бойкоту польської влади, мали на меті втягнути у боротьбу якомога більше населення. Активний спротив, в якому брали участь лише члени ОУН, не втягаючи в небезпечну діяльність мирне населення, мав зазвичай бойовий характер. Це були теракти проти представників влади – атентати, саботажі – знищення майна і дезорганізація комунікацій та так звані «екси» – експропріаційні акти, тобто напади на державні установи і заволодіння коштами¹². Всі ці акції, безсумнівно, активізували рух опору в Східній Галичині.

Одна з перших бойових акцій ОУН відбулася на торговельно-господарській виставці «Таргі Вєходнє» 7 вересня 1929 р. у Львові. Метою виставки було засвідчити світовій громадськості, що столиця Галичини – це польське місто. Натомість іноземці відкрили для себе «українське питання»¹³. Про ці події «Gazeta Warszawska» («Газета Варшавська») писала так: «Факт той викликав нечуване вражіння в мешканців Львова, що були тоді на вулицях. В місті взагалі панує з тої причини великої заколот, передусім серед молоді»¹⁴.

Влітку 1930 р. з ініціативи ОУН розпочалась «саботажна акція», поштовхом до якої стало ухвалення польським сеймом чергових законів щодо посилення аграрної колонізації Галичини й Волині. Із середини липня 1930 р. у селах Галичини пройшла хвиля пожеж у господарствах польських осадників. У газеті «Сурма» повідомлялося: «Польська влада думала, що масовими арештами вдасться їй припинити саботажову акцію». Однак: «(...) саботажова акція тільки зміцнилася»¹⁵.

Зважаючи на те, що УВО не відразу розчинилася в ОУН і до середини 30-х рр. зберігала певну самостійність та виступала як бойове крило ОУН, то закономірно, що молоді націоналісти прагнули перетворити ОУН у розширену версію УВО, надаючи перевагу збройним операціям¹⁶. Окрім цього, Крайова екекутива ОУН фактично проводила власну політику, зазвичай значно радикальнішу, ніж того бажало закордонне керівництво¹⁷. На практиці ОУН у краї застосовувала тактику «перманентної революції», згідно з якою належало повсякденними бойовими актами пробудити постійну революційну напругу в краї: «(...) Лише масовими виступами, що будуть повторюватися, можна (...) піддержувати ненависть до ворога та бажання остаточної з ним розправи»¹⁸.

У відповідь на численні саботажні акції та початок терористичних дій польська влада оголосила справжню війну українському населенню Галичини. Ця нова політика Польщі називалася «пацифікацією» – «замиренням». Каральні акції охопили 450 населених пунктів у 16 районах Галичини, для яких

були задіяні збройні загони поліції та ескадрон кавалерії польської армії. Провід ОУН доклав всі свої можливості, щоб про це дізнався весь світ.

З осудом пацифікації виступили і галицькі партії, а саме УНДО, УСРП, а також УСДП, стверджуючи, що: «українське громадянство не може нести збірної відповідальності за вчинки, виконувани таємними конспіративними організаціями чи окремими особами, котрі ані не підлягають, ані не можуть підлягати ніякій громадянській контролі»¹⁹.

Оцінюючи політику пацифікації, американський кореспондент Дж. Еліот писав, що «варварське поведіння жовнірів під час їхньої «пацифікації» обурює почування українських селян до такої міри, що в цілій Східній Галичині панує небезпечний дух неспокою». Окрім цього, «...ненависть до польської влади зростає тепер серед українських селян наслідком таких варварських методів до того, що не буде легко її усунути»²⁰. Цілком зрозуміло, що за таких умов, серед селян значно зростає авторитет українських націоналістів, що виражалося у масових виступах проти представників польської влади та у вступі в лави ОУН.

В цей же час ОУН і далі показувала свою силу, організовуючи серію відплатних актів. Бойова діяльність ОУН створювала навколо організації героїко-романтичний ореол, який приваблював молоде покоління²¹.

Сподіваючись на підтримку церкви у протистоянні з радикалами, у 1930 р. до А. Шептицького звернулись помірковані українські суспільно-політичні діячі Ю. Романчук, К. Левицький та інші з листом, в якому вони обурювалися тим, що «деякі чинники висувають недосвідну молодь до таких актів, до яких вона не надається... Це приносить затрачування молодих ідейних одиниць, та ще більшу небезпеку для будучності української нації...»²². Це сильно непокоїло УГКЦ, про що свідчить «Пастирський лист сімох галицьких греко-католицьких Владик», в якому греко-католицьке духовенство закликала не займатися підпільною діяльністю²³.

Стосунки ОУН та УГКЦ варто розглянути дещо детальніше. Греко-Католицька Церква, яка протягом XIX ст. була визначальним маркером самоідентифікації галицьких українців, зберегла провідні позиції у міжвоєнний період XX ст. Отож її реакція на зростання популярності українського націоналізму та його ідеології, представлена в 1930-х роках ОУН, становить особливий інтерес. Враховуючи спільну мету – вирішення українського питання, керівництво ОУН та УГКЦ добре усвідомлювали необхідність порозуміння та співпраці. Однак в 30-ті роки через значні розбіжності у поглядах стосунки між ними були досить напруженими.

Позиція Церкви щодо українського націоналізму та його ідеології була неоднозначною. З одного боку, націоналізм був своєрідною захисною реакцією на складні реалії окупаційної політики. З іншого – терористична діяльність ОУН відкрито суперечила за-

садам християнства. Підтримуючи принципи патріотизму, ГКЦ рішуче засуджувала використання терористичних методів та залучення молоді до збройної боротьби²⁴.

Непримиренним противником радикального націоналізму був Григорій Хомишин, єпископ Станіславський, який відкрито осуджував діяльність ОУН, стверджуючи, що терористичні акти можуть довести український народ до деградації та самознищення: «замість (...) кріпитися і набирати сил до здобуття в будучності лучшої долі, то у нас витворилися укриті боївки нашої молоді, котра поховалася в підземелля і створила організації терору і саботажу. Через те ми дали польській владі на себе бич»²⁵.

Одним із найрезонансніших терористичних актів ОУН стало вбивство 29 серпня 1931 року відомого польського політичного діяча, посла до сейму Тадеуша Голувка, звинуваченого націоналістами в ініціюванні та здійсненні «пацифікації». Лідери політичних партій та ГКЦ рішуче засудили вбивство і взагалі діяльність ОУН. Вони побоювалися нових репресій українців з боку польської влади, а з іншого боку – ще сподівалися на порозуміння з нею²⁶.

Незважаючи на осуд з боку політичних сил та Церкви, виконані акції значно посилювали бажання народу підтримувати найрізноманітніші види боротьби і опору ворогові, що свідчило про піднесення підтримки ОУН серед населення. Проте із зростанням радикального націоналістичного руху польський уряд почав створювати «наглі суди», що пришвидшували розправи режиму з учасниками руху. Ув'язнення і судові процеси, які фактично не припинялися в Галичині, значно зменшили лави ОУН²⁷.

Варто звернути увагу на те, що оплата адвокатів за захист на процесах видавалася з грошових фондів, які збиралися серед духовної та світської інтелігенції²⁸. Окрім цього, за свідченнями колишнього генерального секретаря УНДО В. Целевича від 7 березня 1940 року, багато священиків проводили збори коштів на ув'язнених українських націоналістів і засуджених за участь в УВО та ОУН. За його словами, священики допомагали членам ОУН як матеріально, так і морально. Окрім цього, деякі члени ОУН були вихідцями із сімей священиків²⁹.

Попри негативне ставлення до терористичних акцій серед священиків було чимало симпатиків ідей ОУН. Саме моральний авторитет духовенства мав значний вплив на еволюцію ідеології ОУН від праворадикальної у міжвоєнний період до правої, але більш демократичної під час Другої світової війни, що дозволило залучити до визвольного руху під своїм проводом представників різних політичних поглядів, а також різних національностей³⁰.

Романтика боротьби і страждання за волю народу ще більше стимулювали націоналістів до радикальних дій. 30 листопада 1932 р. відбувся новий «екс» на пошту в м. Городку біля Львова, але в ході операції було вбито двох членів нападу, затримано Дмитра Данилишина та Василя Біласа, яким згодом суд виніс

вирок смертної кари³¹. Як відомо, греко-католицькі священики відправили богослужіння за ними³².

Судовий процес та поведінка на ньому підсудних мали неабияке морально-політичне значення для патріотичного піднесення українського населення Галичини, а з іншого боку, спонукали ОУН переглянути методи боротьби. Промах з нападом у Городку призвів до усунення тодішнього провідника крайової ОУН, а його посаду зайняв енергійний і рішучий Степан Бандера, який прагнув вивести ОУН із вузької терористичної боротьби на широкий шлях масової бойової діяльності. Відтак розпочалося активне розгортання агітаційно-пропагандистської діяльності, здійснювалися бойкоту, мітинги та інші акції проти терору польської влади. В результаті таких дій молодь масово вступала в ОУН.

З ініціативи С. Бандери націоналісти провели т. зв. «шкільну акцію» – звернення до українців з метою запровадження української мови у школах. Члени ОУН масово поширювали в селах летючки, в яких пояснювали причини та цілі шкільної боротьби й закликали українське населення до активної участі. В результаті школярі відмовлялися відповідати учителям на запитання польською мовою, домагалися навчання українською мовою. Батьки підтримували своїх дітей, обороняючи їх перед поліцією³³.

З негативною оцінкою «шкільної акції» ОУН виступило УНДО, стверджуючи, що: «шкільні саботажі не є ніяким засобом боротьби за школу, а навпаки зашкодять тій боротьбі», адже «(...) дають притоку владі репресій, як до винагороди шкіл, до устанавлювання варт, до арештів і засудів, до утруднювання праці освітнім і господарським товариствам»³⁴.

Звістка про колективізацію і голодомор на Наддніпрянщині спричинила різку зміну настроїв суспільства на Західній Україні та перегрупування політичних сил. Поширені у 1920-х рр. радянофільські настрої серед молоді відходили у минуле в той час, як український націоналізм як реакція на трагічне становище народу набував все більшого поширення. На початку 1930-х-рр. ОУН поширила свій вплив на сільську молодь, проводила активну пропагандистську діяльність в легальних культурно-освітніх, виховних і спортивних організаціях³⁵.

Окрім представників польського уряду, С. Бандера направляв терористичну діяльність ОУН проти комуністичних та радянофільських симпатиків. З метою протидії зближенню Польщі та СРСР і на знак протесту проти звірств сталінського режиму в Україні 21 жовтня 1933 р. М. Лемик здійснив вбивство завідувача канцелярією Генконсульства СРСР О. Майлова у Львові, випадково прийнявши його за генерального консула³⁶. Лемик мав здатися поліції, щоб під час судового процесу пояснити громадськості позицію ОУН. Зазначений атентат одержав високу оцінку в західноукраїнському суспільстві³⁷.

Однією з найбільш гучних терористичних акцій було вбивство польського міністра внутрішніх справ Броніслава Перацького, виконане 15 червня 1934 р.

членом ОУН Григорієм Мацейком у Варшаві³⁸. 18 листопада 1935 р. у Варшаві розпочався судовий процес над 12 членами ОУН, які були причетні до вбивства: С. Бандерою, М. Лебедем та іншими³⁹. С. Бандера та інші підсудні спромоглися перетворити суд у трибуну для проголошення своїх ідей. Зокрема, засуджені сказали, що будуть свідчити тільки українською мовою⁴⁰. Поведінка підсудних сприяла зростанню популярності ОУН серед населення, а Бандера після виступу на процесі став героєм серед української молоді. Після Варшавського процесу ОУН однозначно перетворилася на впливовий чинник політичного життя Польщі.

Все ж вбивство Б. Перацького не отримало схвалення значної частини українських суспільно-політичних діячів. Відтак, з відкритим осудом теракту виступили лідери УНДО, а також Українська парламентарна репрезентація: «Засада перманентної національної революції, акти індивідуального терору, (...) вбивство міністра внутрішніх справ, та акти саботажів як засоби боротьби у службі цієї ж засади, стосовані через О. УН наносять необчислими шкоди життю і розвитку української нації»⁴¹.

Масові ув'язнення молоді після вбивства Перацького та критика ОУН з боку легального сектору не припинили збройної боротьби націоналістів. Зокрема, 25 липня 1934 р. було вбито директора львівської гімназії Івана Бабія, якого націоналісти звинувачували у співробітництві з польською поліцією і у видачі членів ОУН з числа гімназистів та студентів. Убивство директора спричинило значну втрату популярності націоналістів серед українського населення і викликало одностайний осуд з боку «легального сектору». А. Шептицький публічно засудив вбивство директора у газеті «Діло»: «Директор Бабій упав жертвою українських націоналістів, дроз жаху потрясла цілим народом. Убивають зрадливим способом найліпшого патріота, заслуженого громадянина, знаменитого педагога, знаного й ціненого всіми приятеля, опікуна й добродія української молоді»⁴².

Таким чином, героїчному образі ОУН, який старанно створювався націоналістами, було завдано нищівного удару. Після масових арештів майже все крайове керівництво ОУН перебувало в тюрмах, а значна кількість низових організацій припинила своє існування.

Провідником Крайової езекутиви ОУН на ЗУЗ після ув'язнення С. Бандери став Лев Ребет, який на деякий час припинив бойові дії, бажаючи відвернути від Організації удари польського уряду і зберегти кадри⁴³. Зменшення збройних акцій ОУН знизило гостроту у відносинах українських суспільно-політичних діячів та УГКЦ, з одного боку, та ОУН – з іншого. Попри відмінності в поглядах на методи національно-визвольної боротьби, всіх їх об'єднували спільні вороги – польський шовінізм і комунізм. Відтак в резолюціях, друкованих органах українських партій за декілька років до Другої світової війни стало значно менше негативних оцінок діяльності українських

націоналістів, а особлива увага була присвячена проблемі консолідації національних сил і створенню єдиного політичного центру. У своїх зверненнях «легальний сектор» апелював до того, що саме польська влада ініціює поширення радикальних настроїв серед населення⁴⁴.

Члени ОУН на місцях, невдоволені припиненням збройної боротьби, нерідко самовільно вдавалися до бойових виступів. Репресії з боку влади та моральний осуд старшого покоління політиків не зупинили зростання симпатій до ОУН у молодіжному середовищі. Це дало можливість не лише відновити зруйновану арештами організаційну мережу, а й значно збільшити чисельність ОУН у Західній Україні⁴⁵.

Загальна активізація західноукраїнського суспільства, пов'язана з проголошенням Карпатської України, а також посилення польського терору створили у 1938 р. сприятливі умови для діяльності ОУН та зростання її підтримки населенням. Польська влада розуміла, що саме у студентському середовищі найбільше палає вогонь націоналістичного руху. Тому було вирішено провести масові арешти. Загальна кількість ув'язнених українців у 1939 році у Польщі наближалась до 20 тис. Тюрми та концтабори були переповнені членами ОУН та її прихильниками⁴⁶.

За словами Гжегожа Мотики, хоча друга «мала пацифікація» майже повністю паралізувала мережу ОУН, проте, незадовго до війни польські дії спричинили таку напруженість у відносинах, що в деяких селах Галичини службовці поліції не наважувалися з'являтися поодиночі⁴⁷. У відповідь на тотальний наступ польської влади ОУН організувала серію терористичних актів, спрямованих проти активних учасників побиття та вбивства українців. Тільки від 15 вересня 1938 р. до 12 квітня 1939 р. оунівцями було здійснено 52 саботажі та 55 терористичних актів проти представників польської влади⁴⁸. Тут варто зауважити, що вираженням підтримки значної частини селянства акцій ОУН стали випадки боротьби українських селян, які намагалися відбити заарештованих за приналежність до ОУН⁴⁹.

Впродовж 1939 року на західноукраїнських землях між оунівцями та польськими органами відбулося більше збройних сутичок, ніж за ціле минуле десятиріччя⁵⁰. Внаслідок цього загострювалися і до того напружені стосунки в польсько-українських сільських громадах, а поляки все більше тяжіли до ізоляваного проживання в місцях переважно українського заселення⁵¹.

Як зазначив Т. Снайдер, пацифікація, побиття населення та спалення церков посприяли ОУН у поширенні передбачення прийдешньої війни між націями. Але навіть у 1939 р. все це ще було політичним посланням, а не описом соціальної дійсності. Українські терористичні акції та польська відповідь торкнулися лише частини населення. На той час, ще не існувало очевидного зв'язку між поглядами українських політичних сил і прагненнями більшої частини українського населення, що працювала на землі.

Незважаючи на те, що Львів був центром українського націоналістичного руху, головними його мовами були польська та їдиш⁵².

Варто відзначити, що значна частина українців з міст Другої Речі Посполитої не мала чіткого розуміння національної ідентичності і не була зацікавлена в національній політиці. Окрім цього, багато з тих, хто ідентифікували себе українцями, не вважали, що приналежність до української спільноти має дорівнювати лояльності до української держави. Незважаючи на низку негативних асоціацій щодо міжвоєнної Польщі, пов'язаних з нестачею землі, політичними утисками та релігійними переслідуваннями, націоналістичні гасла ОУН були все ще далекими від популярності. Їх визнання вимагало всеосяжної війни, яка б не лише знищила польську державність, а й спотворила б ідею права, зруйнувала б місцеві спільноти й надала б не найкращі приклади для наслідування⁵³.

Як бачимо, політика польської влади на західноукраїнських землях, що була спрямована на державну асиміляцію українського народу, а також підпорядкування всіх сторін його життя, стала однією з причин появи українського праворадикального руху спротиву, що в 30-х роках ХХ ст. був представлений, насамперед, діяльністю ОУН. Антипольські акції ОУН, які супроводжувались використанням збройних методів боротьби, були закономірним явищем, відповіддю на польські ініціативи і спрямовувались на те, щоб змусити польський уряд та його представників вирішити українське питання в той час, коли інші можливості вже були вичерпані.

Хоча підпільна діяльність отримала неоднозначні, а іноді діаметрально протилежні оцінки в західноукраїнському соціумі в 1930-х роках, вона однозначно збільшила число прибічників, якщо не дій, то ідей ОУН, а також закріпила у свідомості людей необхідність подальшої боротьби за незалежність.

¹ Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів / П. Мірчук / За редакцією С. Ленкавського. В 2 т. – Мюнхен – Лондон – Нью-Йорк: Українське видавництво, 1968. – Т. 1.: 1920–1939. – 639 с.

² Баган О. Націоналізм і націоналістичний рух: історія та ідеї / О. Баган. – Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 1994. – 192 с.

³ Кентій А. Збройний чин українських націоналістів. 1920–1956. Історико-архівні нариси / А. Кентій / Державний комітет архівів України, ЦДАГО України. – Т. 1. – К., 2005. – 332 с.

⁴ Зайцев О. Націоналізм і релігія: Греко-Католицька Церква та український націоналістичний рух у Галичині (1920–1930-ті роки) / О. Зайцев, О. Беген, В. Стефанів / За заг. ред. О. Зайцева. – Львів: Видавництво Українського Католицького Університету. – 2011. – 384 с.

⁵ Пеленський З. Між двома конечностями / З. Пеленський // Євген Коновалець і його доба. – Мюнхен: Видання Фондації ім. Євгена Коновальця, 1974. – С. 507.

⁶ Цит. за: Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів. – С. 109.

⁷ Діло. – 1929. – 4 квітня. – С. 2.

- ⁸ Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів. – С. 109.
- ⁹ Там само. – С. 112.
- ¹⁰ Снайдер Т. Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569-1999. Пер. з англ. – К.: Дух і літера, 2012. – С. 184–185.
- ¹¹ Патриляк І. К. Військова діяльність ОУН(Б) у 1940–1942 роках. – Київ, 2004. – С. 87.
- ¹² Баган О. Націоналізм і націоналістичний рух.
- ¹³ Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. Історичні нариси / Д. В. Архієрейський, О. Г. Бажан, Т. В. Бикова та ін. Відповід. ред. В. А. Смолій. – К.: Наук. думка, 2002. – С. 561.
- ¹⁴ Цит. за: Сурма. – 1930. – вересень. – С. 7
- ¹⁵ Сурма. – 1930. – серпень. – С. 6–8.
- ¹⁶ Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст. – С. 560.
- ¹⁷ Зайцев О. Націоналізм і релігія. – С. 197.
- ¹⁸ Мартинець В. Перманентна революція // Український національно-визвольний рух на Прикарпатті в XX столітті. Документи і матеріали / від. ред. М. Кугутяк. – Т. 1. – Кн. 2 (1929–1939). – Івано-Франківськ: КПФ «ЛПК», 2014. – С. 104–111.
- ¹⁹ Діло. – 1930. – 1 жовтня. – С. 1.
- ²⁰ На вічну ганьбу Польщі, твердині варварства в Європі. – Прага, 1931. – С. 101–102.
- ²¹ Зайцев О. Націоналізм і релігія. – С. 191–192.
- ²² Цит. за: Зайцев О. Націоналізм і релігія. – С. 290.
- ²³ Пастирський лист греко-католицького духовенства з осудом саботажів ОУН та пацифікації // Український національно-визвольний рух на Прикарпатті в XX столітті. – С. 100–101.
- ²⁴ Васьків А. Церква і радикали / А. Васьків // Людина і світ. – 1997. – №2. – С. 18–20.
- ²⁵ Хомишин Г. Два царства / Г. Хомишин. – Люблін: Ukrainicum, 2016. – С. 111.
- ²⁶ Діло. – 1931. – 2 вересня. – С. 1–2.
- ²⁷ Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст. – С. 563.
- ²⁸ Оперативне повідомлення 2-го відділу УДБ УНКВС по Львівській області про діяльність митрополита УГКЦ Андрея Шептицького // Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939–1944 рр.). – К.: Українська Видавнича Спілка. – С. 37–38.
- ²⁹ Власноручні свідчення колишнього генерального секретаря УНДО В. Целевича про діяльність УГКЦ та інших конфесій у Західній Україні // Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки. – С. 87.
- ³⁰ Зайцев О. Націоналізм і релігія. – С. 244–245.
- ³¹ Баган О. Націоналізм і націоналістичний рух.
- ³² Власноручні свідчення колишнього генерального секретаря УНДО В. Целевича про діяльність УГКЦ та інших конфесій у Західній Україні. – С. 87.
- ³³ Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст. – С. 563.
- ³⁴ Діло. – 1933. – 9 жовтня. – С. 2.
- ³⁵ Кугутяк М. В. Голодомор 1933-го і Західна Україна (Трагедія Наддніпрянщини на тлі суспільних настроїв західноукраїнської громадськості 20–30-х років) / М. Кугутяк. – Івано-Франківськ, 1994. – 70 с.
- ³⁶ Zamach na urzędników konsulatu sowieckiego we Lwowie // Słowo Polskie, 292, 1933.10.23. – S. 1.
- ³⁷ Кентій А. Збройний чин українських націоналістів. – С. 109.
- ³⁸ Zamachowcy ukraińscy na ławie oskarżonych // Kurjer Bydgoski, 269, 20 listopada 1935. – Bydgoszcz. – S. 2.
- ³⁹ Zabójcy min. Pierackiego przed sądem. Pierwszy dzień rozprawy // Gazeta Lwowska, 265 z 19 listopada 1935. – S. 1.
- ⁴⁰ Zamachowcy ukraińscy na ławie oskarżonych // Kurjer Bydgoski, 269, 20 listopada 1935. Bydgoszcz. – S. 2.
- ⁴¹ Діло. – 1934. – 16 липня. – С. 1.
- ⁴² Шептицький А. Голос митрополита / А. Шептицький // Діло. – 1934. – 5 серпня. – С. 3.
- ⁴³ Кентій А. Збройний чин українських націоналістів. – С. 118.
- ⁴⁴ Діло. – 1938. – 10 травня. – С. 7.
- ⁴⁵ Зайцев О. Націоналізм і релігія. – С. 201.
- ⁴⁶ Баган О. Націоналізм і націоналістичний рух.
- ⁴⁷ Мотика Г. Від волинської різанини до операції «Вісла». Польсько-український конфлікт 1943–1947 / Г. Мотика. – Авторизований пер. з пол. А. Павлишина. – К.: Дух і Літера, 2013. – С. 21.
- ⁴⁸ Патриляк І. К. Військова діяльність ОУН(Б) у 1940–1942 роках. – С. 72.
- ⁴⁹ Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст. – С. 571.
- ⁵⁰ Бедрій А. ОУН і УПА / А. Бедрій. – Літ.-мовн. ред. Л. Полтава та ін. – Нью Йорк: Укр. центр. інформ. служба, 1983. – С. 12.
- ⁵¹ Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст. – С. 571.
- ⁵² Снайдер Тімоті. Перетворення націй. – С. 185–186.
- ⁵³ Там само.

Alina KOLODII
(Chernivtsi)

THE OUN ARMED STRUGGLE IN THE PERCEPTION OF THE UKRAINIAN POPULATION OF EASTERN GALICIA IN THE 1930S.

The article attempted to reveal the issue of the attitude of the Ukrainian society of Eastern Galicia to the anti-Polish activity of the Organization of Ukrainian Nationalists in the 1930s. Special attention in the study is dedicated to the reaction of the population and the influence on it of using the armed methods of struggle of the OUN.

Since the nature of the Polish-Ukrainian relations in the 1930s was largely dependent on the Polish government, which policy was accompanied by terror against any manifestations of Ukrainian national life, the OUN's activity was essentially a response to Polish initiatives in the form of a resistance movement.

The OUN's armed activity had a clear political color and was intended to force the Polish authorities and their representatives to resolve the Ukrainian issue at the time, when other possibilities had already been exhausted.

Despite the fact that the OUN was not a mass movement in the The Second Polish Republic, the Polish government created the conditions for increasing the number of sympathizers of the OUN as a place for dissatisfied young educated Ukrainians.

Disbelief in past Ukrainian political leaders, whose false activity caused the collapse of the Ukrainian statehood (1917-1920), also promoted the rise of the OUN's authority among the population, in particular among the former military personnel and young national radicals, who began to enter the organization massively.

Although the underground activity received ambiguous, sometimes diametrically opposed, estimates of Ukrainian society in the 1930s, it unequivocally increased the number of supporters of the OUN's ideas, and also consolidated in the consciousness of people the necessity of further struggle for independence.

Key words: *the Organization of Ukrainian Nationalists, the Ukrainian population, Eastern Galicia, armed actions, attitude.*

УДК 94(477.8:438):930:061.2«1920/1930»

Сергій ІЛЬЧИШИН
(Київ)

НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНІ ТОВАРИСТВА УКРАЇНЦІВ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД НА ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ. ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ

У статті характеризується джерельна база та матеріали, що стосуються національно-культурних товариств українців у міжвоєнний період на територіях західноукраїнських земель. Автор досліджує наявну джерельну базу, що зберігається в західноукраїнських архівах.

Ключові слова: *національні та соціальні інтереси українців, культура, освіта, діяльність національно-культурних товариств, архіви, документи, фонд.*

У міжвоєнний період Західна Україна (Східна Галичина та Західна Волинь) входили до складу II Речі Посполитої, державний апарат якої функціонував на цих українських територіях. Проте польські уряди, а ще більше місцеві адміністрації, не завжди враховували національні та соціальні інтереси українців, а часто навіть спричиняли загострення міжнаціональних відносин, зростання радикальних тенденцій в українському національному русі. На захист прав та свобод українського населення у Польщі стали національно-культурні товариства, що об'єднували у собі функції культурно-просвітницьких установ та важливих осередків політичної боротьби. Для кращого сприйняття історії та боротьби національно-культурних товариств українців за права українського населення спробуємо у своїй статті проаналізувати наявну джерельну базу, що міститься у архівних установах України.

Значна частина архівних документів означеного напрямку виявлена у Центральному державному архіві вищих органів влади і управління (ЦДАВО) Украї-

ни у фонді 3833¹, фонді 4465², в яких є дані про створення, ідеологію та програму діяльності організації. Вони потребують детальнішого опрацювання та висвітлення. Там же зберігаються матеріали постанов Великих Зборів ОУН, конференцій, в яких проаналізовано етапи боротьби ОУН у 1930-х рр. У ряді документів вироблена програма ідейно-політичного вишколу молоді, яка була задіяна у спортивно-патріотичних товариствах. Окрему джерельну базу становлять документи Центрального державного історичного архіву (ЦДІА) України у м. Львові. Так, у фонді 309³, фонді 711⁴ знайдено, опрацьовуються і потребують подальшого опрацювання детальні інформативні матеріали про політику польського уряду стосовно українського шкільництва, що розкривають також ідейно-націоналістичний зміст впливу ОУН на учнівську та студентську молодь. Важливіми для досліджуваної теми, є матеріали, присвячені реакції польської влади на діяльність ОУН. Зокрема, про заборону польської влади займатись українським молодіжним товариствам «Сокіл» пожежною справою, та про вплив націоналістичної організації на нього, задокументовано у фонді 312⁵. Матеріали висвітлюють становище ОУН в тридцятих роках ХХ ст. та визначають обставини формування, способи впливу націоналістичної ідеології на українську організовану молодь та її військово-патріотичний вишкіл. Важливим джерелом досліджуваної теми є також інструкції для членів ОУН щодо пропаганди та політичної, просвітницької діяльності та ініційоване оунівцями утворення розгалуженої мережі Юнацтва та Доросту ОУН як організованого ядра в роботі з середньо-шкільною та студентською молоддю. Але безліч архівних матеріалів даного архіву ще не вивчалися і потребують опрацювання.

Надзвичайно цінна джерельна база, що потребує опрацювання та опрацьовується, міститься у Державному архіві Львівської області (ДАЛО). Значний обсяг фактичного матеріалу вивчено та широко використовується. Це директивні документи, розпорядження міністерства оборони, державного комітету фізичного виховання і військової підготовки Польщі, річні звіти про діяльність українських руханково-спортивних товариств виявлені у фонді 1⁶ та фонді 110⁷, в якому знаходяться матеріали про доноси, нагляд за товариствами, спортивними клубами, відомості про арешти, репресії, слідство над активними членами тощо. У фонді 344⁸ містяться статут, Положення про мету і завдання УНДО, довідка про організаційний устрій партії, є об'язники, постанови, звернення, меморіали, матеріали про підготовку і проведення з'їздів, зборів, засідань, нарад. Цінними є звіти про діяльність та статистичні дані про населення, приріст, кількість неписьменних, проведення віча з питання земельної реформи, репатріацію, віросповідання та інші відомості. Справи містять листування про видавничу та пропагандистську діяльність партії, списки передплатників періодичних видань партії, статті про політичне та соціально-економіч-

не становище українського населення, внутрішнє та міжнародне становище країн світу, літературу й мистецтво, малюнки, карикатури із журналів «Комар», «Зиз», «Жорна», вирізки з газет. Доступними для дослідників є матеріали про співробітництво з організаціями, установами, товариствами і громадсько-політичними діячами, картотека українських товариств і організацій у Польщі та за кордоном з переліком їх керівного складу. Статут Народної організації у Львові та щоденник її роботи (1927–1928), протоколи засідань, рішення, повідомлення, звіти про діяльність. Інша документація – статут жовківської дільниці Народної організації, список керівного складу повітового комітету в Балигороді, звіти та листування про створення та діяльність повітових комітетів та Народної організації в Німеччині, списки, картки обліку, анкети, партійні квитки членів партії, фінансові звіти, касові книги, списки боржників. Матеріали діяльності Головного виборчого комітету з виборів до сейму в 1928 р. і 1934 р. та в місцеві органи влади у 1927–1934 рр., тексти промов депутатів сейму і сенату, матеріали партійного суду та відділу правової поради теж повинні привернути увагу дослідників.

Фонд 486⁹ зберігає обіжники, картки обліку сплати членських внесків, заяви вчителів про надання їм матеріальної допомоги, листування з товариствами і комітетами про перепідпорядкування вчительської каси. У фонді 536¹⁰ – заяви осіб про прийняття їх у члени кооперативу. Фонд 833¹¹ містить статут, книгу протоколів засідань комітету (1933–1939), фінансово-господарські документи. Фонд 348¹² уміщує статuti, обіжники, інструкції, звіти, постанови, інформації про діяльність і протоколи засідань, зборів, матеріали про підготовку і проведення конгресів, загальних зборів, документи канцелярії головного правління, статті, повідомлення на політичні теми. Матеріали про діяльність філій і читальень товариства, про організацію курсів, лекторіїв, театральних, хорових та ін. гуртків; про облік бібліотечного фонду та його використання; про видавничу діяльність допоможуть увести у науковий обіг нові матеріали про діяльність товариства «Українське педагогічне товариство «Рідна школа», м. Львів» – фонд 206¹³ містить статuti, обіжники головного правління, протоколи засідань головного правління, комісії і секцій товариства; протоколи з'їздів, інструкції про порядок заснування гуртків; положення про професійні школи, про права і обов'язки вчителів дані про кількість шкіл, дитячих садків, гуртків, членів товариства. Звіти про діяльність товариства, про стан і діяльність окремих шкіл, про роботу вчительських конференцій; звіти шкільних інспекторів, навчальні плани, програми, методичні матеріали листування з органами влади про відкриття курсів, шкіл, про становище української школи в Польщі, прохання вчителів про надання їм посад, допуск до здачі кваліфікаційних екзаменів, підвищення платні показують життя школи. Особові справи, списки службовців, описи, анкети, матеріали про прийом на роботу, переміщення та

звільнення вчителів допоможуть розібратись у механізмі співпраці та організації роботи шкіл і «Рідної школи». Фінансові звіти, баланси, проекти бюджетів та інші бухгалтерські документи показують фінансову сторону діяльності організації та її витрати на українську освіту.

Фонд 319¹⁴ містить наступне: статuti, обіжники, розпорядження; протоколи засідань загальних зборів; матеріали з'їздів, конгресів, конференцій; списки філій товариства із зазначенням голів та членів товариства; листування; матеріали про діяльність філій, товариств Союзу на Волині й за кордоном, редакцій журналів «Жінка» та «Українка». Фонд 315¹⁵ зберігає статuti, обіжники, положення, накази, інструкції, звіти про діяльність і перевірку, протоколи засідань старшини, зборів членів товариства, секцій і комісій, матеріали про підготовку і проведення з'їздів, навчання, спортивних змагань, конкурсів, концертів; про співробітництво з іншими товариствами в Галичині й за кордоном; надання допомоги у створенні філій товариства за кордоном, матеріали про фінансово-господарську діяльність та особовий склад; про діяльність споріднених українських і польських товариств.

У фонді 389¹⁶ зберігаються обіжники, розпорядження та інструкції верховного командування, статuti товариств «Пластовий лицар», «Пласт», «Пластове братство», стройовий статут пластунів; звіти про діяльність верховного командування та пластунських куренів і таборів; протоколи засідань, з'їздів і зборів; листування про створення і діяльність гуртків, скликання з'їздів та участь у них, прийом нових членів, проведення свят, надання матеріальної допомоги пластунським організаціям і таборам; статті, доповіді, реферати, лекції, оповідання, вірші про історію пластунського руху, виховання пластунів, діяльність українського пласту; списки, облікові та анкетні картки пластунів; матеріали про діяльність пластунських полків, гуртків, організацій старших пластунів та пластунських таборів. Детального опрацювання потребують і матеріали Державного архіву Івано-Франківської області, які містять великий пласт джерельних матеріалів. Так, у фонді 2¹⁷, фонді 8¹⁸, фонді 69¹⁹ Державного архіву Івано-Франківської області знайдено багато свідчень про переслідування польською владою молодіжних осередків через їх характер діяльності. Саме документи цих фондів висвітлюють співпрацю ОУН з товариствами «Сокіл», «Січ», «Луг», «Пласт», «Відродження»²⁰.

У Державному архіві Тернопільської області зосереджено документи воєводського департаменту поліції, повітових старост, повітових команд поліції про діяльність ОУН та вплив її на молодіжні товариства краю, що дало змогу прослідкувати динаміку зростання авторитету ОУН серед української молоді Галичини²¹.

Фонд 274, оп.4с²² зберігає документи, які всебічно характеризують економічне, суспільно-політичне, культурно-освітнє життя на Тернопільщині після польсько-української війни 1918–1920 рр. Особливо

цінними є протоколи, ситуаційні донесення польської поліції про суспільно-політичне становище в окремих повітах і населених пунктах, списки членів політичних партій і характеристики їхніх активних членів. Широкомасивом документів представлені українські, польські, єврейські громадські організації, товариства, гуртки. Суттєвим доповненням до документів Тернопільського воєводського управління є фонди повітових староств, до яких увійшли протоколи з'їздів староств, вїттів, гмінних управ тощо, економічно-географічні описи повітів, статистичні звіти про розвиток промисловості і сільського господарства на території воєводства та ін. Серед документів Кременецької, Тербовлянської та Тернопільської філій товариства «Просвіта» – протоколи, відомості про керівний склад філій, матеріали про культурно-освітню діяльність читалень, народних домів, бібліотек, аматорських драматичних гуртів та хорів, документи про відзначення ювілеїв Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, М. Шашкевича, В. Стефаніка, О. Кобилянської, свята героїв Крут, видання і розповсюдження книг, брошур і періодики українською мовою для масового читача. Щомісячні звіти, інформації, донесення та листування з повітовими староствами про посилення нагляду за друкованими виданнями, заборону і конфіскацію «Кобзаря» Т. Шевченка (1932–1933 рр.), заборону українського національного знаку «Тризуб», газети «Січ», брошури «Тарасова ніч», про проведення акції «Українська молодь Христові» (1933 р.), відзначення українським населенням ювілею Т. Шевченка. Статути, періодичні відомості про діяльність товариств у воєводствах: українських – «Просвіта», «Луг», «Сокіл», «Союз українців», «Союз воєнних інвалідів», «Сільський господар», «Рідна школа», «Відродження»; польських – «Католицьке товариство молоді», «Шляхта загорова», «Опіка над дітьми і молоддю», «Союз ветеранів військових»; Листування з повітовими староствами про будівництво шкіл.

Відповідно фонд 284²³ містить відомості про організацію і діяльність українських товариств («Луг», «Пласт», «Січ», «Сокіл», «Малий Сокіл», «Союз Українок», «Рідна школа») та організацій (УВО, ОУН). Містить відомості постерунків державної поліції Збарзького повіту про керівний склад сільських читалень «Просвіти» (1933 р). Фонд 316²⁴ надає інформації та відомості Бучацької, Збарзької, Чортківської повітових команд державної поліції і поліцейських дільниць про діяльність українських товариств «Просвіта», «Сокіл», «Луг», «Союз Українок», «Каменярів» та ін., кількість, шкіл і товариств, розташованих на території Збарзького повіту (1929–1933 рр.).

Фонд 294²⁵ – циркуляри, інструкції, розпорядження, об'їзники головного відділу товариства «Просвіта» у Львові. Матеріали про організацію і роботу читалень «Просвіти». Протоколи загальних зборів читалень «Просвіти», повідомлення про створення і відновлення їх діяльності, вибори нового складу

читалень. Статути товариства за 1912, 1925 рр. Відомості про членів правління читалень та їх партійну приналежність. Звіти про діяльність читалень «Просвіти», статистичні та фінансові звіти; звіти представника філії «Просвіти» І. Бриковича про стан і діяльність читалень у селах. Касові книги, облікові картки про сплату членських внесків, баланси, повідомлення про виділення коштів на будівництво читалень «Просвіти». Статут товариства «Молода громада» від 1927 р. Списки дійсних членів товариства «Просвіта», списки неприйнятих у члени товариства. Анкетні відомості сільських читалень про кількість неписьменних, відомості про осіб, які внесли пожертвування в фонд «Просвіти». Відомості про збитки, завдані товариству під час Першої світової війни (1914–1918 рр.) та «пацифікації» 1930 р. Договори про купівлю-продаж земель під будівництво будинків для читалень «Просвіти» і винаймання будівель для читалень «Просвіти». Журнали обліку громадсько-освітньої роботи читалень «Просвіти». Повідомлення про відкриття курсів для неграмотних, план і програма навчального року. Списки книжок бібліотек читалень «Просвіти». Статут спілки. Протоколи зборів членів (1932, 1934, 1939 рр.). Списки членів (1935, 1938 рр.). Бюджет на 1935 р. Річний звіт за 1938 р. Відомості про проведені вечори, концерти, вистави на честь визначних дат. Реферати з організаційних питань, на наукові та просвітні теми. Важливого пізнавального і наукового значення мають матеріали фонду 317²⁶, вони містять циркуляри, інструкції, розпорядження головного відділу товариства «Просвіта» у Львові про провадження ювілейного свята «Дня організації товариства «Просвіта», про конфіскацію книжок і журналів, заборонених урядом, про грошові збори для товариства. Статут товариства. Протоколи загальних зборів читалень «Просвіта», повідомлення про зміни відділів читалень, закладення і відновлення їхньої діяльності. Списки кандидатів на службовців філії. Звіти про діяльність читалень «Просвіти», списки «мужів довір'я» читальні «Просвіта» в Тербовлі, бюлетень загальних зборів товариства «Просвіта» у Львові. Заяви керівників членів товариства «Просвіта» про проведення вечорів самодіяльності і програми вечорів, тексти пісень. Інструкція про прийняття нових членів товариства. Розпорядження головного відділу товариства «Просвіта» у Львові про подолання неграмотності в повіті.

Фонд 348²⁷ – циркуляри, інструкції, розпорядження повітового управління товариства «Просвіта». Матеріали про організацію і роботу читалень «Просвіти». Протоколи засідань, зборів, звіти, доповіді та інші матеріали про діяльність повітового товариства «Просвіта». Статут Кременецького товариства «Просвіта» за 1920 р. Заяви жителів сіл про прийняття їх в члени товариства, списки членів товариства «Просвіта», читалень повіту. Звіти про діяльність читалень «Просвіти». Повідомлення про виділення коштів на будівництво читалень «Просвіти». Листування правління повітової «Просвіти» з єпископом, повітовим

союзом кооперативів та окремими особами про збір коштів у фонд товариства, проведення зборів; з Волинською духовною консисторією – про вшанування пам'яті Т. Шевченка; з Рівненським товариством «Просвіта» – про будівництво «Народних домів»; із Львівським товариством «Просвіта» – про організацію концертів, вистав, відкриття і закриття в селах читалень «Просвіти». Інформація про викладання в початкових школах української мови (1926 р.). Відомості про збитки, завдані пожежами і неврожайністю, та розподіл пожертвувань між потерпілими. Статут, інструкція про діяльність Українського горожанського комітету, листування з Варшавською філією Червоного Хреста про асигнування засобів. Протоколи засідання жіночого гуртка про засоби на утримання дитячого садка, списки дітей у притулках. Доповідь про роль церкви в національному русі, відомості про кількість церков на території Волинського воєводства. Журнал обліку книг, зібраних з населення для читальні «Просвіта», списки цих книг, їх каталог. Листування з редакціями і книжковими магазинами про закупівлю книг, журналів, журнал обліку видачі книг; касова та інвентарна книги бібліотеки; звіт про діяльність бібліотеки; підписні листи про збір коштів з населення на оновлення козацьких могил.

Матеріали Державного архіву Волинської області (далі – ДАВО) доповнюють картину діяльності українських національно-культурних товариств на теренах Західної України. Важливу інформацію містять фонд 448²⁸ – звіти, протоколи зібрань і списки членів «Просвіти» та фонд 447²⁹ книга розрахунків; спр.2. арк.5 (26.01.1936р) – заяви членів «Просвіти» села Павловичі про відкриття філіалу «Просвіти» в селі. Міститься також устав організації; фонд.389³⁰ – містить 143 справи датовані 1920–1929рр, справи з №124 по №148 без дат; фонд.390³¹. 98 справ.; фонд 63³²містить 31 справу; фонд 54.оп.1(1920-1939) «Луцьке повітове товариство «Просвіта»³³. Фонд містить 695 справ. З них №637 –№691 – без дат (1920–1934).

Отже, проаналізувавши згадану джерельну базу, ми дійшли висновків, що наявні матеріали, що містяться у архівах, допоможуть глибше дослідити історію українських національно-культурних товариств, розібратись у їх діяльності, вивчити особливості боротьби українців за свої політичні, економічні та особливо культурно-освітні права в умовах чужоземного панування на теренах Західної України. Надзвичайно багаті на документи архіви допоможуть при дослідженні аспектів роботи та боротьби цих товариств за національні та культурно-освітні права українців. Джерела допоможуть дати оцінку діяльності, охарактеризувати становище української освіти та культури у досліджуваній період.

¹ ЦДАВО. ф.3833 (Крайовий провід ОУН на західноукраїнських землях

² ЦДАВО.ф.4465 (Колекція документальних матеріалів українських націоналістичних емігрантських установ, організацій, осіб)

³ ЦДІАУ м. Львів.ф. 309 (Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові)

⁴ ЦДІАУ м. Львів.ф.711 (Польське історичне товариство у м. Львові)

⁵ ЦДІАУ м. Львів. Ф.312 (Українське спортивне товариство «Сокіл-Батько»).

⁶ ДАЛО.Ф.1 (Львівське воєводське управління)

⁷ ДАЛО.Ф.110 (Львівське міське староство)

⁸ ДАЛО.Ф.344, спр. 605, 1925-1939, 1941 рр. «Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), м. Львів»

⁹ ДАЛО.Ф.486 Спр. 32, 1905-1939 рр. «Кредитне товариство «Взаємна поміч українського вчителства», м. Львів»

¹⁰ ДАЛО.Ф.536, Спр. 23, 1931-1937рр «Кредитно-ощадний кооператив українського народного вчителства «Учительська каса», м. Львів»

¹¹ ДАЛО.Ф.833, Спр. 302, 1933-1939 рр. «Товариство сприяння будівництву початкових шкіл. Окружний комітет у Львові»

¹² ДАЛО.Ф.348, Спр. 7691, 1827-1944 рр. «Товариство «Просвіта», м. Львів»

¹³ ДАЛО.ф.206, спр. 2728, (1881-1942рр.) «Українське педагогічне товариство «Рідна школа», м. Львів»

¹⁴ ДАЛО.ф.319, спр. 234. «Центральне українське товариство «Союз українок», м. Львів»

¹⁵ ДАЛО.Ф.315, Спр. 796, 1886-1939 р. «Українське спортивне товариство «Сокіл-Батько», м. Львів»

¹⁶ ДАЛО.Ф.389, Спр. 970, 1910-1939рр. «Верховна пластова команда, м. Львів»

¹⁷ ДАІФО. Ф. 2 (Станіславське воєводське управління)

¹⁸ ДАІФО. Ф. 8 (Коломийське повітове староство)

¹⁹ ДАІФО. Ф.69 (Станіславське повітове управління державної поліції)

²⁰ ДАІФО. Ф. 2 (Станіславське воєводське управління)

²¹ Державний архів Тернопільської області:путівник / Укрдержархів;

²² Держархів Тернопільської області. – Т.: Астон, 2011. – 370 с.

²³ ДАТО.ф.284, 240 од. зб., 1923-1939рр «Бучацька повітова команда державної поліції»

²⁴ ДАТО.ф.316, 1241 од. зб., 1921-1939рр. «Команда державної поліції Тернопільського воєводства і Кременецького повіту Волинського воєводства»

²⁵ ДАТО.ф.294, 172 од. зб., 1901-1939 рр.«Філія українського товариства «Просвіта» в м. Тернопіль»

²⁶ ДАТО.ф.317, 97 од. зб., 1903-1939 рр. «Філія українського товариства «Просвіта» в м. Тербовля»

²⁷ ДАТО.ф.348, 475 од. зб., 1919-1936рр.«Філія українського товариства «Просвіта» в м. Кременець»

²⁸ ДАВО.ф.448.оп.1. «філіал «Просвіти» в селі Лаврово Луцького повіту». (01.01.1925-27.02.1926) спр.1.арк.135

²⁹ ДАВО.ф.447.оп.1.спр.1.арк.105 – «Горохівська повітова «Просвіта (1927-1936)» – (06.1927-10.01.1931)

³⁰ ДАВО.ф.389.оп.1.,2. «(1920-1932рр) Ковельське повітове товариство «Просвіта»»

³¹ ДАВО.ф.390.оп.1.(1919-1933) «Володимир-волинське повітове товариство «Просвіта»»

³² ДАВО.ф.63.оп.1 «Луцька управа прихильників православної віри імені Петра Могили у місті Луцьк. 1931-1939 рр.»

³³ ДАВО.ф.54.оп.1(1920-1939) «Луцьке повітове товариство «Просвіта».

Serhii ILCHYSHYN
(Kyiv)

NATIONAL CULTURAL SOCIETIES
OF UKRAINIANS IN THE INTERWAR PERIOD
IN WESTERN UKRAINE.
SOURCE STUDIES ASPECT

In the interwar period, Western Ukraine was part II of the Commonwealth, the state apparatus which operated on the Ukrainian territories. However, the Polish government, and more local administrations do not always take into account the national and social interests of Ukrainians, and often even caused the aggravation of interethnic relations, growth of radical tendencies in the Ukrainian national movement. For a better perception of the history and struggle of the national – cultural societies of Ukrainians for the rights of the Ukrainian population will try in my article to perform an existing source database, which is contained in the archival institutions of Ukraine. Extremely rich in documents of the archives will help in the study of aspects of the work and struggle of these societies for the national, cultural and educational rights of Ukrainians. Sources will help to assess activities that characterize the position of the Ukrainian education and culture in the study period. National cultural societies of Ukrainians in the interwar period in Western Ukraine, played an important leading role in the development and support of Ukrainian school education in the region. It is from the development and freedom of activities of national-cultural societies depended on the activities of the Ukrainian educational and cultural-educational institutions and the development of Ukrainian cultural life in General. The goal of the article lies in the study and display of activities of national-cultural societies of Western Ukraine in the interwar period through the prism of the original data, namely, the preserved archival documents. For a better perception of the history and struggle of the national – cultural societies of Ukrainians for the rights of the Ukrainian population will try in my article to perform an existing source database, which is contained in the archival institutions of Ukraine. According to the goal and try to achieve the following objectives: to allocate available archival documentary source material on the subject. The novelty of the article is determined by the fact that the scientific revolution introduced a previously unknown archival materials, and analyzed the state of the source base. This is a different kind of message about anti-Polish school shares information on political attitudes of the population, financial and economic reports, schools, reports on the activities of the Ukrainian nationalist underground in the region and its influence on Ukrainian youth.

Key words: national and social interests of Ukrainians, culture, education, activities of national cultural societies, archives, documents, Fund.

УДК 94:36(477.8) «1944/1953»

Юлія ЛЕВІНА
(Чернівці)

ІНФОРМАЦІЙНО-ПРОПАГАНДИСТСЬКІ
МЕТОДИ БОРТЬБИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ
З УКРАЇНСЬКИМ НАЦІОНАЛЬНО-
ВИЗВОЛЬНИМ РУХОМ У ЗАХІДНИХ
ОБЛАСТЯХ УРСР У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД

У статті здійснено спробу розкрити інформаційні методи боротьби радянської влади з українським національним рухом в західних областях УРСР у повоєнний період. На основі архівних матеріалів та повідомлень тогочасних ЗМІ доведено, що влада розглядала їх як важливу складову інформаційної боротьби, визначено її форми та встановлено взаємозв'язок з загальними тенденціями політики радянзації в регіоні.

Ключові слова: національний рух, західні області УРСР, інформаційний вплив, радіомовлення, преса.

Поряд з широким розмахом радянських процесів у повоєнний період перед більшовицькою владою гостро стояла проблема ліквідації національного руху в західних областях УРСР. Саме цей рух найбільше підривав авторитет радянської влади та не дозволяв їй утвердитись остаточно, оскільки володів широкою підтримкою населення. Патріотизм українців кваліфікувався як буржуазний націоналізм, релігія оголошувалася антинауковим світоглядом, а греко-католицька церква – слугою Ватикану й фашизму. Радянські засоби масової інформації та агітаційно-пропагандистські органи активно поширювали образ ворога – «українського буржуазного націоналіста», повідомляючи про жорстокості, вчинені членами ОУН та УПА. Методи ж боротьби з цим «ворогом» не афішувались, навіть коли проводились масові репресії, депортації, провокації, катування. Аналіз інформаційних методів, способів та форма цієї боротьби є метою даного дослідження. Окремі аспекти вказаної проблеми висвітлені у наукових працях В. Ільницького, О. Малярчука, Р. Попп, Т. Галицької-Дідух, Ю. Сливки, Й. Надольського, Т. Вронської, а також О. Бажана, П. Гуцала, Т. Гривула.

Цілі рубрики радянського радіомовлення та сторінки газет присвячувались боротьбі з національним рухом з метою якнайшвидшого його викорінення. На інформаційні методи в цій боротьбі покладалась велика надія. Хоча варто зауважити, що інформаційний аспект не був вирішальним, оскільки ключову роль відігравала потужна система репресивно-каральних органів. Інформаційна складова стала супровідним елементом та способом переконання населення у «владній правоті».

Досить частим явищем стало порівняння українського національного руху з німецькими окупантами. Наголошувалось на схожості дій німецького гестапо та «бандерівсько-мельниківської оунівської

зграї». Наводились приклади їх злочинів, які, за словами журналістів, що описували ці події, носили суто «збагачувальний характер». На думку влади, ідеєю української незалежності вони лише прикривалися (тобто наявність такої ідеї не приховувалась). Звичними для ЗМІ стали брехливі жаргони такого змісту: «Українські націоналісти – це зграя шпигунів, диверсантів і вбивць, які служать тим, хто кидає їм зі столу жирнішу кісточку. Вони служили в польській дефензіві, в німецькому гестапо, в румунській сигуранці, італійській овірі, угорській поліції... Їм було все одно, чи продавати Україну за німецькі марки, чи за румунські леї, чи австрійські шилінги. Історія не знала більшого падіння і зради українського народу».¹ Приниження та викриття негативних рис представників цього руху стало своєрідним змаганням журналістів. У статті П. Животенка під назвою «Смерть і вічне прокляття бандитам» громадсько-політичного мовлення Львівського облрадіокомітету наводилась така «інформація»: «Грабунки свого народу, ошуканство селян випуском фальшивих грошей, вбивства з-за рогу, терор і зраду провід ОУН завжди проповідував як своє політичне кредо, як сучасну тактику, засвоєну у інквізиторів середньовіччя і помножену досвідом німецької розвідки та гестапо».² І хоча ці «злочини» приписувались національному рухові, їх перелік був більше схожим на методи радянської заходних областей УРСР.

Таке ставлення радянської влади до українського руху і бажання його викоринити пояснювалось значною кількістю акцій ОУН-УПА проти непопулярних владних заходів, від яких потерпало місцеве населення, – мобілізації, депортації, насильницької колективізації, переслідування УГКЦ тощо. Вони також проводили потужну антирадянську пропаганду, саботаж, критикували працівників та спеціалістів, що прибули з інших областей УРСР. Таким чином вони негативно впливали на потужну машину радянської інформаційно-пропагандистської політики в західних областях УРСР.

Саме тому радянська влада використовувала усі форми та методи боротьби з національним рухом. Поширювалась інформація про видатних діячів різних періодів української історії, які, згідно з перекрученими радянськими повідомленнями, були борцями з «буржуазним націоналізмом». Зокрема, у передачі Львівського обласного радіокомітету від 20 вересня 1946 р. під назвою «Іван Франко – борець проти буржуазного націоналізму» повідомлялось: «Буржуазні націоналісти, що шалено ненавиділи все російське, бо орієнтувалися на німецьких загарбників, зраджували інтереси українського народу, а на російську культуру робили різні наклепи, обвинувачували весь російський народ в тому, що ніби він являється гнобителем України».³ Таке зауважував старший науковий співробітник Інституту літератури Академії наук УРСР І. Романченко.

Радіоефіри переповнювались інсинуаціями такого змісту: «Український буржуазний націоналізм

завжди працював як наймит на чужого пана. Він ніколи не був національним, бо завжди обслуговував інтереси чужоземних пануючих класів, не орієнтувався на сили власного народу, а на багнети чужинців...».⁴ Підкреслювалось, що населення не підтримувало цей рух, хоча окремі факти лояльного ставлення не заперечувались, приховувались тільки його масштаби. «Переважна більшість трудящих західних областей розпізнала справжнє обличчя «українсько-німецьких націоналістів». Вони ж знайшли підтримку лише серед експлуататорських класів, куркулів та інших покидьків суспільства».⁵ Це мало викликати негативні емоції у трудових верств суспільства, які в попередні періоди правління потерпали від цих класів.

Примітно, що коли Німеччина уже була переможена, ніяких «німецьких націоналістів» уже у природі не могло існувати на території України, старі більшовицькі штампи продовжувалися використовуватися.

Оскільки національно-визвольна боротьба на західноукраїнських землях відбувалась в умовах жорсткої інформаційної блокади, а радянські ЗМІ та партійно-пропагандистський апарат були єдиним джерелом «інформації», образ ворога створювався свідомо і продумано. Масово-політична і культурно-просвітницька робота не носила достатнього, на думку влади, наступального характеру з викриття ідеології «українсько-німецьких націоналістів».⁶

Варто відзначити таку форму інформаційного впливу, як проведення нарад за участю конкретних категорій населення з подальшими закликами до дій у пресі. У Львівській області було проведено обласну нараду інтелігенції, учасники якої виступили зі зверненням до населення, в якому повідомлялось, що у всіх злочиннях, що вчинялись німецькими загарбниками, їм допомагали «українсько-німецькі націоналісти».⁷ Саме вони, за словами учасників наради, вітаючи прихід німців, допомагали фашистам гнобити український народ, а коли Червона армія розбила їх господарів, вони намагалися заважати народові вільно жити, відбудовувати своє господарство, відновлювати радянські закони.⁸ Тобто заважали впроваджувати на теренах західних областей радянські процеси та задурманювати населення радянською пропагандою. Найбільшою ж перешкодою для радянської влади стало їх прагнення до незалежності України. З цього приводу представники про-радянської інтелігенції зазначали наступне: «Якою це може бути для українського народу «незалежна Україна», коли зараз Україна є великою радянською державою, де вся влада, все господарство належить українському народу, де українець є господар свого становища».⁹ Тобто на жодні зміни на краще життя населення не могло розраховувати, оскільки за існуючої влади, на її ж думку, було досягнуто найвищого успіху. Результатом наради було прогнозоване звернення до місцевого населення, в якому закликалось «покласти всі зусилля для того, щоб відірвати від бандерівських банд тих, хто потрапив в тенета агентури німців, в тенета, так званих бандерівців, мельників-

ців та інших українсько-німецьких націоналістів. Ми закликаємо професорів, учителів, лікарів, агрономів і всю інтелігенцію області роз'яснювати населенню Звернення українського уряду до учасників так званих УПА та УНРА від 27 листопада 1944 р.».¹⁰ Тобто брати на себе функцію виконавця та впроваджувача інформаційної політики влади. Населення закликали також бути пильним і допомагати владі викривати всіх названих владою «підлих гадюк, що міняють шкіру, намагаються під вигаданими прізвиськами і фальшивими документами пролізти на підприємства і транспорт».¹¹ Це стало приводом поширити радянські способи управління, що проявлялись у наклепах, підозрах та доносах наборців за ССУД.

З метою перевірки рівня саме інформаційної боротьби з національним рухом кожен райком партії був зобов'язаний звітувати щодо виконання постанови ЦК КП(б)У «Про боротьбу з бандами українських буржуазних націоналістів». Уся інформація надходила під грифом «цілком таємно» в обкоми партії, а далі узагальнювалась і направлялась в ЦК КП(б)У. Саме із довідок і звітів райкомів партії та РВ НКВС видно, що інформаційна політика була лише допоміжним фактором у боротьбі з національним рухом. І хоча владою повідомлялось про одиничні факти «злодіянь» націоналістів, масштаби каральних операцій, що вже є дослідженими на сьогодні, дозволяють стверджувати про повноцінне протистояння владі. Так, лише у Бузькому районі Львівської області, згідно з повідомленнями начальника РВ НКВС Яковлева за липень-жовтень 1945 р., було проведено 30 операцій та 41 засада, в результаті яких знищено 12 осіб, заарештовано 2.¹² Усі райвідділи НКВС розробили програму заходів, що затверджувались на бюро обкому партії. Згідно з ними, 48 «відповідальних працівників» Львівської області направлено для проведення роботи в селах. Було організовано закриті партійні збори з метою оцінки стану та заходів подальшого посилення боротьби з «українсько-німецькими націоналістами».

Ровенський обком КП(б)У прийняв подібне рішення 14 січня 1945 р. В райони, найбільш охоплені національним рухом, були направлені бригади партійно-радянського активу (95 бригад, 385 осіб). В усіх районах були проведені закриті партзбори, на яких перші секретарі доповіли про стан і подальше посилення боротьби з «українсько-німецькими націоналістами». Вся робота була спрямована на роз'яснення звернення Президії Верховної Ради УРСР, Раднаркому і ЦК КП(б)У до населення західних областей України.¹³

Основні роз'яснювальні функції покладено на обласні, а також районні газети. Було запропоновано метод власного прикладу, коли з низкою статей, листів виступали колишні учасники так званих «банд». Організувались також колективні виступи груп української і польської інтелігенції з закликами: «Повертайтеся до мирної праці – знищуйте продажних агентів Гітлера – бандерівців!».¹⁴

Відповідно до спланованої радянської стратегії після попередньо проведеної інформаційної підготовки населення у ЗМІ на загальних зборах села приймалось рішення повного розгрому «бандугруповань». План проведення зборів надавався «згори» і виглядав таким чином: спочатку відбувався виступ представника райкому КП(б)У (5-10 хв.) з метою викриття «ворожої» діяльності бандугруповань, потім надавалось слово так званому колишньому «бандиту» з цього села (найчастіше із залученням агентурних резервів), далі бажаним для влади був виступ одного з членів родини цього «бандита» (враховуючи шанобливе ставлення населення до старшого покоління, він додавав емоційності), після чого надавалось дві години на те, щоб усі «бандити» з'явилися у визначене місце і визнали свою прихильність владі. Ті, що з'явилися, як правило, розповідали про свою «співпрацю» з німцями (наприклад, як німці скидали їм з літаків озброєння і боєприпаси). Зазначалось, що цей зв'язок стараються приховати «ватажки націоналістичних банд».¹⁵

Якщо по закінченні цього інформаційного тиску очікувані особи не з'являлись – село оточувалось¹⁶, тобто відбувався перехід від інформаційних до силових методів боротьби. Проте інформація про силові сценарії викриття «ворожих елементів» була відома вузькому колу осіб, а документальне її засвідчення супроводжувалось грифом «цілком таємно», що також було ознакою продуманої інформаційної політики радянської влади. ЗМІ розповсюджували необхідні владі дані про високі показники розчарувань представників національного руху у своїх діях і повернення до «мирної праці».

Повідомлення колишніх учасників «банд» були ключовим методом переконання населення у переході більшості на бік влади. Як приклад, варто відзначити, що вмістивши в газеті «Вільна Україна» за 30 листопада 1945 р. передову статтю «Німецько-українські націоналісти – люті вороги нашого народу», редакція згодом подає виступ колишнього учасника «банди» УПА – Горобця, який, «дізнавшись правду про радянську владу, покався, вийшов з лісу, щоб працювати чесно».¹⁷ У цій же статті зазначалось, що посилення нещадної боротьби з «українсько-німецькими» націоналістами є обов'язком газети. Саме тому у всіх газетах західних областей подавались матеріали про звірства німецьких окупантів та злочинну діяльність «німецько-українських» націоналістів («Сила нашої ненависті» – стаття викривала «злочинні дії гітлерівців та їх прихвостнів», «Звірства німців у Соколі», «Націоналістичні вбивці» – описували випадки, коли «націоналісти вирізали цілі сім'ї»)¹⁸. І хоча радянська влада не стомлювалась повідомляти про поодинокі випадки збройних акцій націоналістів, про згасання їх діяльності, представники західних обласних партійних організацій і служб МДБ заявляли про неможливість досягнення остаточної ліквідації залишків «банд українсько-німецьких» націоналістів, а також зростаючу кількість «бандит-

ських проявів».¹⁹ У той же час їм необхідно було показувати і масштаби викорінення цієї проблеми для влади, тому у звітах у ЦК часто подавали дані високих показників результативності інформаційних та каральних операцій. З 10 січня по 18 лютого 1945 р. повідомлялось про 9009 осіб «бандитів і нелегалів», що з'явилися з повинною, 9185 осіб було взято в полон, вбито «бандитів» – 1607 (всього 19801). Однак такі результати мали і негативні наслідки для влади, втрати представників якої складала вбитими 42 бійця 82 члена партійно-радянського активу.²⁰

В той же час представники влади продовжували говорити про залишки «бандформувань» та поодинокі випадки їх діяльності. Згідно з інформацією О. Яковенка – полковника державної безпеки, начальника Управління НКВС по Волинській області, «...лише рештки недобитих банд українсько-німецьких націоналістів вночі нападають на мирних мешканців. Населення Волині з огидою ставиться до цих запродавців та вимагає повної ліквідації банд українсько-німецьких націоналістів. І це цілком зрозуміло. Тільки за останній час порвали свої зв'язки з бандами і прийшли з повинною до органів радянської влади близько 400 учасників банд».²¹ Таким чином, обласна влада намагалась довести, що це саме народ бореться з національним рухом, а заодно показати вищестоящому начальству «ефективність» своєї діяльності (для просування по службі, нагород і т.п.).

Із західних областей регулярно надсилались результати всіх методів боротьби у апарат ЦК КП(б)У. Так, про результати роботи з Ровенського обкому доповідали, що в районах області проводилась масова політична робота з роз'яснення населенню звернення українського уряду до учасників так званих УПА і УНРА. Виконком обласної Ради депутатів трудящих та обком партії також звернулись із закликом до самих учасників УПА і УНРА та їх сімей з пропозицією стати на «правильний шлях», який вказує український радянський уряд. Звернення було надруковано у вигляді листівок і розповсюджено тиражем 40 тис. примірників. В окремих селах Ровенського, Гощанського та Дубнівського районів українські націоналісти поверталися з лісів.²² Тобто одразу повідомлялось про результативність проведення інформаційної роботи. Одночасно заявлялось про продовження «розбійницьких» дій українських націоналістів, що ховалися в лісах: продовжували тероризувати мирне населення, вчиняли напади на партійно-радянських працівників та невеликі військові частини. В результаті нападу були поранені робітники Тернопільської області, що прибули для роботи у Корецький район.²³ У ніч на 7 березня було здійснено напад на райвиконком Ровенського району. Двоє лейтенантів було вбито, 6 осіб пропало.²⁴

Упродовж всього досліджуваного періоду радянська влада не припиняла використання інформаційних методів боротьби проти українського визвольного руху. В населених пунктах постійно проводились збори, бесіди з роз'яснення вказаного звернення. Представники влади звітували про «підтримку» уря-

дових дій населенням та його бажання і допомоги місцевим органам у знищенні «банд». Тобто у ЦК повідомлялось про зниження впливу національного руху вже наприкінці 1945 року. В той же час говорилося про посилення терористичної діяльності проти заходів партії і уряду з метою призупинити відновлення радянської влади у звільнених районах.²⁵ Населення переконували, що ця діяльність повинна загострити патріотичні настрої та посилити допомогу у відновленні зруйнованого господарства.

Широка інформаційна робота велася в Тернопільській області. Агітатори і пропагандисти, використовуючи загальнорадянські штампи і стереотипи, «роз'яснювали» населенню відозву Президії Верховної Ради УРСР до учасників УПА та УНРА, в результаті яких у селі Тарасівка (Крем'янецький район) з лісів повернулись 72 особи, в с. Давидівка – 241, в с. Турин – 17 осіб. Високими були також показники у Борщівському та Заліщицькому районах. По області було прочитано 1724 доповіді і лекції, їх прослухало 327628 осіб, проведено 2347 індивідуальних і групових бесід з охопленням 66773 осіб.²⁶ Оскільки населення було позбавлене правдивої інформації про справжній стан справ у державі, на фронтах, воно часто проявляло значний інтерес до політичних питань, що вважалося високими результатами «правильної» інформаційної політики влади.

Вплив на свідомість населення здійснювали також приклади місцевих випадків звірств німців, які регулярно нагадувались і приписувались українським націоналістам. З цією метою по західних областях УРСР було запропоновано встановлення спеціальних дошок з переліком усіх злодіянь гітлерівців, вчинених у населених пунктах.²⁷ Такі злодіяння обов'язково підтверджувались заявами колишніх представників націоналістів, що порвали з рухом і проявили лояльність до влади, а частіше представниками агентури спецслужб або просто «акторами». У станіславській обласній газеті «Прикарпатська правда» впродовж першої половини 1945 р. періодично друкувались листи, що надійшли до редакції, підписані групами осіб, які повернулись до мирного життя: «Ми перебували в оунівських бандах, які борються проти радянської влади. Ми переконалися, що оунівці є ніхто інші, як наймити німецьких загарбників, а значить – вороги українського народу» (8 підписів)²⁸; «Ми не зрозуміли хитрої дії підступного ворога, цепних псів гітлерівської зграї... Ми закликаємо тих, хто перебуває в бандах, піти за нашим прикладом, порвати зв'язки з верховодами цих банд» (10 підписів).²⁹ Тексти листів були однотипними і повторювались, друкувались з рівномірними інтервалами та були схожими на отримані редакціями «згори» кліше.

Радянська влада постійно наголошувала на «великодушності», терплячому вичікуванні добровільного виходу учасників «банд». Хоча насправді це було більше схоже на немичність. Заяви влади про так звані останні попередження лунали десятки разів і вказували на відсутність можливості взяти під

контроль діяльність представників національного руху. В газетах друкували такі «останні попередження»: «Настав час вказати останній строк, щоб потім тих, хто не з'явиться з повинною, знищити силою зброї, а їх посібників покарати за всією суворістю радянських законів».³⁰ Останнім терміном було проголошено 20 липня 1945 р.

Наступний напрям інформаційної «роботи» був пов'язаний із зривами мобілізації, що стало гострою проблемою для радянської влади в повоєнний період, у яких також провідну роль відводили українському національному рухові. Зокрема, Військовій раді Львівського військового округу цілком таємно повідомлялось, що мобілізація по області залишається незадовільною: «Продовжується втеча військовозобов'язаних у ліс. Лише в 3 районах ситуація краща (Яворівському, Краковецькому, Великомоствіському). Покращення пов'язане з проведеними там заходами з ліквідації бандерівських банд військовими частинами НКВС».³¹

Таким чином, пропонувалось вирішення проблеми мобілізації шляхом посилення всіх методів боротьби з національним рухом. Зауважувалось, що саме так діють самі «банди»: «Для зриву мобілізації керівництво УПА оголосило свою мобілізацію із застосуванням погроз і терору. Банди насильно відводять чоловіків у ліс, а тим, що з'являються у військомат, погрожують знищити сім'ю. З 7 по 18 березня 1945 р. вони вбили 22 людини з партійно-радянського активу та вирізували 5 сімей мобілізованих».³²

Відповідно в процесі опитування місцевого населення, політичних бесід і зборів владою було встановлено, що відхід чоловічого населення у ліс відбувається з причин розповсюдження «чуток», що Червона армія забирає у всіх людей майно. Така інформація, звичайно ж, заперечувалась представниками влади, однак факти свідчили про її правдивість. «У селах Костопільського району були випадки, коли при вході в села загонні партизан і частин Червоної Армії в ліс тікало все населення. При затриманні поодиноких селян вони розказували, що бандерівці лякали їх тим, що все населення відправляється в Сибір».³³ Таким чином, стверджувалось, що багато націоналістів живе по селах та поширює чутки, зриваючи заходи радянських органів. Боротьба з такими «чутками» в різний спосіб і була завданням для репресивно-каральної системи та агітаційно-пропагандистських органів.

У зв'язку з так званими провокаційними чутками і терористичними діями українських націоналістів владою посилювалась роз'яснювальна і масово-політична робота. Влада поширювала інформацію про випадки, коли мешканці приходять до органів НКВС і місцевої влади із заявами про місяця дії банд націоналістів та їх керівників і просять ліквідувати ці банди.³⁴ Це мало стати заклик до дії для місцевого населення. А наявність будь-яких проблем, зривів заходів влади, саботажів, мобілізації, «провокаційних чуток» пов'язувалось, по-перше, з відсталістю населення, коли ворожо

налаштовані особи легко піддавалися провокаціям, а по-друге, зі слабкою агітаційно-масовою і політично-роз'яснювальною роботою на місцях.³⁵

З метою посилення такої роботи в селі Забороль Александрійського району Ровенської області, приміром, на загальних зборах із 30-хвилинною доповіддю виступив місцевий священик. Він «викривав фашистів і їх агентів – українських націоналістів і закликав до дружби з російським народом, посиляючись на дружбу українського і російського народів і наводячи історичні факти».³⁶ Після цих зборів окремі чоловіки з'явилися у військомат, що нібито підтвердило «правильність» радянської інформаційної поведінки, коли будь-які переконання, особливо лідерів думки місцевого населення, давали для влади результати, незважаючи на неправдивість фактів, що використовувались у повідомленнях.

Населення переконували у почесності покладеного на нього обов'язку. У газеті «Радянська Волинь» повідомлялось: «Десятки тисяч волинян в рядах Червоної Армії борються за свободу і щастя».³⁷ Прохід мобілізації військовозобов'язаних та реагування населення на звернення українського уряду по Ровенській області Хрущову звітували таким чином: «З 1 березня 1945 року в районах області почалась мобілізація до Червоної Армії. Мобілізовано 10 тис. військовозобов'язаних. Українські націоналісти, розповсюджуючи листівки, погрожують знищити сім'ї мобілізованих».³⁸

До населення доносились факти викриття «зрад» і «брехні» представників національного руху. «Ось ганебні факти зрадництва і обдурювання вас «вашими ватажками». 12 січня 1944 р. представники ОУН та УПА вели переговори з начальником гестапо і начальником гарнізону міста Камінь-Каширський, внаслідок яких одержали від німців зброю, боеприпаси та харчі, зобов'язавшись за це вести боротьбу з Червоною Армією та радянськими партизанами».³⁹ Брехня радянської влади, зрозуміло, приховувалась. «Ваші ватажки примушують вас нападати на польське населення. Це теж робиться за вказівкою Гітлера, який нацьковує українців на поляків, щоб розладнати їхню боротьбу проти ворога – німецького загарбника».⁴⁰ Одночасно лунав заклик усіх «чесних українців» на звільнених від німецької окупації землях спрямувати всі сили на відбудову народного господарства.

15 березня 1945 р. відбулась міжобласна нарада редакторів районних і міських газет західних областей УРСР під головуванням Золотоверхого, яка визначила подальші завдання ідейно-політичної роботи вказаних областей. Особливо важливе завдання ставилося перед пресою, яка поряд з партійними організаціями західних областей України всіма засобами повинна була допомогти швидше виконати рішення Постанови ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У «Про остаточну ліквідацію решток німецько-фашистської агентури – українсько-німецьких націоналістів».⁴¹ Після наради газети західних областей наповнилися статтями та повідомленнями «викривальної» тема-

тики: «Українсько-німецькі націоналісти – зрадники українського народу»,⁴² «Лакеї з гестапо», «Іуда на службі німецького фашизму», «Останній термін наближається», «Учасники банд українсько-німецьких націоналістів приходять з повинною».⁴³ Лише по Ровенській області було подано 152 матеріали, що нібито «розкривали злочини німецько-фашистських варварів і злодіяння їх спільників – українсько-німецьких націоналістів». Також були проведені наради в обкомах КП(б)У областей. Зокрема, на порядку денному наради Львівського обкому партії розглядались 2 питання: 1. Українсько-німецькі націоналісти – люті вороги радянського народу (доповідач секретар обкому Грушецький); 2. Воєнно-політичне і міжнародне становище Радянського Союзу (доповідач секретар обкому КП(б)У з пропаганди Мазепа).⁴⁴

Згідно зі звітом про роботу відділу пропаганди і агітації Волинського обкому за II півріччя 1945 р., в області також проведено заходи з організації і налагодження пропагандистської та агітаційної роботи, спрямованої, поряд з широкою популяризацією серед трудових мас ролі партії, на звернення Президії Верховної Ради і Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У «До населення західних областей України». На нібито «конкретних фактах викривалась ворожа діяльність решток зрадників українського народу українсько-німецьких націоналістів».⁴⁵ Наголошувалось, що всі заходи партійних організацій проводились «в умовах як класової боротьби з боку українсько-німецьких націоналістів і боротьби куркульства, з одного боку, і, з другого боку, при напруженій роботі партійного активу при допомозі активної частини населення».⁴⁶

Завдання інформаційної боротьби з національним рухом були покладені також на комсомольські організації, які були зобов'язані боротися з будь-якими проявами національного руху, вести широку антирелігійну пропаганду, знаходячи різноманітні форми і методи комуністичного виховання молодих радянських громадян.⁴⁷ Влада наголошувала, що до послуг молоді були надані бібліотеки, причому з «потрібною і корисною» літературою, проводились обговорення книг, і саме на літературних образах пропонувалось виховувати молодь, відлучаючи її від будь-яких проявів національної ідеї.

Наприкінці 40-х рр. кількість повідомлень зменшується, змінюється їх форма, що було пов'язано зі згасанням самого національного руху. Згідно зі звітом про лекційну роботу за 1951/52 навчальний рік Ровенського обкому КП(б)У, лекторами партійних комітетів було прочитано 1565 лекцій з історії ВПК(б), 87 – з політекономії, 304 – з філософії, з історії міжнародних відносин – 116, з міжнародного становища – 1282, з питань політики ВКП(б) – 691, про дружбу народів – 721, про радянський патріотизм – 398, про викриття українських буржуазних націоналістів – 343, інші – 1067 (всього – 6574).⁴⁸ Поряд з іншими тематиками національний рух поступається кількістю лекцій, проте не можна говорити про припинення інформаційної політики в цьому напрямку.

9 грудня 1950 р. відбулася нарада з питань ідеології, масово-політичної, культурної роботи в західних областях УРСР, в роботі якої взяли участь: секретар Станіславського обкому партії Князінка, секретар Львівського міськкому КП(б)У Стогній, секретар Закарпатського обкому партії Бойко, секретар Ровенського обкому КП(б)У Сабейко, секретар Волинського обкому Репета, завідувач відділу пропаганди Дрогобицького обкому Ярмиш, завідувач відділу пропаганди Тернопільського обкому Ганночка, завідувач відділу пропаганди Чернівецького обкому Пашута, редактор обласної газети «Радянське Закарпаття» Фесенко.⁴⁹ У підсумках наради наголошувалось, що представники областей не змогли доповісти, що конкретно було зроблено партійною організацією щодо викриття ворожої діяльності оунівського підпілля та посилення боротьби з ним, корінного покращення ідеологічної роботи.⁵⁰ Такі зауваження свідчили про подальшу боротьбу українських патріотів та немічність влади у протистоянні з нею, незважаючи на всі акції каральної системи і пропаганди.

Газетні статті носили більше інформативний, ніж закличний характер і підлаштовувались під нові віяння радянської внутрішньої та зовнішньої політики. Так, у статті І. Л. Хоменка «Українські буржуазні націоналісти – люті вороги українського народу, агенти американсько-англійського імперіалізму», надрукованої у закарпатській обласній газеті за 5 вересня 1952 р., поряд зі «старими ворогами» бачимо появу нових. Але з не меншою ядучістю вказано на нові завдання на шляху комуністичного будівництва – «піднесення подальшої політичної пильності, не забуваючи про те, що без рішучої, нещадної боротьби проти проявів буржуазного націоналізму не можна добитись успіхів у справі комуністичного виховання... Марними є намагання жалюгідних недобитків буржуазних націоналістів за допомоги американського імперіалізму ще раз піднести викинуту на смітник історії ганчірку «Самостійної України» і повернутись на тисячу раз зражену ними українську землю».⁵¹ Таким чином, в газетах з'явилися прояви «холодної війни». 5 серпня 1952 р. Волинський облрадіокомітет провів передачу для агітаторів «Американський імперіалізм – найлютіший ворог людства».⁵²

Подібні тенденції висвітлювала також стаття І. Ф. Симоненка «Український буржуазний націоналізм Закарпаття – зворотна сторона космополітизму і різновид расизму», надрукована в обласній газеті за 17 січня 1953 р.⁵³ Для більш колоритного забарвлення підкреслювалось, що ці тенденції не нові, оскільки «...українські буржуазні націоналісти завжди мали орієнтацію на імперіалістичні сили інших держав».⁵⁴ Таким чином обґрунтовував походження національного руху доцент Ужгородського університету П. Сміян. Не озвучувалась лише мета українського руху – побудова власної держави, бо була абсолютно неактуальною для радянської влади.

Таким чином, у повоєнний період поруч з жорсткою каральною системою радянська влада намагалась

використовувати будь-які форми боротьби з українським національно-визвольним рухом, у тому числі й інформаційні, що були покликані переконати населення у причетності представників руху до фашистських злодіянь в Україні, до будь-яких негативних явищ, що були характерними для повоєнної розрухи. Ці методи носили допоміжний та супровідний характер, оскільки провідною силою залишався репресивно-каральний апарат. Активний інформаційний тиск радянської влади з метою боротьби з українським національним рухом у західних областях УРСР завершується наприкінці 1945 р., хоча поодинокі повідомлення про негативний його вплив продовжували з'являтися і на початку 50-х рр. Проте вони носили вже більше «роз'яснювальний» характер, ніж заклики до дій, і спрямовані на подальшу підтримку негативного ставлення населення до цього явища.

¹ Державний архів Львівської області (далі ДАЛО) – Ф. Р-1357. Львівський обласний комітет з радіофікації та радіомовлення при Львівському облвиконкомі. – Оп. 1. – Спр. 18. Мікрофонні матеріали громадсько-політичних передач (статті, бесіди і виступи діячів науки) (01.10.1946 – 31.10.1946). – Арк. 45.

² ДАЛО. – Ф. Р-1357. Львівський обласний комітет з радіофікації та радіомовлення при Львівському облвиконкомі. – Оп. 1. – Спр. 16. Мікрофонні матеріали агітаційно-пропагандистських передач (статті, бесіди, виступи передовиків виробництва й діячів науки) (01.06.1946 – 29.06.1946 рр.). – Арк. 99.

³ ДАЛО. – Ф. Р-1357. Львівський обласний комітет з радіофікації та радіомовлення при Львівському облвиконкомі. – Оп. 1. – Спр. 17. Мікрофонні матеріали громадсько-політичних передач (статті, бесіди і виступи діячів науки) (02.09.1946 – 30.09.1946). – Арк. 93.

⁴ ДАЛО. – Ф. Р-1357. Львівський обласний комітет з радіофікації та радіомовлення при Львівському облвиконкомі. – Оп. 1. – Спр. 18. Мікрофонні матеріали громадсько-політичних передач (статті, бесіди і виступи діячів науки) (01.10.1946 – 31.10.1946). – Арк. 18.

⁵ Державний архів Чернівецької області – Ф. Р-2162. Чернівецький обласний комітет радіофікації і радіомовлення. – Оп. 1. – Том 1. – Спр. 18. Передачі на міжнародні, громадсько-політичні та наукові теми за березень-травень 1945 р. (08.03.1945 – 28.05.1945). – Арк. 124.

⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). – Ф. 1. Центральний Комітет Комуністичної партії України. – Оп. 23. (Ч. II). – Спр. 4209. Доповідні записки відповідальних організаторів оргінструкторського відділу ЦК КП(б)У про роботу Волинського, Дрогобицького, Ізмайльського, Ровенського, Станіславського та Чернівецького обкомів КП(б)У за 5 місяців 1947 р. (14.04.1947 – 01.12.1947 р.) – Арк. 16.

⁷ ДАЛО. – Ф. П-3. Львівський обласний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України. – Оп. 1. – Спр. 56. Протоколи наради інтелігенції області (30.11.1944 – 01.12.1944 р.) – Арк. 42.

⁸ Там само.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само. – Арк. 43.

¹¹ ДАЛО. – Ф. Р-1357. Львівський обласний комітет з радіофікації та радіомовлення при Львівському облвиконкомі. – Оп. 1. – Спр. 16. Мікрофонні матеріали агітацій-

но-пропагандистських передач (статті, бесіди, виступи передовиків виробництва й діячів науки) (01.06.1946 – 29.06.1946 рр.). – Арк. 102.

¹² ДАЛО. – Ф. П-3. Львівський обласний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України. – Оп. 1. – Спр. 215. Інформації, довідки райкомів партії в обком КП(б)У про виконання постанов ЦК КП(б)У про боротьбу з бандами українських буржуазних націоналістів (09.01.1945 – 29.12.1945 рр.). – Арк. 1.

¹³ Там само. – Арк. 2-3.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Рясний В. Сильніше удар по найлютіших ворогах українського народу – українсько-німецьких націоналістах // Вільне життя. – 1945 р. – № 11 (658). – 16 січня. – С. 3.

¹⁶ ДАЛО. – Ф. П-3. Львівський обласний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України. – Оп. 1. – Спр. 215. Інформації, довідки райкомів партії в обком КП(б)У про виконання постанов ЦК КП(б)У про боротьбу з бандами українських буржуазних націоналістів (09.01.1945 – 29.12.1945 рр.). – Арк. 6-7.

¹⁷ ЦДАГОУ. – Ф. 1. Центральний Комітет Комуністичної партії України. – Оп. 70. – Спр. 251. Огляди центральних і обласних газет (1944 р.). – Арк. 55.

¹⁸ ЦДАГОУ. – Ф. 1. Центральний Комітет Комуністичної партії України. – Оп. 70. – Спр. 252. Огляди обласних газет (1944 р.) – Арк. 141.

¹⁹ ЦДАГОУ. Ф. 1. Центральний Комітет Комуністичної партії України. – Оп. 20 (Ч. IV). – Спр. 4209. Доповідні записки відповідальних організаторів оргінструкторського відділу ЦК КП(б)У про роботу Волинського, Дрогобицького, Ізмайльського, Ровенського, Станіславського та Чернівецького обкомів КП(б)У за 5 місяців 1947 р. (14.04.1947 – 01.12.1947 р.) – Арк. 16.

²⁰ ДАЛО. – Ф. П-3. Львівський обласний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України. – Оп. 1. – Спр. 215. Інформації, довідки райкомів партії в обком КП(б)У про виконання постанов ЦК КП(б)У про боротьбу з бандами українських буржуазних націоналістів (09.01.1945 – 29.12.1945 рр.). – Арк. 7.

²¹ Яковенко О. Залишки банд українсько-німецьких націоналістів // Радянська Волинь. – 1944 р. – № 138 (695). – 13 липня. – С. 2.

²² Державний архів Рівненської області – Ф. П-400. Ровенський обласний комітет Комуністичної партії України. – Оп. 3. – Спр. 9. Інформації обкому партії ЦК КП(б)У про політичні настрої населення області (24.05.1944 – 28.12.1944 рр.). – Арк. 1.

²³ Там само. – Арк. 3.

²⁴ Там самою – Арк. 4.

²⁵ Там само. – Арк. 5-6.

²⁶ ЦДАГОУ. – Ф. 1. Центральний Комітет Комуністичної партії України. – Оп. 70. – Спр. 207. Доповідні записки про стан агітаційно-пропагандистської й культурно-просвітницької роботи у Дрогобицькій, Тернопільській та інших областях (26.02.1944 – 10.10.1944). – Арк. 28.

²⁷ Там само. – Арк. 29.

²⁸ До редакції газети «Прикарпатська правда» // Прикарпатська правда. – 1945 р. – № 9 (181). – 13 січня. – С. 2.

²⁹ Лист до редакції газети «Прикарпатська правда» // Прикарпатська правда. – 1945 р. – № 25 (197). – 7 лютого. – С. 3.

³⁰ Останнє попередження // Прикарпатська правда. – 1945 р. – № 97 (269). – 22 травня. – С. 1.

³¹ ДАЛО. Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 66. Інформації, доповідні записки, відомості міськкомів, райкомів партії у обком КП(б)У про організаційно-партійну, політмасову

роботу, про стан політичної інформації районів, боротьбу з бандами українських буржуазних націоналістів, повернення землі селянам, результати перевірки діяльності партизанського загону під командуванням А. К. Кундіуса та ін. (03.02.1944 – 28.12.1944 рр.). – Арк. 13.

³² ДАРО. – Ф. П-400. Ровенський обласний комітет Комуністичної партії України. – Оп. 3. – Спр. 9. Інформації обкому партії ЦК КП(б)У про політичні настрої населення області (24.05.1944 – 28.12.1944 рр.). – Арк. 9.

³³ Там само. – Арк. 11.

³⁴ Там само. – Арк. 13.

³⁵ Там само. – Арк. 19.

³⁶ Там само. – Арк. 8.

³⁷ Король М. Радість вільної праці // Радянська Волинь. – 1944 р. – № 144 (519). – 7 листопада. – С. 3.

³⁸ ЦДАГОУ. – Ф. 1. Центральний Комітет Комуністичної партії України. – Оп. 23. (Ч. II). – Спр. 4209. Доповідні записки відповідальних організаторів оргінструкторського відділу ЦК КП(б)У про роботу Волинського, Дрогобицького, Ізмаїльського, Ровенського, Станіславського та Чернівецького обкомів КП(б)У за 5 місяців 1947 р. (14.04.1947 – 01.12.1947 р.) – 42 арк.

³⁹ До учасників так званих «УПА» та «УНР» // Червоний прапор. – 1944 р. – № 6 (548). – 18 лютого. – С. 1.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ ЦДАГОУ. – Ф. 1. Центральний Комітет Комуністичної партії України. – Оп. 23. (Ч. II). – Спр. 359. Стенограма межобласної наради редакторів районних і міських газет західних областей УРСР з питання ліквідації залишків німецько-фашистської агентури – українських націоналістів (15.03.1945 р.). – Арк. 1.

⁴² Там само. – Арк. 11.

⁴³ ДАРО. – Ф. Р-445. Рівненська обласна державна телерадіокомпанія. – Оп. 2. – Спр. 7. Переписка з обкомом КПУ й місячні плани за 1945 рік (01.01.1945 – 08.12.1945) – Арк. 2.

⁴⁴ ДАЛО. – Ф. П-3. Львівський обласний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України. – Оп. 1. – Спр. 56. Протоколи наради інтелігенції області (30.11.1944 – 01.12.1944 р.) – Арк. 2.

⁴⁵ Державний архів Волинської області – Ф. П-1. Волинський обком КП(б)У. – Оп. 3. – Спр. 673. Звіт про роботу відділу пропаганди та агітації за II півріччя 1945 р. – Арк. 2.

⁴⁶ ДАЛО. – Ф. П-3. Львівський обласний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України. – Оп. 1. – Спр. 200. Стенограма наради секретарів райкомів партії, начальників райвідділів НКВС, НКДБ, уповноважених наркомзагів, начальників дорожніх відділів, райвиконкомів про заготівлю і здачу державі сільгосппродуктів, хід осінньої сівби, ремонт доріг, боротьбу з бандами українських буржуазних націоналістів (18.09 – 19.09.1945 р.). – Арк. 53.

⁴⁷ Виховувати молодь в дусі комуністичної моралі // Молодь Закарпаття. – 1951 р. – № 152 (761). – 23 грудня. – С. 1.

⁴⁸ ДАРО. – Ф. Р-700 Редакція Ровенської обласної газети «Червоний прапор» за 1952 – 1984 рр. – Оп. 4. – Спр. 80. Звіти та інформації ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У про роботу лекційної групи обкому партії за 1951/52 навчальний рік, районних, міських і багатотиражних газет області за 1952 рік, виконання Постанов ЦК КП(б)У про стан партійної просвіти, покращення роботи музеїв ДОСААФ і ДСС «Колгоспник». Листи і повідомлення обкому партії ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У про необхідність будівництва нової будівлі драмтеатру в м. Ровно і заходи зі зміцнення кадрів колективів мистецтв області і підготовку до 100-річчя з дня смерті М. В. Гоголя (03.01.1952 – 03.02.1953 рр.). – Арк. 2.

⁴⁹ ЦДАГОУ. – Оп. 70. – Спр. 1935. Проект постанови секретаріату ЦК КП(б)У про заходи з покращення масово-політичної роботи серед трудящих західних областей України на осінньо-зимовий період 1950-1951 рр. та довідка відділу про нараду з питань ідеологічної, масово-політичної й культурно-просвітницької роботи у західних областях та Закарпатській області. – Арк. 8.

⁵⁰ Там само. – Арк. 9.

⁵¹ Державний архів Закарпатської області – Ф. Р-1510. Редакція газети «Закарпатська правда». – Оп. 1. – Спр. 56. Статті про антинародну діяльність буржуазних націоналістів на Закарпатті (20.06.1952 – 29.12.1952 рр.). – Арк. 30-31.

⁵² ДАВО – Ф. Р-1351. Волинська обласна державна телерадіокомпанія. – Оп. 1. – Спр. 21. Матеріали на громадсько-політичні теми, які передані по обласному радіо за серпень 1952 р. – Арк. 38.

⁵³ ДАЗО. – Ф. Р-1510. Редакція газети «Закарпатська правда». – Оп. 1. – Спр. 56. Статті про антинародну діяльність буржуазних націоналістів на Закарпатті (20.06.1952 – 29.12.1952 рр.). – Арк. 59.

⁵⁴ Сміян П. Українські націоналісти – вороги українського народу // Молодь Закарпаття. – 1947 р. – № 34 (188). – 26 квітня. – С. 2.

Yuliia LEVINA
(Chernivtsi)

THE INFORMATIONAL AND PROPAGANDIST METHODS OF STRUGGLE OF THE SOVIET POWER WITH THE UKRAINIAN NATIONAL MOVEMENT IN THE WESTERN REGIONS OF THE UKRAINIAN SSR IN THE POSTWAR PERIOD

In the article it was made an effort to uncover the informational methods of struggle of the Soviet government with the Ukrainian national movement in the Western regions of the UkSSR in the postwar period. Along with a wide range of the Soviet processes in the postwar period there was especially acute problem of the liquidation of the national movement in the Western regions of the UkSSR. This a movement more than just undermining the authority of Soviet government and did not allow it to establish itself permanently, because it had the wide support of the population.

Soviet media and propaganda organs were spreading the image of the enemy «Ukrainian bourgeois nationalist», reporting about cruelty which was committed by the members of OUN-UPA. Methods of the fight against this «enemy» did not inform. The whole columns of the Soviet radio and the pages of Newspapers were dedicated to the struggle against the Ukrainian national movement with the aim the fastest and the deepest its destruction. On the information methods in this fight were high expectations, although this aspect was not decisive. The leading method was the forced and the perpetrator – a powerful system of repressive-punitive organs. Information policy became a cover element and a method of persuasion of the population in governmental right and a way of concealing the fact.

Key words: national movement, the Western regions of the Ukrainian SSR, informational influence, broadcasting, press.

УДК 94(477)

Михайло ЮРІЙ
(Чернівці)

СУТНІСТЬ МЕНТАЛІТЕТУ В КОНТЕКСТІ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО РОЗУМІННЯ ІСТОРІЇ

В статті йде мова про цивілізаційне та формаційне розуміння історії, місце України в системі світових цивілізацій та особливості менталітету, відповідно до української цивілізації.

Ключові слова: формація, цивілізація, менталітет, код, прогрес, міф, буття.

Процес зародження і розвитку менталітету кожного народу, включаючи й український, маючи тривалий поступально-еволюційний характер, виступає як пріоритетна ознака утвердження культурно-історичного та генетичного коду цивілізації. Що розуміють під цим поняттям? Культурно-генетичний та історичний код цивілізації – це уособлення способу мислення і сприйняття світу, вияв національного характеру, ядро суспільної свідомості, сукупність установлених традицій, соціально-психологічних і поведінкових норм та форм комунікації тієї чи іншої спільноти, а значить і ментальності. Вона виявляється на індивідуальному, груповому, етнонаціональному і цивілізаційному рівнях, на неї активно впливають геополітичні, природні, економічні, соціальні та інші чинники. Відповідно українська регіональна цивілізація уособлює самобутній, вироблений українським етносом упродовж багатовікового історичного шляху свій культурно-історичний код і відповідний менталітет.

Осмислення менталітету з позицій цивілізаційного підходу диктує необхідність звернутися до поняття цивілізація. Вона, як і її наукове пізнання, перебуває в динамічному розвитку, а останнє неможливе без постійного оновлення методологічного інструментарію. Кожна епоха потребує власного бачення минулого з висоти сьогодення та історичного досвіду. Не випадково, здавалося б, уже вирішені питання сьогодні викликають сумніви і вимагають перегляду. Але бувають періоди, коли історіософська потреба нового розуміння минулої відчувається особливо гостро. Нині саме такий час. У будь-якому разі, для України, яка, утверджуючись у світовому просторі як незалежна держава, осмислює своє місце у світовій цивілізації з точки зору її цілісності і різноманітності. Це з одного боку. З іншого – суспільна свідомість України, незалежно від свого місцезнаходження у геополітичному просторі, завжди була орієнтована на філософсько-історичну проблематику. Незважаючи на історіософські пошуки, українська історична думка й українська історико-філософська наука, подібно до інших (європейських), вклалася у два найбільш поширені підходи: формаційний і цивілізаційний. Оскільки кожен з них так чи інакше присутній у сучасному інтелектуальному полі, вважаємо доцільним, хоча б стисло, торкнутися їх сутності та специфіки, провести порівняння їх політичного по-

тенціалу, насамперед у сфері культури і менталітету.

Почнемо з *формаційного* як більш звичного і традиційного для радянської доби. Представники старшого покоління науковців і досі пам'ятають, як з молодих літ насаджувалася думка про те, що світова історія, за К. Марксом, складається з п'яти формацій, які революційним шляхом змінюють одна одну. Всі інші підходи до історії оголошувалися ідеалістичними, тобто ненауковими і ворожими. Наука (радянська і частково зарубіжна) виявила в класичному марксизмі три варіанти осмислення історії: а) відповідно до способу виробництва в історії людства виділяються п'ять суспільно-економічних формацій: первіснообщинна, рабовласницька, феодальна, капіталістична і комуністична; б) залежно від пануючого типу матеріальних відносин (тобто відтворюваного типу відносин власності) історію можна поділити на три «великі формації»: первинна, або архаїчна, формація з пануванням загальної (общинної) власності; вторинна, антагоністична формація з переважанням приватної власності, третя – комунізм – заснована на суспільній власності; в) згідно з виявленням історичних типів суспільних відносин залежності і свободи, коли за підставу беруться історичні способи об'єднання в ціле суспільних індивідів (тобто природа їх соціальності) й конкретно-історичні способи поєднання робітника і засобів виробництва, як наслідок в історії простежуються три типи, три шаблі розвитку суспільства: докапіталістичний (включаючи первіснообщинний), капіталістичний і комуністичний¹. Звичайно, ці версії осмислення історичного процесу не вичерпують проблему, але й не суперечать одна одній, оскільки в основу покладено одну субстанцію – матеріальне суспільне виробництво.

Нині добре відомо, що поряд з марксистським формаційним трактуванням історії існує багато інших пізнавальних підходів. Згадаймо, приміром, Ж.-А. Кондорсе з його десятима епохами світової історії, що послідовно змінюють одна одну², А. Сен-Сімона, який говорив про чотири етапи історії відповідно до чотирьох етапів розвитку загальнолюдського розуму: ідолопоклоніння (первісне суспільство), політеїзм (античне рабовласницьке суспільство), монотеїзм (феодалізм) і фізичизм («промислова система»). Згадаємо також фундатора позитивізму О. Конта, який сформулював «позитивну теорію суспільного процесу» (або соціальну динаміку) і його багатofакторність. Він виділяв у світовій історії три головні стадії, кожна з яких відповідала певній стадії в розвитку людського розуму, – теологічній (або фіктивній), метафізичній і позитивній³. Західна думка залишалася працювати над цією проблемою і в ХХ ст.: теорія модернізації, концепція «стадій І. Ростоу» та ін.

Фундатори формаційного підходу, безумовно, своїм існуванням зобов'язані іудеохристиянському розумінню історії. Справді, вони запозичили (точніше – успадкували) у християнської думки низку принципів і положень: універсальність, закономірність, періодизація історії (історія поділяється на дві

епохи – темноти і світла), провіденціальність історії – і, відповідно, певна її спрямованість, одноразовість, неповторність будь-якої події тощо. Варто мати на увазі, що в рамках формаційної концепції інколи з'являлися й досить прогресивні ідеї, зокрема, концепт прогресу. Макс Вебер зазначав, що думка про прогрес є необхідною тоді, коли виникає потреба надати секуляризованому здійсненню долі людства цьогобічного і все-таки об'єктивного змісту⁴.

Поява цивілізаційних концепцій пов'язана з усвідомленням обмеженості, «недостатності», одномірності формаційного підходу, і взагалі з кризою еволюціоністської, прогресистської, позитивістської свідомості. Відіграв роль і розвиток науки, в першу чергу, – сходознавства, оскільки було дуже важко загнати історичний шлях культур Сходу у формаційну концепцію. Зупинимось докладніше на сутності **цивілізаційного** підходу, згадавши насамперед імена його фундаторів М. Вебера, М. Данилевського, К. Леонтєва, Р. Маківера, П. Сорокіна, А. Тойнбі, О. Шпенглера та ін. Їхні концепції народилися в лоні сучасної західної культури, і відповідно, тут є багато подібного з формаційним підходом. Так, приміром, зберігається принцип розвитку: культури (культурно-історичні типи, цивілізації, суспільства) проходять різні стадії – у А. Тойнбі; стадії «первинної простоти», «позитивного розчленування» або «квітучої складності» і «вторинного змішаного спрощення» – у К. Леонтєва тощо.

Розглядаючи цивілізаційну концепцію історії культури і менталітету, варто звернути увагу ще на один аспект. Розвиток людського суспільства, згідно з цією теорією, – це сукупність циклів розвитку окремих соціальних систем-цивілізацій. Концепція циклів, безумовно, не нова, вона була характерна ще для філософії Геракліта, Платона, Аристотеля, індійської філософії. Нині добре усвідомлюємо, що циклічний розвиток майже неможливий, оскільки він означав би повну внутрішню замкненість цивілізацій, їх ізоляцію від решти світу. Крім того, історія свідчить, що цивілізації, які розпадаються, впливають на формування нових. Так, давньогрецька цивілізація справила величезний культурний вплив на давньоримську цивілізацію; давньоримська, в свою чергу, вплинула на формування західноєвропейської цивілізації; візантійська – на давньоруську (українську) тощо. Отже, історичний цикл не замкнений, і він не виключає наявності поступальної складової людства в цілому і відповідних світоглядних змін.

Теорія цивілізацій на межі ХХ – ХХІ ст. почала трактуватися як заміна формаційного підходу, як більш універсальна парадигма, оскільки вона також, як і колишня, виконує просвітницькі та виховні функції, будучи заснована на вивченні національних традицій, утвердженні національної ідеї, збереженні основних тенденцій освіти й виховання, і це дає змогу пояснити національну історію у взаємозв'язку зі світовою історією. Не викликає заперечень і те, що цивілізаційний підхід має величезну перевагу перед формаційним, оскільки поєднується з соціокультур-

ною історією. Але сьогодні цілком очевидно, що і цей підхід не може бути абсолютним універсальним, крім того, він ще недостатньо розроблена його методологія. Навіть категорія «цивілізація» вимагає додаткового вивчення, подальшого осмислення. З аналізу існуючих визначень (а їх більше двадцяти) можна зробити висновок, що цивілізація представляється за великою кількістю критеріїв, які виділяються на основі географічних, природних, культурних, релігійних, економічних та інших факторів, тим самим ускладнюючи розуміння сутності цього концепту.

Крім того, «атомізація» історії на основі цивілізаційного підходу обмежує можливості проводити синхроністичні порівняння в рамках всесвітньої історії, а головне – ще не доведено, що суспільства, звані цивілізаціями, саме цивілізації, а не просто різні ступені розвитку людства⁵. Не тільки ця, а й будь-яка інша теорія навряд чи в осяжному і навіть у більш віддаленому майбутньому буде претендувати на універсальність внаслідок специфіки історичного знання, яке є далеко не всеосяжним.

Такими в найзагальніших контурах є формаційні та цивілізаційні підходи до історії загалом, і культури і менталітету зокрема. Який з них переважає? Можна на це питання відповісти так. Формаційний більшою мірою відображає культуру як похідну від економічної історії, а цивілізаційний дає можливість повніше усвідомити цілісність культури, своєрідність та самобутність національних культур. Спроби деяких прибічників цивілізаційної теорії поставити під сумнів єдність світової історії є непереконливими. Хоча й жорстко-догматичний варіант формаційного підходу, на нашу думку, не менш помилковий і шкідливий. Найвірогідніше, тут доречна теза К. Ясперса, згідно з якою «людство має єдині витоки і загальну мету»⁶. Серйозним підтвердженням ідеї єдності світової історії є його концепція «всьогового часу». І навіть якщо він (або хтось інший) у чомусь помиляється, у головному – у відчутті взаємозв'язку, взаємозалежності різних груп людства, у наявності у них «спільної справи», – зазвичай має рацію.

На сьогодні нового дихання набула започаткована М. Вебером ідея прогресу. Поза сумнівом, ця ідея надає історії загалом і культурі зокрема більшої упорядкованості, того внутрішнього напруження, без якого неможливі були «великі будови» Заходу. Відповідно до цієї теорії, суспільство покликане йти шляхом прогресу, й історія людського суспільства розглядається як рух уперед, від примітивного – до кращого, від дикості – до цивілізації. Такий підхід дозволяє глибше осмислити еволюцію ментальності людства.

Один із засновників історико-антропологічного підходу в російській історіографії Арон Гуревич відповідно до цієї теорії виділяв п'ять епох, що послідовно розвиваються: архаїчну, античну, середньовічну, Нового часу і сучасну⁷. Однак глибшу класифікацію, і, на наш погляд, точнішу дали українські вчені А. Кримський та Ю. Павленко. Вони виділили архаїчне, або первісне суспільство; стародавнє аграрне;

середньовічне аграрно-промислове; індустріальне суспільство та сучасне постіндустріальне⁸. Якщо доповнити цю класифікацію епохою – постіндустріального чи інформаційного суспільства, – то вона набуває на сьогодні завершеного вигляду і відображає еволюцію людського суспільства.

Ідея прогресу з її понятійним апаратом, системою цінностей і уявлень не є винятковою належністю історичної науки, а увійшла в загальноприйнятий ужиток мислення. Вносячи класифікацію й порядок в осмислення складності соціального буття, ця теорія тривалий час переживає неухильне накопичення нової інформації про життя і культуру людства, сприяє мобілізуючому впливу на суспільство. Але вона також не може стати винятковою парадигмою, оскільки історичні уявлення про розвиток суспільства і в цьому випадку найчастіше сприймаються неадекватно основній ідеї вказаної теорії.

На наш погляд, синтез теорій прогресу і теорій локальних цивілізацій відкриває значно ширші можливості для побудови такої методології, яка б формувала адекватну цивілізаційну свідомість. Сприйняття історичного прогресу на цій підставі також дозволяє усвідомити, що світ безмежно багатогранніший, а тому не може існувати безконфліктно, але водночас об'єктивність і потреба прогресивного розвитку визначає пошук компромісів, толерантний розвиток людства. З названими підходами тісно пов'язаний так званий політологічний підхід до методології історії культури, який дає можливість порівнювати вплив політичних систем на культурний процес і робити об'єктивні висновки щодо взаємодії політичних і культурних процесів.

Невіддільна від методології цивілізаційного пізнання культури теорія ментальностей, яка дозволяє вводити до наукового обігу абсолютно нове коло історичних джерел, що відбивають повсякденне життя людей, їхні спосіб мислення, думки і почуття, більш адекватно реконструювати минуле через погляд людини, яка жила у минулому.

Збагачує сучасну методологію історичної науки і синергетичний підхід, який розглядає кожну систему як певну єдність порядку і хаосу⁹. На особливу увагу заслуговує складність і непередбачуваність поведінки систем, що вивчаються, в періоди їх нестійкого розвитку, в точках біфуркації, коли незначні причини можуть безпосередньо вплинути на вибір вектора суспільного розвитку. Якщо у суспільстві утверджується жорстка політична система за принципом суворої ієрархії, то злам хоча б одного елемента одразу ж призводить до її повної руйнації, яскравий приклад – розвал радянської системи. Згідно з синергетичним підходом, динаміка складних соціальних організацій пов'язана з періодичним чергуванням прискорення та уповільнення процесу розвитку, часткового розпаду і створення структур, періодичним зміщенням впливу від центру до периферії і в зворотному напрямку. Часткове повернення в нових умовах до культурних й історичних традицій розглядається як чинник підтримки складної соціальної організації.

Синергетичний підхід орієнтує на використання концепцій нелінійної динаміки і на сьогодні є основою для вивчення історичних альтернатив, перехідних періодів суспільної історії. Відомий у світовій історичній науці хвилевий підхід акцентує увагу на хвилеподібному характері еволюції складних соціальних систем, а до них відноситься й менталітет. Цей підхід допускає й альтернативні варіанти розвитку людського суспільства і можливість зміни вектора розвитку, але не повернення суспільства у попередній стан, а просування його шляхом модернізації не без участі традицій.

Заслужують на увагу й інші підходи: згадуваний історико-антропологічний, а також феноменологічний та історіографічний, які визначають завдання – розкрити зміст і призначення історичного процесу, сенс життя.¹⁰ Всі ці підходи виконують стосовно один одного функцію взаємодоповнюваності. Знання і розуміння різних підходів до вивчення історико-культурного процесу дозволяє подолати односторонність у вивченні культури, не допускає догматизму свідомості, слугує науковому розумінню історичного процесу загалом і розвитку історичного мислення. Формування методологічної культури сприяє розвитку самостійності мислення тих, хто цікавиться історією. А зміна на підставі методологічного плюралізму предмета вивчення – історії в напрямі філософії історії допомагає формуванню гуманітарного світогляду, гуманітаризації знання.

Людський світ, яким є суспільство, недостатньо описати за зовнішніми ознаками, він повинен відкритися внутрішньому почуттю людини. Індивід є частиною пізнаваної реальності, тому пізнання України є водночас процесом становлення й вияву внутрішнього світу того, хто здійснює це пізнання. І цей внутрішній світ неможливо пізнати, не вивчаючи антропології людини. Тобто антропологія повинна виражати сутність гуманізації самої людини, оскільки відповідна антропологія спонукає певний спосіб і тип маніфестації людини в історичному процесі або сам історичний процес. У цьому розумінні антропологія випереджає історію й історіософію.

Однак тут виникають деякі сумніви. І пов'язані вони ось з чим. Ідеться про моральність індивіда, його відповідальність перед історією, тобто про персоналістський підхід в історії, а це, як відомо, європейська традиція. Скажемо інакше: персоналізм, поняття особистості – це родові ознаки винятково однієї релігії – християнства і, відповідно, цивілізацій, ним породжених, – візантійської, європейської, української. І в цьому сенсі, мабуть, мають рацію ті дослідники, які говорять про унікальність й «окремішеність» християнських культур. Перш за все – західної. Іншими словами, з одного боку, вона, з іншого – всі інші. Справді, якщо візьмемо дві головні категорії філософсько-історичного знання – «час» (соціальний час і вічність) і «простір» (локальний і позалокальний), – переконаємося у наявності цієї фундаментальної неподібності.

Просторово-часові характеристики західних і східних цивілізацій

Схід (або всі нехристиянські цивілізації)	Простір	Локальність	Вічність – у теперішньому (у християнському розумінні проблема часу/вічності не артикульована, час не відділений від вічності)
Захід (або християнська цивілізація)	Час	Позалокальність	Вічність винесена з теперішнього (за межі соціального порядку, трансцедована) ¹¹

Отже, всі нехристиянські цивілізації розвиваються в локальному (обмеженому) просторі й не знають соціального часу. Християнська цивілізація вбачає себе у соціальному часі й позалокальному (необмеженому) просторі. Вона – за своїми базовими установками – всевітня і універсальна, головним чином тому, що тільки християнство створило індивідуальний (історичний) суб'єкт, незалежний від будь-яких локальних колективно-племінних форм. Причому цей суб'єкт має персоналістський і соціальний характер. Персоналістський, оскільки християнство – особистісна релігія, у ній і виникає тема «особистість». Недаремно на відомій картині М.Ге Ісус Христос мовчки опускає голову, коли Понтій Пілат запитує: «Що є істина?» Адже істина в християнстві не «що», а «Хто». Він, Ісус Христос, – це Істина. Соціальний, оскільки цей індивідуальний історичний суб'єкт розміщується у суспільстві. Водночас реальний суб'єкт локальних азійських цивілізацій винесений за суспільні рамки й існує у вигляді або світових безособистісних законів (ме, карма, дао), або зооморфних богів¹².

Звідси й виникають певні сумніви. Персоналістський підхід до історії культури, персоналістська історіософія можливі лише в межах християнського світу, але соціально-історично християнство знаходиться в певних межах. Його універсальність і всевітність тільки інтенціональні (бажані). І тут постає запитання: наскільки ми, українці, здатні до формування персоналістської історіософії, впливатися в європейську соціальну і гуманізаційну сутність? Можна відповісти позитивно, адже ми – християнська країна, зі своєю, щоправда, специфікою. Але тут знову сумніви. Особливість нашої свідомості, сформованої на особливостях православного християнства, основним постулатом якого є цезаропапізм, проповідує владовласність, чого немає в західному християнстві. Як у цьому випадку розв'язати проблему демократії, коли і сьогодні, у XXI ст., у нашій країні влада і надалі, до певної міри, залишається законом.

Як відомо, попередниками християнської цивілізації стала антична цивілізація з двома центрами: Стародавніми Афінами і Стародавнім Римом. Для економіки цього типу характерна приватна власність (перш за все на землю, а також на засоби виробництва) вільних громадян у межах поліса. В античному полісі боги володіли тільки горою Олімп і землями з господарствами посвячених їм храмів. Формально Афіни належали богині Афіні як такій, що виграла спір за місто з богом морів Посейдоном, але майже все обмежувалося Акрополем з її храмом Парфено-

ном, де зберігалися казна Морського союзу, архіви та інші документи. Майже те саме спостерігається і в Римі, де таку функцію виконував храм Юпітера. Боги допомагали керувати, але поза храмами мало чим володіли. В невеликих містах-полісах власністю володіли громадяни полісу, тобто чоловіки, народжені від громадян полісу, які досягли 18 років і не здійснили протиправного вчинку, що визначалося зборами демосу. Ділянки землі, що дісталися їм спочатку за жеребом, їх часто не влаштували, і вони почали продавати орну землю.

В цьому суспільстві власників правителі швидше були військовими вождями, а не диктаторами. З останнім правова система античності намагалася боротися всіма способами, включно до ostracismu. Подібна система панувала в Республіканському Римі, де вона була закріплена в Законах XII таблиць, отримавши назву Римського права. Саме ця правова система, яка ввела поняття «громадянина», «громадянського суспільства», «демократії» забороняла закабалення за борги співгромадян, яких вона забезпечувала за рахунок військової здобичі і податків держави. Розростання Римської держави, дармова праця рабів-невільників і зростання диктаторської ролі держави призвели до розпаду Римської імперії, західна частина якої загинула в 476 р., а її розкол у 395 р. утворив нову локальну Візантійську цивілізацію. Необхідно зазначити, що античність у цивілізаційному вимірі не була однорідним утворенням. У східній частині Середземномор'я сильними були культурно-економічні традиційні системи міст-полісів Сухопутного союзу, Єгипту і Месопотамії. Ці системи визначили основні алгоритми розвитку Візантійської цивілізації як традиційні з притаманним їм традиційним менталітетом, що відбилося на формуванні менталітету Києво-Руської держави, ознаки якого спостерігаються, до певної міри, в менталітеті українського народу.

За час існування античної цивілізації сформувався новий тип менталітету її громадян, який називається у філософії і науці «аристотельським типом», який пізніше успішно буде розвиватися і функціонувати, впливаючи на всі сторони життя в західноєвропейській і північноамериканській цивілізаціях. Підпорядковуючись суворій розумності і логічності, поступово формувалася система цінностей громадян, в якій провідною стає поняття «істина». Цей менталітет визначав чітко обдуманий, а не чуттєво-стихийний патріотизм як уявлення про особливу боговибраність народу і самою долею призначені йому перемоги. Цей тип менталітету передбачає усвідом-

лене прагматичне ставлення до своєї держави як до вищої цінності, усвідомлення громадянина служити їй всіма силами. «Аристотельський тип» менталітету передбачає формування типу особистості з яскраво вираженим раціональним початком, що визначається категорією «істина» і системоутворюючими ідеями «свободи», «підпорядкування тільки закону», «природних прав людини».

Для української цивілізації більш характерний «платонівський» тип ментальності з великою чуттєво-міфологічною компонентою, яскраво вираженою моральністю і пошуком «правди». Системоутворюючими ідеями в цьому типі виступають абстрактне розуміння «демократії, свободи, закону». Цей тип менталітету проявляється таким чином: в домінанті чуттєвого сприйняття дійсності суспільною свідомістю цивілізації, в якому домінує міфологізація реальності; для нього характерне гостре моральне забарвлення всіх суджень, оскільки все оцінюється тільки з двох позицій – «добре або погано»; в українському платонівському типі менталітету яскраво простежується тісний, майже язичницький зв'язок з природними стихіями, адже прийняття і усвідомлення християнства завжди здійснювалося через обожнення природи (двовір'я, що переходить у «язичництво у православ'ї»).

Звичайно, платонівський тип менталітету суспільства значно ширший від переліченого, а його різноманітність залежить від культурних традицій тієї чи іншої цивілізації, у кожній з яких цей насичений чуттєвим початком тип менталітету звернений до життя душі, а не розуму.

Є ще одна проблема. Українська історія, крім відомих своїх традицій і закономірностей, володіє ще однією ознакою – константою соціального буття, яка зберігається, незважаючи на всі великі зміни. На це чомусь дуже мало звертається увага. В чому полягає ця ознака? Україна часто не вирішує своїх ключових питань (або не знаходить ефективних рішень), а переживає їх. Пояснимо на прикладі. Після здобуття незалежності Україна почала будувати ринкову економіку, але як слід – не виходить, хоча оголошено її утвердження, а насправді формується суспільство з ознаками державного феодалізму. Те саме з демократією. Проголосили, але за взірць взяли (особливо у часи Л. Кучми і В. Януковича) російський варіант керованої демократії, що поглибило кризу і призвело до Революції Гідності.

Так чому Україна так важко вирішує свої головні соціальні, а разом з ними і культурні питання? Тут спрацює щонайменше два чинники: а) У нас ще не відбувся той перелом у свідомості, в ментальності, який давно вже стався в більш «просунутих» християнських країнах. Що мається на увазі? У Середні віки і в ранньому Новому часі в Європі сформувався сучасний тип свідомості – абстрактне раціональне мислення. Природно, що європейці цих епох його не придумали, а лише завершили спорудження тієї будівлі, яку століттями будували в рамках спочатку греко-римської, а потім християнської традиції; б)

Ця трансформація свідомості привела до зміни типу суспільства. Відбувся перехід від традиційного соціуму до сучасного. В чому його сутність? В основі нового типу свідомості знаходиться принцип поєднання «непоєднуваного»: одиничності й всезагальності. Звичайно, не випадково він виник у християнському світі: сама ідея Трійці передбачає єдність одиничності і всезагальності – Бог означає й певну сутність, і три різні сутності. І в цьому немає протиріччя.

Утвердження такого типу свідомості передбачає обов'язковість альтернативно-цілісного мислення. Цілісність будується за принципом альтернативності; альтернативність – це обов'язковий наслідок цілісності. Головне тут – свобода вибору через наявність автономних сфер життєдіяльності людини і множинності її ідентичностей. Людина у такому суспільстві приречена на постійний вибір. Якщо хоча б в одній зі сфер своєї життєдіяльності вона позбавлена права вибору, починається розкладання всього суспільства, а не тільки цієї сфери, саме тому, що все суспільство побудоване на виборі.

А як же тоді з українським суспільством, де проблема вибору все ще обмежена? Яке соціально-культурне і морально-етичне становище особистості в цьому суспільстві? Яким буде його менталітет? Звідси постає питання щодо самої України: чим вона хоче бути і стати, чим є і чим ні? Звичайно, Україна може вибирати: Схід або Захід. Схід – вже був і багато в чому залишається. Захід – свобода вибору ідентичності. Як до цього прийти? Змінити свою ментальність – важко і довго, хоча є й інший варіант – це гуманізація знання, яке б сформувало відповідно нове морально-етичне обличчя суспільства з адекватною ментальністю. Однією з невід'ємних характеристик такого знання є те, що воно нерозривно пов'язане з «розширенням» культурного простору, створенням нових культурних реалій, тягне зміну як внутрішнього світу людини, так і реалій суспільного життя. Як справедливо зазначав С. Штрассер, «теоретичні твердження дослідника можуть мати в майбутньому великі практичні ефекти. Сучасна історія свідчить, що такий ефект – не тільки мислимий, але насправді можливий. Доречно згадати три найвідоміші теорії у галузі гуманітарних наук. Більшість дослідників західної культури визнає, що економічна теорія Адама Сміта, політична теорія Маркса й психоаналітична теорія Фрейда вплинули як на життя індивідуумів, так і на розвиток суспільства в цілому; вони створили нові ситуації, нові людські відносини, нові форми життя»¹³. Результати наукових досліджень – це і фактор, що змінює соціокультурний ландшафт, і найчастіше закладає основи нових суспільних ідеологем. Використання результатів досліджень змушує замислитись над тим, «як наше слово відгукнеться».

Цілком слушно зазначає М. Михальченко, що кожна цивілізація вибирає свій історичний шлях, шукає «духовні скрепи», щоб спрямувати їх на виконання цивілізаційних економічних, політичних, культур-

них програм і стратегій. Цивілізація, в тому числі й українська, розкривається через її відмінності від інших: вона миролюбива, ніколи не вела загарбницьких воєн, її населення завжди орієнтувалось на обробіток своєї землі, розвиток свого ремесла¹⁴. Звідси впливає домінанта менталітету українського народу, його гідності.

Традиція, що в європейській культурі, йде ще від Сократа, сповідує визнання моральної гідності індивіда. Непорушність і самовизначеність духовного світу людини означають, що вона не може бути досягнута лише в координатах зовнішніх властивостей, оскільки містить у собі самобутній внутрішній світ: людина – істота, яка постійно шукає й випробовує саму себе¹⁵. У наступній європейській думці простежувалася парадигма, відповідно до якої людина не тільки не є предметом серед предметів, але й не може бути засобом для будь-яких сторонніх цілей, у тому числі й для так званого «загального добра». Ця парадигма, залишаючись тривалий час панівною, дедалі більше вступала в протиріччя із протилежною – антигуманітарною, що намагалася, зокрема, опертися тільки на методологію й успіхи дослідного природознавства. Досить гостре протиріччя надовго визначило долю європейської філософії й культури. З початку ХХ століття процеси масовизації європейського суспільства, зростаючої соціалізації ще більше ускладнили ситуацію. Проте традиція визнання моральної цінності окремого людського індивіда не зникла, а на рівні інституціональної філософії й некомерційної культури залишалася досить вагомим і актуальною.

Сказане підводить до того, що одним із аспектів цивілізаційного пізнання України є її ментальність, яка проявляється насамперед через призму культурної традиції. Варто наголосити, що остаточно сформованої теорії ментальності не існує. Проблематика ментальності цікавить багатьох дослідників і інтенсивно розробляється на наших очах. Ментальність цікавить нас у аспекті співвідношення культури з цивілізаційною специфікою. Наше переконання полягає в тому, що **ментальність є базовим носієм сутнісних характеристик цивілізації**. Саме ментальність створює собою всю безмежну феноменологію конкретної цивілізації.¹⁶

¹ Пивоваров Ю. О необходимости методологического самоопределения для понимания России // *Метод: Московский ежегодник трудов по обществоведческим дисциплинам. Сборник научных трудов.* – М.: Институт научной информации по общественным наукам. – 2011. – Вып. 2. – С. 72–73.

² Кондорсе Ж.-А. Эскиз исторической картины прогресса человеческого разума. – М.-Л.: Соцэскиз, 1936. – 287 с.

³ Конт О. Дух позитивной философии (Слово о положительном мышлении). – Ростов-на-Дону: Феникс, 2003. – 256 с.

⁴ Вебер М. Избранные произведения. – М.: Прогресс, 1990. – С. 171.

⁵ Здерева Г. Современные проблемы методологии исторической науки и преподавания истории в вузе // <http://www.relga.ru/Environ/WebObjects>

⁶ Ясперс К. Истоки истории и ее цель. – М.: Республика, 1994. – С. 257.

⁷ Гуревич А. Я. Проблемы средневековой народной культуры. – М., 1981. – С. 282.

⁸ Крымский С. Б., Павленко Ю. В. Цивілізаційний розвиток людства. – К.: Фенікс, 2007. – 316 с.

⁹ Князева Е. Н., Курдюмов С. П. Антропологический принцип в синергетике // *Вопросы философии.* – 1997. – № 3. – С. 62–79.

¹⁰ Історія в термінах і поняттях: довідник. – Вишгород: ПП Сергійчук М. І., 2014. – С. 30-31.

¹¹ Пивоваров Ю. С. О необходимости методологического самоопределения для понимания России. – С. 82.

¹² Grens P. Adornos Philosophie in Grundbegriffen: Auflösung einer Deufungsprobleme. – Frankfurt am Main. – М.: Klostermann, 1974. – S. 245.

¹³ Strasser S. Understanding and Explanation. Basic Ideas Concerning the Humanity of the Human Sciences. – Pittsburgh, 1985. – P. 174.

¹⁴ Михальченко М. Великий цивілізаційний взрив на рубежі ХХ-ХХІ століть. – К.: Парламентське изд-во, 2016. – С.321.

¹⁵ Кассирер Э. Опыт о человеке: введение в философию человеческой культуры // *Проблема человека в западной философии.* – М., 1988.

¹⁶ Старовойт І. С. Збіг і своєрідності західноєвропейської та української ментальностей: філософсько-історичний аналіз. – Тернопіль: Діалог, 1997. – 256 с.

**Mykhailo Yurii
(Chernivtsi)**

THE MENTALITY ESSENCE IN THE CONTEXT OF THE CIVILIZATIONAL UNDERSTANDING OF HISTORY

The article deals with the civilization and formational understanding of history, the place of Ukraine in the system of world civilizations and the features of the mentality, respectively, of Ukrainian civilization.

The process of the birth and development of the mentality of every nation, including the Ukrainian one, having a long progressive-evolutionary character, serves as a priority sign of the establishment of the cultural-historical and genetic code of civilization. What do you mean by this concept? The cultural-genetic and historical code of civilization is the personification of the way of thinking and perception of the world, the manifestation of the national character, the core of social consciousness, the set of established traditions, socio-psychological and behavioral norms and forms of communication of a community, and hence mentality. It manifests itself on the individual, group, ethno-national and civilization levels; it is actively influenced by geopolitical, natural, economic, social and other factors. Accordingly, Ukrainian regional civilization represents the original, produced by the Ukrainian ethnos during its centuries-old historical path, its cultural-historical code and the corresponding mentality.

Key words: formation, civilization, mentality, code, progress, myth, being.

ІСТОРІЯ БУКОВИНИ ТА ПІВНІЧНОЇ БЕССАРАБІЇ (ХОТИНЩИНИ)

УДК 94(477.85-37)

Василь БОТУШАНСЬКИЙ
(Чернівці)

БУКОВИНСЬКІ ПРЕЗИДЕНТИ

Стаття присвячена висвітленню однієї з актуальних для сучасної України проблем – регіонального державного будівництва, поєднанню в ньому загальнодержавного і місцевого інтересу. У цьому плані заслуговує на увагу історичний досвід австрійської Буковини другої половини XIX – початку XX ст. – «співправління» центральної влади в особі крайового президента, призначеного цісарем, і крайового сейму, обраного за куріальною системою.

Ключові слова: крайовий президент, крайовий сейм, повноваження, депутатський запит, центральна влада, візитації.

У наш час творення української державності кожний історичний досвід із цієї сфери становить певний інтерес, зокрема регіональний досвід крайового управління Буковини за т.зв. австрійський період у другій половині XIX – на початку XX ст. Про тривалий інтерес до цієї теми свідчить той факт, що за її висвітлення за останні 170 років брався не один автор¹.

В означених та інших працях охарактеризовано систему влади і управління на Буковині, показано особливості сумісного функціонування виборного органу крайової влади – Буковинського сейму і центральної влади – Крайового управління на чолі з крайовим президентом.

У пропонованій публікації автор, виходячи із сучасних завдань історичної регіоналістики, орієнтовуючись на засади історії повсякденності, можливо десь, й моменти «мікроісторії», робить спробу на матеріалах в основному тодішньої преси дещо конкретизувати, «оживити» висвітлення форм і методів тогочасного «президентського» управління Буковиною (без справжнього президента). Це тим більш цікаво, що тодішня крайова влада за формою була дещо подібна нинішній: а) обраний за Австрії Буковинський крайовий сейм і призначений імператором від центральної влади з Відня крайовий президент; б) обрана Чернівецька обласна рада і призначений з Києва Президентом голова обласної державної адміністрації.

Після приєднання Буковини до Австрії тутешнє урядування зазнало кілька змін. Впродовж 1774–1786 рр. краєм управляла військова адміністрація на чолі з військовими генерал-губернаторами; з адміністративним включенням Буковини до складу

Галицької губернії вищою владною особою в краї у 1786 – 1849 рр. був окружний начальник.

Лише з «весною народів», тобто демократичною революцією в Австрії 1848 р. та домаганням румунського боярства відділитися від Галичини австрійський цісар 4 березня 1849 р. надав Буковині статус окремого коронного краю. Але не зразу.

Тимчасовим начальником краю було назначено надвірного радника Баха, незабаром (1849 р.) керівником призначено Адальберта фон Геннінгера (1849 – 1853 рр.), а 6 березня 1853 р. першим, хоч і тимчасовим крайовим президентом Буковини було призначено Франца фон Шміка (по 1857 р.). Після нього у 1861 – 1918 рр. цю посаду займало 14 крайових президентів². За цей час остаточно сформувалися ніби «дві гілки» влади: центральну представляв крайовий президент, який формував свій апарат – крайову адміністрацію (Крайове управління) і крайове самоврядування – виборний крайовий сейм. На місцях центральну владу представляли повітові управління, які підпорядковувалися крайовому президенту, а у міських і сільських громадах – міські і сільські виборні громадські ради, які підпорядковувалися крайовому сейму і його крайовому віділу (виконавчому комітету).

Сама назва головного керівника невеликого краю «президент» не мала нічого спільного зі справжнім демократично обраним президентом, а назва походила від слова «президія» у офіційній назві «Президія крайового управління», хоча німецька назва «Laundesregierung» перекладалася як «Крайовий уряд». Але це не міг бути «уряд», бо не було ні прем'єр-міністра, ні міністрів, ні відповідних повноважень.

Крайові президенти, як і намісники, призначалися імператором із столичної знаті, або із знаті з інших провінцій – графів, баронів, князів, людей відданих, вірних цісарю на невизначений час: доки виконуватиме присягу, складену цісарю перед зайняттям посади, доки ладитиме з місцевою знаттю, доки не оскардяться чи то морально, чи фінансово, чи політично. Цісар міг міняти крайових президентів, щоб не надто «зрощивалися» з місцевими впливовими колами; до речі, президентом не міг бути призначений той, хто мав маєтки на Буковині.

Такі перестановки крайових президентів, намісників на цілі тижні, а то й місяці ставали першорядними політичними подіями у провінції. Приміром, такою перестановкою було призначення у кінці 1897 р. крайового президента Буковини Леопольда Гоеса (1894–1897) намісником Трієста, а віце-

маршалка Нижньоавстрійського намісництва барона Фрідріха Бургіньона – крайовим президентом Буковини (1897–1903)³.

Як правило, місцева преса перед прибуттям нового крайового начальника подавала коротку його біографію з портретом. На залізничному вокзалі його зустрічала група вищих крайових чиновників, духовенства, громадських організацій⁴.

У найближчі дні він запрошував крайове і повітове начальство, знайомився, нагадував про обов'язки кожного перед державою, закликав вирішувати всі справи по-державному, справедливо, безсторонньо, кваліфіковано, незважаючи на стан, ранг, національність і конфесію⁵.

Хоч вважалося, що цісар призначав на керівні посади у провінції цілком самостійно, без чийось впливів, це не завжди було так, певний вплив міг бути, приміром, з боку численних його династичних родичів. Віденська газета «Arbeiterzeitung» у номері за 2 жовтня 1904 р. пояснювала, як став крайовим президентом Буковини Бляйлебен: «Пан доктор Октавіан ріттер Регнер фон Бляйлебен є виучеником Кербера, дотеперішнього голови бюро президії Міністерства внутрішніх справ. Він у крайовому президентстві мало що розуміє. Запеклий реакціонер, ставленник феодально-клерикальних кіл, йому всього 38 років... Батько познайомив Регнера з ерцгерцогом Отто Габсбургом, який перебував деякий час у Брюнні (рідному місті Бляйлебена. – Авт.). Регнер грав з ним у теніс, супроводжував у прогулянках. Тож кар'єра забезпечена»⁶.

Зміна і призначення нового крайового шефа завжди в австрійській Буковині була значною подією. Адже від нього з його широкими повноваженнями (він призначав чиновників, оголошував про вибори, контролював політичне і громадсько-культурне життя, діяльність поліції, усі крайові і повітові державні установи, був представником імператора у крайовому сеймі, головою Буковинського православного релігійного фонду та ін.)⁷, від його ставлення, прихильності у значній мірі залежала службова кар'єра чиновників, зміцнення позицій політичних партій, національних, релігійних, культурних, економічних товариств, різних проектів, намірів.

Тож перші дні, а то й тижні після вступу на посаду у крайового президента були присвячені привітанням його різними делегаціями – самоврядними, національними, релігійними, культурно-освітніми, політичними, корпоративними та іншими, які не тільки вітали його і бажали благополучного правління, запевняли у вірності йому, а отже і цісарю, а й висловлювали свої прохання.

Вітали і представники українства. Ось як виглядало привітання у лютому 1887 р. чергового нового крайового президента Буковини барона Фелікса Піно фон Фрідентала (1870–1874) українською делегацією у складі 10 чол., у т.ч. протоієрей, проф. теології С. Воробкевич, професор реальної гімназії Є. Пігуляк, проф. університету д-р С. Смаль-Стоцький,

редактор української газети «Буковина» Ю. Федькович та ін. Голова делегації – ц.к. судовий радник С. Винницький, делегація запевнили президента у вірнопідданстві, що «буковинські русини і тепер своєму високодостойному начальнику крайовому не будуть у веденню правительственних справ ставити жадних трудностей, але противно (навпаки. – Авт.) спомагатимуть ваші добронамірені справи краю, добро і щастє нашої спільної вітчизни Австрії підмагаючи заміри з найбільшим пожертвуванем». Делегація нагадала новому начальнику краю, що русини (українці) Буковини у «ворохобному 1848 році» залишилися для Австрії «вірними тірольцями всходу», що і «тепер видить руский (тобто український. – Авт.) народ тільки в Австрії своє ціле спасене і щастє і задля того готов кожної хвили за свого цісаря і спільну вітчизну Австрію посвятити своє майно, свою кров!» [Ніби військова присяга – Авт.]. А в кінці висловлено сподівання, що новий президент допоможе («подасть ласкаво помічну руку») в церковних справах (поділі Буковинської православної консисторії на українську і румунську), в шкільництві (збільшення українських шкіл), «а особливо щодо заступництва народного» (щоб кількість українських депутатів у крайовому сеймі і австрійському парламенті пропорційно відповідала чисельності українського населення краю)⁸.

У 1891 р. нового крайового президента Антона Паце (Паче) українська делегація вітала у складі Є. Пігуляка, В. Воляна (голова делегації), І. Тимінського, С. Винницького, Ст.Смаль-Стоцького – всього 10 осіб. В. Волян нагадав про «вірність і прив'язаність руского (українського. – Авт.) народа» до цісаря і Австрії, в котрій русини добачають єдину запоруку свого культурного і національного розвою як самостійного народа».

Президент подякував і обіцяв сприяти українцям. Але «сприяти» особливо не було коли, бо менш як через півроку доводилося вітати нового крайового президента – барона Франца фон Кравса (1892–1894).⁹

До речі, крайового президента треба було вітати також з Новим роком, з днем народження, а він, у свою чергу, турбувався зашораз, щоб у краї гідно вітали з днем народження цісаря, щоб у цей день (18 серпня) у всіх церквах на його честь служилася Служба Божа.

У червні 1894 р. нового президента Леопольда Гоеса (Гойоса, Гоеса) (1894–1897) українська делегація (поряд з іншими) вітала у складі С. Смаль-Стоцького, В. Ясеницького, С. Федоровича, М. Михаліяка, В. Шпойнарівського, А. Кліма, В. Івасюка. У вітальній промові депутат крайового сейму Є. Пігуляк підкреслив давню (з 1848 р.) відданість українців Буковини цісарю, династії, Австрії і висловив сподівання, що новий президент «буде для русинів прихильним і жичливим»¹⁰. Нового президента обов'язково вітали і благословляли на службу глави буковинського духовенства різних конфесій, у т.ч. й православного. Так, після зайняття Бургіньоном 16 грудня 1897 р. посади крайового президента його вітав митрополит

Буковинської православної церкви Аркадій Чуперкович, благословив його на цю службу з добрими побажаннями. Той у слові-відповіді згадав про «вірних тірольців сходу» і запевнив, що потреби буковинської православної церкви і кліру завжди будуть предметом особливої уваги і піклування¹¹.

Новопризначений крайовий президент через якийсь час традиційно влаштував у себе для місцевої еліти прийом з частуванням для «тіснішого» знайомства. Приміром, коли згадуваний Фелікс Піно фон Фріденталь вступив на посаду крайового президента вдруге (1887–1890), він запросив на такий прийом (бал) 30 січня 1888 р. 200 осіб¹².

Хоч на Буковині формувалися політичні партії, але тривалий час вони не мали значного впливу на маси. Тож якщо хотіли зміцнити свої позиції, щоб попасти у сейм під час виборів, мусили вступати у якийсь спосіб у контакти з крайовим президентом, йти на певні домовленості і умови, основною з яких була безумовна підтримка політики центральної влади. «Першим чинником, від котрого на Буковині головню зависит переведення виборів, є правительством крайове (Крайове управління. – Авт.), особливо ж его голова», – писала газета «Буковина» у номері за 19 грудня 1889 р. і підтвердила цю ж думку і через 10 років¹³. «На Буковині ще такі відносини, – що ніяка партія не є настільки сильна, щоб могла против волі [крайового] правительству (вважай: крайового президента. – Авт.) існувати... Провадити політику против правительству було би ще абсолютним абсурдом... На Буковині ще донині одиноким (єдиним. – Авт.) паном ситуації [є] правительством... На Буковині тепер если хто хоче ще дійти до якихось успіхів у політиці, то мусить числитися (рахуватися. – Авт.) з правительством»¹⁴.

Цю думку підтвердили й результати вересневих виборів до сейму у тому ж 1898 р. «Вибори з сільських громад. – писала та ж газета, – відбулися у нас зовсім під впливом правительству, то не були правдиві (справжні. – Авт.) конституційні вибори...»¹⁵. А вже дивним способом від селянських виборців чимало було «обрано» до крайового сейму поміщиків.

Хоч кандидати у депутати висувалися й обговорювалися заздалегідь, але вони й «узгоджувалися» з крайовим президентом, щоб туди попадали лояльні до влади люди. Виступаючи у січні 1899 р. зі звітом про свою діяльність у сеймі, депутат, лідер українських народовців С. Смаль-Стоцький говорив: «Ми (С. Смаль-Стоцький і Є. Пігуляк. – Авт.)... служили вірно своєму народови, а сю вірну службу народо-ви старалися ми сповняти в найліпшій порозумінню з правительством...»¹⁶. Крайовий президент мав великий вплив на сейм, тобто центральна влада на обрану представницьку владу. Відповідно до § 36 «Крайового статуту герцогства Буковини» «крайовий начальник герцогства Буковини чи призначений ним комісар мають право з'явитися у сеймі у будь-який час, взяти слово для виступу, але голосувати можуть лише тоді, коли вони є членами сейму», тоб-

то депутатами¹⁷. Депутати, будучи зацікавленими у налагодженні контактів з крайовим президентом, сприяли обранню його депутатом від того чи іншого округу. Так, крайовий президент Ієронім фон Алесані (1874–1887) водночас був у 1874–1879 рр. депутатом палати панів австрійського парламенту, у 1878–1884 рр. – депутатом Буковинського сейму від Кіцманського виборчого округу, у 1884–1887 рр. (тобто до смерті) – від Серетського виборчого округу.¹⁸

Згадуваний уже крайовий президент Фелікс Піно фон Фріденталь, який два рази займав цю посаду (1870–1874 і 1887–1890) водночас був і депутатом Буковинського сейму (1871–1879) від сільських громад Кіцманського повіту¹⁹ (Щоправда, другий раз на посаду крайового президента він був призначений після того, як «прогорів» на корупційній афері, будучи міністром торгівлі Австрії)²⁰ («номенклатура»).

Крайовий президент від імені цесаря представляв сейму новопризначеного маршалка (голову крайового сейму)²¹. Маршалок дякував йому за це, відкривав сейм, говорив, які питання будуть обговорюватися на сесії, а потім надавав слово крайовому президенту. Той закликав депутатів сейму підтримувати всі урядові заходи, відповідно у такому випадку крайовий президент буде йти назустріч сейму. Та й при закритті сесії сейму з підсумком роботи виступав маршалок, а останнім – крайовий президент²². Як депутат сейму, крайовий президент краще знав політичне життя краю. Але таких було тільки чотири, крім Піно і Алесані – ще принц Конрад Гогенлоє-Шиллінгсфюрст (1903–1904) і граф Рудольф Меран (1912–1917)²³.

Крайовому президенту як найвищій посадовій особі в краї доводилося відповідати на актуальні питання життя краю, висловлені у запитках (інтерпеляціях) депутатів крайового сейму, петиціях, скаргах.

У січні 1896 р. до крайового президента Гоєса звернувся депутат крайового сейму Зотта з приводу вживання чиновниками краю крайових мов і посилався на відповідні закони й розпорядження 1860 і 1866 рр. конституції про обов'язковість їх вживання державними службовцями. Відповідь крайового президента була дуже показовою, як австрійські чиновники обходили в національному питанні всі закони, навіть конституцію. Крайовий президент визнав, що на Буковині в офіційному вжитку панує німецька мова, але буковинські чиновники дещо розуміються на крайових мовах. Адміністративні чиновники: 47% знають румунську мову, 81% – русинську [українську], 33% знають обидві мови. Приблизно такі ж знання у суддів.

Фінансові чиновники: 77% знають румунську мову, 92% – русинську. Залізничники: 60% знають румунську, 87% – русинську (але чимало на примітивному усному рівні). У судових процесах протоколи ведуться рідною мовою учасників, а вирок – німецькою.

Виконати вимоги розпоряджень і навіть 19 ст. конституції неможливо. «Часто наводжуваний артикул XIX сьогодні дає судівництву в конкретних

випадках дуже непевну підпору», бо «навіть нема ясности, яка мова вважається крайовою». Звичайно, треба знати три крайові мови (німецьку, румунську і українську, ба навіть й – польську, але це неможливо). «Для краєвого управління головне, щоб урядник добре знав свою справу, а вже потім знання крайових мов... Внаслідок уживання крайових мов німецька мова була б витіснена, тобто сталося б явище, не в інтересі держави і краю і у зв'язку з чим я дуже жалкував би»²⁴. В останніх словах «цісарського посланника» і крилася головна причина того, що прислане з метрополії німецькомовне чиновництво вважало нижчим своєї гідності вивчати мову підлеглих аборигенів (українців, румунів) і тим самим втрачати негласний статус панівної нації.

У квітні 1899 р. на запит румунського депутата сейму Жоржа Поповича про право румунів Буковини використовувати румунський національний прапор «трикоleur» крайовий президент Бургіньон відповів, що у буковинських румунів в національному одязі ніде не прослідковуються фарби синя – жовта – червона як національні, і буковинські румуни цих фарб не знають як національних. Це фарби Румунської держави і він проти носіння на Буковині «трикоleur», бо це на кордоні з Румунією і «може спричинитися до різних сумнівних поглядів, тобто до іредентизму»²⁵.

У травні того ж 1899 р. Бургіньону доводилося відповідати у сеймі на запит депутатів про стан народного шкільництва. На підставі підготовленої для нього інформації він відповів, що «стан народного шкільництва не дуже добрий, але й не дуже поганий, є прогрес. Якщо у 1873 р. серед 11305 буковинських рекрутів письмених було лише 496 (4,4%), то в даний час серед 14710 призовників письмених є 3910 (26,6%). Невідвідування дітьми школи знизилось до 2,5% у німецьких школах, 5,3% у румунських і 6,9 у руських [українських].

Зміна мови викладання у якійсь школі зв'язана з тим, що на заявленій при відкритті школи мові викладання виявилось з часом, що дітей, які говорять на такій мові, нема.

За 1880 – 1899 рр. на українські і румунські школи видано субвенцій і безпроцентних позик відповідно 109070 фл. і 119000 фл.

У 28 селах ще шкіл нема, зокрема у 18 русинських [українських] і 10 румунських.

Але за 1894–1898 рр. відкрито нових шкіл: русинських [українських] 11 на 86 класів, румунських – 11 на 76 класів, німецьких – 3 нових і розширено діючих – на 76 класів. Усіх учителів 862, з них 349 румунів, 254 русинів [українців], 170 німців, 82 поляки, 7 інші (угорці, вірмени).

Щодо підручників, то Бургіньон відповів, що до 1896 р. румунських підручників майже не було, але у 1896 – 1899 рр. видано 21 для гімназій, 3 – для реальних гімназій. Русинські підручники поступають в основному з Галичини, адаптовані до умов Буковини і затверджені Міністерством культів і освіти.

У 1895 р. затверджено 11, 3 – тимчасово, 1 – у стані затвердження. Але є підручники і буковинських авторів: Смаль-Стоцький і Гартнер «Руска граматика», О. Попович «Рускі вправи».

Учителів готують у семінарії, де є 10 державних стипендій по 105 флоринів на рік для русинів, 7 стипендій Православного релігійного фонду (5 для румунів, 2 – для русинів), інші стипендії (23 – для румунів, 2 – для русинів)²⁶.

Як видно, крайовий президент оперував ніби об'єктивною інформацією. Але не раз, коли йде мова про народне шкільництво, освіту автохтонного населення (українців і румунів), схоже на те, ніби австрійські (німецькі) власті на чолі з крайовим президентом розглядали це населення у його рідному краї Буковині як національні меншини. Тож при загальному невисокому рівні письменності населення краю перед Першою світовою війною (32,4%) рівень письменності українського населення був ще нижчим.

Однією із форм діяльності («урядування») крайових президентів Буковини була візитація (відвідування) різних населених пунктів краю, знайомство з реальною ситуацією на місцях, вжиттям заходів для її поліпшення у разі потреби. Водночас це було нагадування тубільному населенню, що центральна влада міцна, непорушна і їй треба коритися.

Попередньо на місця телеграфом (з 1855 р.) повідомлялося, куди і коли прибуде крайовий президент, здебільшого у сприятливу погоду, з дружиною і кількома службовцями. Для представників влади на місцях це була неабияка подія і вони прагнули обставити такі візити з якомога більшою увагою і пошануванням найвище крайове начальство: шутрували дороги, ремонтували мости, білили казенні будівлі, лагодили огорожі, на в'їзді у села і міста, біля будинків місцевих управ, судів зводили т. зв. «тріумфальні арки», вивішували прапори.

Найвищий крайовий начальник в'їжджав у село (містечко) через тріумфальну арку, його зустрічали гарно одіті в національний одяг парубки – одні на конях верхи, інші з десяток у бандиріє – великому возі з високими полудрабками, запряженій парою, а то й двома парами баских коней з вплетеними у гриви різнокольоровими стрічками. Швидка їзда супроводжувалася вигуками на честь гостя і пострілами вверх з моздирів (мисливських рушниць). У центрі села (містечка) при численному зібранні селян, міщан, духовенства, вчителів, учнів, місцевого начальства лунали привітання, інколи навіть у віршах. Не без конфузів, коли старости українських сіл намагалися вітати гостя німецькою мовою, а той намагався відповідати українською²⁷.

Ось кілька прикладів таких візитів. У вересні 1862 р. крайовий президент Венцел Мартіна відвідав села між Дністром і прутом Садгирського, Кіцманського і Заставнівського повітів, відвідав, зокрема, школи, церкви, вислухав усні і переглянув письмові прохання громад і окремих жителів, обіцяв дещо зробити. Перевірив податкові уряди, стан доріг. Відвідав

маєтки поміщиків Івана Мустаці у Садгорі, Михайла Зотти у Вікні, Георгія і АлекоГурмузакі в Чорнівці, Якоба Петровича у Веренчанці, Івана і Олександра Костіних у Шипинцях²⁸.

Місцеві старости, щоб показати, як буковинські українці освоюють «державну» німецьку мову, намагалися вітати крайових президентів по-німецьки. Так, під час вояжу крайового президента графа Антона Паче (Паце) (1891 – 1892) по Кіцманському пов. містечковий голова Снятинчук 5 серпня 1891 р. вручив крайовому президенту і його дружині хліб-сіль, почав привітання по-німецьки, але уже на п'ятому слові збився, замовк. Паче сказав по-українськи: «Дякую Вам! Дякую Вам!» Снятинчук намагався продовжити усно, але збився і дочитав привітання з листка.

Звичайно, крайові президенти не були простаками і поза святково-привітальною люб'язністю та метушнею, своєрідною «потьомківщиною» помічали і реальні недоліки, проблеми. Після відвідин Паче у Кіцмані православної і католицької церков, повітового суду і пошти, прийому у повітовому управлінні представників місцевої влади він відвідав хлопчачу і дівчачу школи, де застав «крайні непорядки» і своє враження висловив досить категорично: «Скандал».

Потім відвідав с. Ставчани, звідти разом з повітовим начальником Захаром і своїм секретарем Патаком 6 серпня прибув у с. Кліводин. І знову: тріумфальна арка, велика юрба святково одягнених людей біля церкви і школи, які чекали з 7-ї год. ранку, бандиря, імпровізовані групи резервістів на конях в одязі «драгунів», «уланів» з хорунжими на чолі, вигуки «Гур-ра-а», церковна старшина зі свічками, дівчата з образами, привітання старости, учителя, священика, але уже у церкві і цілування хреста, букети квітів.

Відвідав школу-кімнату на 35-40 дітей і дуже здивувався, що у ній вчать 132 учні різних років навчання у класах-комплектах, але лише по 3-4 рази на тиждень. У зв'язку з такою організацією навчання сказав: «З такої науки не може бути ніякої користі».

Того ж 6 серпня у такій же обстановці Паче відвідав с. Вікно, куди прибули й представники сусіднього села Брідок, зокрема учитель Ярошинський і священик Галіп, які вітали Паче українською мовою, і великим здивуванням для крайового президента було те, що Службу Божу в церкві вів румунською мовою священик-русин («перекінчик», за словами Є. Ярошинської), хоч у Вікні не було жодного жителя – румуна, лише русини (українці)²⁹.

13 вересня 1895 р. крайовий президент Гоєс відвідав гірські села Вижницького повіту, зокрема Сторонець-Путилів з усіма вищезазначеними почестями, вітанням священика О. Козака. Відвідав відомого престарілого священика Г. Ганицького. Ввечері у Путилові на його честь влаштовано факельний похід, ілюмінацію.

Потім на конях верхи крайовий президент і група супроводу рушили у гірське с. Яблуніцу, куди прибуло також громадське (сільське) керівництво, духовенство і мешканці сусідніх сіл Конятина і Дов-

гопілля і вітали високого гостя. Він відвідав церкву, школу, знайомився з сільськими старостами. 15 вересня відбув у Вижницю. По дорозі вздовж р. Черемошу стояли ряди горян і вітали Гоєса, у Розтоках і Підзахаричах його привітали місцеві священики. З Вижниці він відбув до поїзда у Снятин (залізниця з Чернівців до Вижниці була прокладена пізніше, у 1897 р.)³⁰.

Л. Гоєс був одним з небагатьох крайових президентів, який відвідав у жовтні 1897 р. церкву російських старообрядців у с. Біла Криниця, де оглянув багато дорогоцінного церковного начиння, старовинних хрестів, ікон, кіотів з частками мощів святих угодників³¹.

Крайові президенти бували на засіданнях Чернівецької міської ради при обговоренні надто актуальних питань. Приміром, у травні 1891 р. Паче відвідав таке засідання, де обговорювалося питання побудови міського водогону³².

По важливих питаннях для всієї Буковини крайові президенти регулярно скликали крайові наради за участі підлеглого крайового і повітового начальства. Одні з них були чергові, інші позачергові, екстрені у зв'язку з надзвичайною ситуацією: повені, посухи, пожежі, голод. Так, на початку жовтня 1889 р. на таку екстрену нараду крайовим президентом Піно були скликані у Чернівці усі повітові начальники, інші чиновники у зв'язку з тим, що в краї була посуха, не вродило, а восени почалися великі дощі і повені, і населенню загрожував голод³³. На клопотання крайового президента Піно цісар наказав видати потерпілим від повені 20 тис. фл. як допомогу і 30 тис. фл. як безпроцентну позику³⁴. Одна з найтриваліших таких нарад була проведена у Чернівцях впродовж 9 березня 1900 р. до 10 травня 1901 р. (з перервами для дослідження) з питання причин масової трудової еміграції з Буковини та заходів її запобігання³⁵.

Крайовий президент у своїй діяльності опирався на апарат крайової адміністрації – Крайове управління, яке чисельно зросло: з 59 осіб у 1859 р. до 130 – у 1890 р. і 234 – у 1914 р., а річна платня крайового президента зросла з 6 тис. флоринів (12 тис. крон) у 1890 р. до 24 тис. крон у 1914 р.³⁶

Крайовий президент, незважаючи на те, що його призначав сам цісар, мусив зважати на волю і бажання румунських поміщиків, які тривалий час переважали серед депутатів-буковинців австрійського парламенту і крайового сейму, які мали велику економічну і політичну силу, і в разі невдоволення діями крайового президента могли добитися усунення його з посади. Так сталося, зокрема, з бароном Паче, який нібито надавав якусь перевагу представникам українських національно-політичних сил у порівнянні з румунськими.³⁷ Так само Франц фон Кравс (1892–1894) мусив піти у відставку, бо не вмів лавірувати між політичними угрупованнями краю, односторонньо підтримуючи румунський політикум³⁸.

Крайових президентів не раз критикували у крайовій і позакрайовій пресі з різних причин, приміром, за тиск на крайовий сейм. Румунський

журнал «Privitorul» («Огляд») №1 за 1902 р. (виходив у Брюнні – Брно) опублікував одну з таких статей (передрукована у газеті «Буковина» за 7 серпня 1902 р.), у якій стверджувалося: «...Хто знає політичний механізм Буковини, той знає, що тамтешні політики не є нічого иньше, як лише ляльками, котрі скачуть по шнурку, який тягне иньший фактор, себто краєвий президент, що сміється з парламентських форм». В інших провінціях намісники відчують сильніший опір, «лише в Галичині і Буковині вони всевладні, а на Буковині крайовий президент – це якогось роду «Serenissimus» (як генералісимус)³⁹.

Можливо, це сказано занадто категорично, буковинські діячі теж критикували крайових президентів. Так, Микола Василько 17 жовтня 1902 р. так характеризував крайового президента Буковини (тоді ним був Фрідріх Бургіньон): «Пан президент Буковини... хоче на Буковині провадити жите паші турецького, незалежно від столиці держави, незалежно від волі... міністрів і правлячих осіб... Коли хтось не годиться з їх політичними поглядами, то они шукають в его нутрі, слідять за его уродженем, за его братами, его політичним житем, коротко, за всякими можливими обставинами і тим робом намагаються збезчестити сего мужа⁴⁰. «Ефективність» цієї критики була неабиякою: через 4 місяці Бургіньон пішов з посади крайового президента. Характеристика його діяльності з боку українських партій і громадських товариств була негативною⁴¹.

Новий крайовий президент Гогенльоге, що прийшов на зміну Бургіньону, незабаром, у квітні 1903 р. заявив: «Правительство зробить все, щоби піднести стан хліборобський... і поліпшити його долю⁴². Не встиг ні піднести, ні поліпшити, бо через півтора року залишив Буковину. Депутат парламенту і крайового сейму Бено Штраухер на прощальному вечері Гогенльоге з гіркотою філософськи мовив: «Нема нічого так сталого [постійного], як зміна, а передовсім зміни буковинських президентів⁴³.

Після зміни того чи іншого крайового шефа у пресі інколи з'являлася оцінка їхньої діяльності. Через те, що походила від різних політичних таборів, вона була неоднозначною, навіть протилежною. Про тимчасового керівника краю у 1849 – 1853 рр. Адальберта фон Геннігера, який ще не був крайовим президентом, газета Буковинської палати торгівлі і ремесел гадувала у 1852 р., що за його клопотанням почалося будівництво дороги від Чернівців через Цецину до Глинниці довжиною 2,5 милі (18,8 км), скоро закінчиться, обговорювалися й інші дорожні проекти⁴⁴.

Про першого крайового резидента Ф. Шміка згадувалося, що він займався шовківництвом, захопив й інших до вирощення тутових шовкопрядів⁴⁵.

Крайовий президент Вінцент фон Мартіна намагався привчати місцеве начальство, поміщиків до думки, що селяни – це громадяни, їх слід залучати до політичного життя села, краю, країни. У лютому 1862 р. він скликав крайову нараду з приводу обгово-

рення урядового проекту закону про сільські і міські громади. У нараді взяли участь 6 крайових радників, всі повітові начальники, один поміщик, голова Чернівецького магістрату, один сільський староста і... один селянин⁴⁶.

На Буковині тривалий час однією із причин інфекційного захворювання населення у північних повітах було вживання людьми, особливо у жарку пору року, води із відкритих водойм – з р. Дністра і р. Пруту, а також з ставків. Жителі за рекомендацією медиків не раз зверталися до крайового сейму і крайового президента виділити кошти на будівництво закритих водойм з водогонами для «здорової» води. Зокрема, коли під час холери крайовий президент Леоольд Гоес у серпні 1894 р. відвідав с. Дорошівці Заставнівського повіту (2,3 тис. населення), селяни повідомили, що хвороба забрала 40 односельчан і просили допомогти у побудові водогону. Крайовий президент обіцяв і звернувся з цим до крайового сейму. Оскільки це була проблема не одного села, сейм у березні 1897 р. виділив на цей захід 8,9 тис. фл. для 11 сіл Кіцманського пов. (у т.ч. й Заставнівського) і 5,6 тис. фл. для 3 сіл у Вижицькому пов.

У селах почали з'являтися водогони, зокрема у с. Дорошівцях, де у закриті водойму по трьох гідрантах поступала вода самопливом з джерел на т.зв. Лисій Горі. На святкове відкриття водопроводу 27 жовтня 1897 р. прибув і крайовий президент Гоес разом з представниками крайового сейму, крайового сільськогосподарського союзу, повітовим начальством, священником Манастирським, який освятив новий водний об'єкт. Виступив і крайовий президент. Він же і випив перший стакан води, а вдячні дорошівчани назвали водопровід його іменем: «Джерело Леополяда»⁴⁷.

Під час тифу у с. Шубранці у березні 1898 р. крайовий президент Бургіньон дав розпорядження відповідній службі Крайового управління виділити хворим цього села грошову допомогу в сумі 500 фл., а через тиждень виїхав у це село разом з крайовим санітарним лікарем Василем Ключенком з'ясувати стан справи і хід виконання його розпоряджень⁴⁸.

Загалом же крайових президентів після відбуття з Буковини більше критикували ніж хвалили. Хвалили хіба що Гогенльоге «за гнучкість у мовній політиці»⁴⁹ і графа Рудольфа Мерана (1912–1917) – за об'єктивність, справедливість⁵⁰. Про Піно і Паче українська преса відгукувалася у якійсь мірі позитивно за те, що вони намагалися дещо обмежити вплив румунських олігархів, хоч у незначній мірі підтримували окремі домагання українських лідерів⁵¹.

Про Алесані О. Маковей писав, що він був «неприхильним до русинів»⁵², а Ом. Поович – що «Алесані цілими ночами гуляв з румунськими аристократами, а вдень спав. За нього правив [румун] барон Стирча»⁵³.

Барона Бляйлебена Ом. Поович характеризував як політика «надзвичайно хитрого, що умів усім догодити, але замотав справи так, що мало не

провалився, але своєчасно перебрався у Моравію, потім у Відень⁵⁴.

Досить різку характеристику діяльності Гоєса дала редакція газети «Bukowiner Rundschau». Уже на другий день після його звільнення з посади вона писала: «Граф Гоєс був прибічником староавстрійської державної ідеї, всіляко сприяв зміцненню німецького духу на Сході монархії, а також зміцненню тут католицизму. Всякі національні рухи, національний розвиток народів розбивалися об його твердість. Спроби національних партій діяти в своїх інтересах ним придушувалися... У німецькому таборі у зв'язку з цим (переводом Гоєса у Триєст. – Авт.) панує глибокий траур. Гоєс покривав службовців, які діяли не на користь краю, захищав бюрократію, захищав дирекцію Православного релігійного фонду від спроб поліпшити управління маєтками. Він залишився у пам'яті таким, що діяв у консервативному дусі. Він прийшов як чужинець і пішов як чужинець, розглядаючи свою службу у краї виключно лише як етап у своїй службовій кар'єрі»⁵⁵.

Однак слід мати на увазі, що оцінка діяльності того чи іншого крайового президента Буковини у значній мірі залежала від того, як він ставився до тієї чи іншої національної спільноти краю, політичної партії, соціальної групи. Наприклад, газета українських народолюбів «Буковина» у ті ж дні писала про Гоєса як такого, що підтримував вимоги українців щодо відкриття українських паралельних класів у нововідкритій другій Чернівецькій гімназії, сприяв становленню Українського народного дому, дещо стримував румунізаторські випадки проти українців. Але водночас критикувала його за те, що він підтримував москвофілів. Румунські ж діячі раділи із самого факту залишення Гоєсом посади крайового президента на Буковині⁵⁶.

Але загалом газета «Буковина», головним редактором якої у той час був відомий письменник і громадський діяч Осип Маковей, констатувала, що часта зміна крайових президентів Буковини (за 10 років – 6 змін) не на користь краю, бо адміністратори не встигали увійти «у курс справ», з'ясувати потреби краю⁵⁷, як уже його треба залишати.

Під час Першої світової війни крайові президенти Буковини Рудольф Меран (1912–1917) і Йозеф Ецдорф (1917–1918) керували з Чернівців, Дорни Ватри, Колошвара, Відня, Праги, Станіслава, з травня 1918 р. – з Чернівців, разом з високими військовими чинами австро-угорської армії віддавали суворі накази воєнного часу.

Не без крайового президента завершувалося й саме австрійське 144-річне правління Буковиною. Призначений у квітні 1917 р. крайовим президентом Йозеф Ецдорф у вирішальний час визначення державної приналежності краю спочатку намагався врятувати тут австрійську владу. Брав участь у крайових нарадах з питань відбудови господарства (весна – літо 1918 р.), повернення біженців⁵⁸. У час розпаду Австро-Угорщини був проти участі україн-

ської делегації з Буковини у Львівській Конституанті 18-19 жовтня 1918 р., проти українського народного віча Буковини 3 листопада 1918 р. Був арбітром при переговорах між українською і румунською делегаціями про поділ Буковини. 6 листопада 1918 р. підписав протокол у приміщенні Крайового управління (нині – 14-й корпус ЧНУ) про передачу влади від Австро-Угорщини Українській національній раді в особі О. Поповича, І. Семаки і М. Спинула у північній частині краю⁵⁹. Це оптимальне на той час рішення, на жаль, було порушено королівською Румунією.

Отже, політичне правління на Буковині упродовж 65 років у вигляді тандему крайовий сейм – крайовий президент з перевагами останнього забезпечувало певну стабільність у краї до тих пір, поки зберігалася така стабільність «у верхах». Крайовий президент справді впродовж означеного терміну займав провідне владне становище в краї, використовуючи надані йому повноваження. Та використання цих значно розширених повноважень разом з військовим командуванням у час війни щодо буковинців, особливо автохтонів (інтернування, арешти, віддача до військово-польових судів, примусові реквізиції та ін.) – все це значно підірвало вплив крайового президента і довіру взагалі до центральної влади. Тож не випадковим було рішення Буковинського народного віча 3 листопада 1918 р. про вихід українців зі складу Австро-Угорщини і включення у процес творення української державності.

¹ Добржанський О. В. Система органів влади Буковини у складі Австрійської (Австро-Угорської монархії / О. В. Добржанський // Історія розвитку органів влади на території Чернівецької області. – Чернівці: «Букрек», 2014. – С. 185 – 243; Никифорак М. В. Державний лад і право на Буковині, в 1774 – 1918 рр. / М. В. Никифорак. – Чернівці: «Рута», 2000; Прокопович Е. Кінець австрійського правління в Буковині / Е. Прокопович. – Чернівці: Золоті литаври, 2004; Biderman H. I. Die Bukowina unter österreichischen Verwaltung. 1775 – 1875 / Biderman H. I. – Lemberg, 1876; Kaindl R. Geschichte der Bukowina. Dritte Abschnitt / R. Kaindl. – Czernowitz, 1898; Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Bukowina. – Wien, 1899; Wagner R. Der Parlamentismus und national Ausgleich in der ehemaligen österreichischen Bukowina // Wagner. – München, 1984.

² Добржанський О. В. Вказ. праця. – С. 216 – 217.

³ Буковина. – 1897. – 16 груд.

⁴ Буковина. – 1897. – 25 груд.

⁵ Буковина. – 1897. – 30 грудня.

⁶ Буковина. – 1898. – 2 січ.

⁷ Arbeiterzeitung. – 1904. – 2. Okt.; Volkspresse. – 1904. – 1, 8. Okt.

⁸ Добржанський О. В. Вказ. праця. – С. 216.

⁹ Буковина. – 1887. – 28. Febr.

¹⁰ Буковина. – 1891. – 20 груд.; 1892. – 3 чер.

¹¹ Буковина. – 1894. – 29 чер.

¹² Буковинські Вѣдомости. – 1898. – 16 янв.

¹³ Буковина. – 1888. – 13 груд.

¹⁴ Буковина. – 1889. – 19 груд.; 1898. – 7 лют.

¹⁵ Буковина. – 1898. – 28 вер.

¹⁶ Буковина. – 1899. – 13 січ.

¹⁷ Sammlung der Landes – Gesetze für das Herzogtum Bukowina. – Czernowitz, 1879. – Band VI. – 9.10.

¹⁸ Czernowitzer Zeitung. – 1887. – 12 Jan.; Wagner R. Der Parlamentarismus und nationale Ausgleich in der ehemals österreichen Bukowina / R. Wagner. – München, 1984. – S. 34.

¹⁹ Czernowitzer Zeitung. – 1871. – 15., 24. Dez.

²⁰ Wagner R. Genannte Werk. – S. 37.

²¹ Буковина. – 1890 – 23 жовт.

²² Буковина. – 1896. – 12 січ.

²³ Wagner R. Genannte Werk. – S. 33.

²⁴ Буковина. – 1896. – 12 січ.

²⁵ Буковина. – 1899. – 5 трав.

²⁶ Буковина. – 1899. – 19, 21, 28 трав.

²⁷ Буковина. – 1891. – 30 лип., 27 серп.

²⁸ Bucovina. – 1862. – 11 Nov.

²⁹ Буковина. – 1891. – 27 серп.

³⁰ Буковинські Вѣдомости. – 1895. – 22 сент.

³¹ Буковинські Вѣдомости. – 1897. – 24 окт.

³² Буковина. – 1891. – 22 жовт.

³³ Буковина. – 1889. – 10 жовт.

³⁴ Буковина. – 1889. – 24 жовт.

³⁵ Protokolle Auswanderungs – Conferenzen. – Cernowitz, 1901. – S. 3 – 297.

³⁶ Державний архів Чернівецької області (ДАЧО). – Ф. 3. – Оп. 4. – Спр. 5569. – Арк. 1 – 8.

³⁷ Буковина. – 1894. – 23 лют.

³⁸ Буковина. – 1894. – 22 чер.

³⁹ Буковина. – 1902. – 7 сер.

⁴⁰ Буковина. – 1902. – 29 жовт.

⁴¹ Буковина. – 1903. – 6 бер.

⁴² Буковина. – 1903. – 29 квіт.

⁴³ Буковина. – 1904. – 5 жовт.

⁴⁴ Wochenschrift der Bukowiner Handels – und Gewerbekammer. – Czernowitz. – 1852. – 5. Jänner.

⁴⁵ Bukowina. – 1862. – 1. Juli.

⁴⁶ Bukowina. – 1862. – 13. Febr.

⁴⁷ Буковина. – 1897. – 11 бер., 18 трав., 18 лист., 3, 5 груд.

⁴⁸ Буковина. – 1898. – 30 бер.

⁴⁹ Volkspresse. – 1908. – 6. Juni.

⁵⁰ Czernowitzer Tagblatt. – 1914. – 15. Febr.

⁵¹ Буковина. – 1892. 2 груд.

⁵² Маковей О. Життєпис Осипа Юрія Гординського-Федьковича. – Львів, 1911. – С. 308.

⁵³ Попович О. Відродження Буковини (Спомини) / О. Попович. – Львів, 1933. – С. 33.

⁵⁴ Попович О. Вказ. праця. – С. 41.

⁵⁵ Bukowiner Rundschau. – 1897. – 17. Dez.

⁵⁶ Буковина. – 1897. – 17 груд.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Czernowitzer Allgemeine Zeitung. – 1918. – 14. März, 10 Apr., 26. Mai.

⁵⁹ Ом. Попович. Вказ. праця. – С. 101-106.

Vasyl BOTUSHANSKYI
(Chernivtsi)

BUKOVYNA PRESIDENTS

The article is dedicated to coverage of the most urgent issues for modern Ukraine – regional state building and the combination of national and local interests in it. In this regard, the Austrian Bukovyna historical experience of the late 19th – early 20th centuries deserves attention and it showed «co-management» of the central

government in the person of so-called Province President appointed by the Austrian Emperor and the Bukovyna province parliament elected by the citizens of Bukovyna following the curial electoral system.

It is interesting because there is the same form of government in Bukovynanow: the head of the regional state administration appointed by the President of Ukraine, and the regional council elected by the citizens of the region during general, equal, direct election by secret ballot.

The article researches the issues of province president appointment to the post, his relations with the province parliament (addresses in the parliament at the opening and closing sessions, answers to the requests of deputies, appeals to the central government and the emperor, etc.), the forms of the province president activities: meetings with local authorities representatives and joint discussion of issues, visits to the counties, general meetings inviting relevant officials with and adoption of agreed decisions, requests for government assistance in the event of natural disasters, supervision and control over the activities of county police departments, appointment of officials, monitoring the political situation in the province, etc.

Key words: province president, province parliament, powers and authorities, inquiry of deputy, central power, visit.

УДК 94(477.85):[37.015.31:323.1] «185/191»

Світлана ГЕРЕГОВА
(Чернівці)

ВНЕСОК БУКОВИНСЬКИХ ОСВІТЯН У ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ УКРАЇНЦІВ КРАЮ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

У статті йдеться про внесок буковинських освітян другої половини ХІХ – початку ХХ ст. у формування національної свідомості українців краю крізь призму їх культурно-освітньої діяльності. Аналізуються творчі напрацювання представників освітньої інтелігенції краю, де основною ідеєю визначено створення справді національної школи для буковинських українців.

Ключові слова: освітяни Буковини, національна свідомість, національна школа, учительство, учительські товариства, педагогічна діяльність, громадська діяльність, буковинські українці.

«...Наша українська молодіж хоче й мусить учитися, бо інакше дуже страшно й сумно буде виглядати наша будучність. ...Коли підемо далі такою дорогою, то жеде нас національна загибель!»¹

Значення культури, насамперед освіти, помітно зростає у періоди корінних соціально-економічних і політичних перетворень, адже саме освіта покликана забезпечити модернізацію суспільства при збере-

женні життєво необхідних для нього традицій. Лише здобутки культури здатні зберігати свою актуальність для всіх поколінь людства і таким чином брати участь у постійному відтворенні образу людства². І надзвичайно велика роль у цьому відводиться освітянській сфері, зокрема педагогічним діячам, вихователям майбутніх поколінь нашої держави.

У період реформування системи національної освіти України з визначенням її пріоритетних цілей, структури, змісту, наукових та організаційних засад, що базуються на таких нормативних документах як Закон України «Про освіту», Національна доктрина розвитку освіти в Україні у XXI столітті, Державна національна програма «Освіта» (Україна XXI століття)», Концепція національного виховання дітей і молоді у національній системі освіти тощо, вивчення історії шкільництва та педагогічного досвіду минулого є беззаперечно необхідним. Крім цього, 28 вересня 2017 року набрав чинності новий Закон України «Про освіту», що покликаний регулювати суспільні відносини в процесі реалізації конституційного права людини на освіту, права та обов'язки фізичних і юридичних осіб, які беруть участь у реалізації цього права, визначати компетенцію державних органів та органів місцевого самоврядування у сфері освіти, а також вносить суттєві зміни до цілої низки попередніх законів щодо розвитку освіти в Україні, у тому числі «Про дошкільну освіту», «Про загальну середню освіту», «Про позашкільну освіту», «Про вищу освіту».

В зв'язку із тим, що сучасна освіта перебуває у постійному пошуку оптимальних шляхів для подальшого розвитку, важливим видається досвід подолання певних проблем у минулому для вирішення можливих прогнозованих труднощів. А отже, незамінними у цьому питанні є здобутки та власний досвід педагогів, звертання до питань історії освіти та педагогічної спадщини. Ідеї буковинських педагогів другої половини XIX – початку XX століття, без сумніву, можуть слугувати для вирішення багатьох навчальних, виховних, організаційно-методичних проблем розвитку сучасної національної школи в Україні.

Очевидно, що сучасні системи освітніх цінностей, однією з яких є виховання молоді людини у національному дусі, на засадах патріотизму, ґрунтуються на історичних основах, і на їх формування великою мірою впливають педагогічна думка і практика минулого. Упродовж останніх десятиліть в Україні здійснено низку історико-педагогічних досліджень, які торкаються питань освіти і виховання підрастаючого покоління у минулому. Як наголосила О. Сухомлинська, сьогодні «важливо реконструювати розвиток історії педагогіки в Україні, проаналізувати в глибокій пластичності виховних і освітніх феноменів далекого та близького минулого. Найбільш повно її репрезентативно це можна побачити в контексті розвитку національної педагогічної думки...»³.

До питань розвитку системи національної освіти та Буковині у другій половині XIX – на початку XX ст.

звертались науковці-педагоги О. Добрянський⁴, О. Пенішкевич⁵, Л. Кобилянська⁶ та ін. Формування та діяльність учительських організацій, їхню боротьбу за економічні та політичні права показано у монографії історика О. Добржанського «Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст.»⁷.

Поряд із сучасними дослідженнями науковців, існує широке коло друкованих джерел з означеної проблематики, які не лише висвітлюють різноманітні аспекти проблеми і найповніше розкривають стан освіти на Буковині у другій половині XIX – на початку XX століття, а й дають можливість дослідити відображення національної ідеї у творчій спадщині буковинських освітян, проаналізувати їх внесок у формування національної свідомості українців краю.

Так, ще з другої половини XIX ст. у пресі друкувались статті активних діячів освітньої сфери, зокрема вчителів, інспекторів народних шкіл тощо, адже саме тоді шкільна освіта в краї перебувала на етапі утвердження, реформування. Вони вказували на проблеми роботи шкіл, зазначаючи низьке відвідування їх учнями, забезпечення шкільними підручниками та приладдям. Частина цих статей публікувалась у пресі німецькою мовою, що становить для окремих науковців суттєву складність їх аналізу в оригіналі.

Крім самих творів буковинських освітян щодо організаційних, методичних засад розвитку української освіти, насамперед шкільництва, значний інтерес являють праці тогочасних авторів, в яких прямо чи опосередковано відображено розвиток української національної освіти в краї. Так, один із представників когорти педагогів Буковини – народний вчитель, редактор педагогічних часописів І. Карбулицький у праці «Розвій народного шкільництва» серед матеріалу, що характеризує розвиток народного шкільництва буковинського краю, подав також аналіз діяльності видатних представників шкільництва Буковини, виділивши О. Поповича, С. Воробкевича, С. Смалю-Стоцького, Є. Пігуляка та ін. Зокрема, О. Поповича він назвав «батьком руського (українського. – С. Г.) народного шкільництва на Буковині», бо саме «він допровадив буковинську народну школу до небувалої висоти, якою не може похвалитися ніяка проча руска (українська. – С. Г.) країна»⁸.

Зрозуміло, що напрацювання буковинських освітян мають надзвичайну цінність, адже всі вони написані учасниками творення національного руху на Буковині, які одним із головних завдань вбачали просвітництво народу, надання можливості українським дітям отримувати освіту рідною мовою. А їх послідовна просвітницька робота стала важливим фактором зростання національної свідомості буковинських українців. Столиця буковинського краю – місто Чернівці – на початку XX ст. перетворилися у третій за значимістю після Києва та Львова центр українства завдяки демократизму австрійських суспільних відносин, сприятливим регіональним умовам для розвитку українського національного руху⁹.

Варто зазначити, що освіта, розвиваючись на основі загальних для всієї культури закономірностей, має і свої специфічні особливості розвитку. Проте прогрес освіти ніколи не був наслідком тільки саморозвитку, ізольованим процесом – він відбувався у найтіснішому зв'язку з економічним і суспільно-політичним розвитком суспільства, тобто тієї системи, яка складалася в Україні на кожному окремому конкретно-історичному етапі її існування, маючи певні особливості в кожному конкретному її регіоні.

Складна історична доля буковинських українців, приєднаних у 1774 р. до Австрійської імперії, стала причиною формування специфічної системи освіти, яка, з одного боку, була компонентом загальноавстрійської, а з іншого – зберегла особливі національні риси. Саме українська освіта, починаючи з кінця XVIII ст., відіграла важливу роль у становленні світогляду, національної самосвідомості громадян буковинського краю, який протягом тривалого часу перебував під владою Австрійської (згодом Австро-Угорської) імперії.

Так, влучна характеристика тогочасної ситуації у шкільництві, на нашу думку, знайшла відображення у вищезазначеній праці І. Карбулицького. Аналізуючи період з 1774 по 1905 роки, він, наводячи дані про стан освіти на Буковині, зазначав: «Не знаю, чи взагалі можна говорити про буковинське шкільництво та про якусь освіту перед роком 1774-тим. Очевидна річ, що деякі бояри та багаті купці держали собі різних учителів для своїх дітей, але й то мабуть лучалося дуже рідко, бо з історії довідуємось, що в тих часах стояло боярство і попівство під оглядом просвітним на дуже низькому рівні...»¹⁰. Лише після приєднання до Австрії у краї розгорнувся освітній процес, і це було надзвичайно важливо для неписьменного населення буковинців. І хоча про руські (українські) школи не йшлося, проте автор позитивно оцінював діяльність крайових управителів щодо розвитку народної освіти в краї – Габрієля фон Сплєні та Карла фон Енценберга, які за його словами «... всіма силами старалися здвигнути освіту на Буковині ... поклали тривкі підвалини для дальшого розвою народної школи»¹¹.

Важка ситуація складалась для простих селян Буковини в першій половині XIX ст. з огляду на засилення Львівської католицької консисторії, її контролю за школами, де «головною метою було вивчення німецької мови, а також польської, або румунської, а про руську (українську. – С. Г.) мову ніде й згадки нема»¹². Кардинальні позитивні зміни почалися у 1869 році з прийняттям державного закону для народних шкіл, який передбачав виключно державне управління школою через повітові та крайові (шкільні) ради. «Нова» школа, яка, за словами І. Карбулицького, «носила восьмирічний шкільний обов'язок», іспити зрілості та кваліфікаційного рівня, нормування доходів учителя, сприяла піднесенню освіти серед народних мас, культурному розвитку краю. Автор аналізує шкільні посібники, які використовувалися

до і після запровадження фонетичного правопису (1894), серед них: «Букварь для училищъ народныхъ», «Букварь для школъ народныхъ», «Букварецъ», «Читанка і граматика» Омеляна Поповича¹³.

А, будучи першим редактором видавництва «Крейцера бібліотека» (1902-1906) для шкільної молоді, І. Карбулицький видав доступні для простого населення книжечки для «Діточої Бібліотеки» (1904-1914). Пронісши через усе своє свідоме життя віру у свій народ, розуміючи причини його зубожіння, він наголошував на необхідності школи, «якої нарід вже здавна жадає і яка служила б йому для будучого життя»¹⁴, і що саме завдяки народній освіті він «міг би добитися своєї мети»¹⁵, отримавши визнання у світі як культурна і самостійна нація.

В означений період спостерігається турбота демократичної інтелігенції та прогресивної громадськості краю за розвиток рідної школи і освіти, розгортання діяльності просвітніх товариств.

Справжнього розмаху боротьба за українську національну школу, освіту й виховання на Буковині набула з появою на літературній і педагогічній ниві Ю. Федьковича, Сидора та Григорія Воробкевичів. Саме вони першими відчували гостру потребу просвітньої праці серед українських буковинців і своїми творами, освітньою і просвітньою, виховною і громадською діяльністю відкрили шляхи для національного відродження й розвитку рідної педагогічної культури. Заслуга цих видатних педагогів полягає ще й у тому, що вони своїми талановитими виступами привертали увагу провідних українських діячів з решти українських земель, особливо Наддніпрянщини й Галичини, на Буковину, які, у свою чергу, допомогли буковинцям приступити до розгортання української національної освіти.

Помітно виділяється особа крайового інспектора, основоположника української літератури в краї, автора шкільних підручників для народних шкіл – Ю. Федьковича, який протягом усього свого життя уболівав за крашу долю свого народу, за збереження його традицій, мови, культури. Він закликав будувати рідну школу й національну систему виховання «своім розумом і своїми руками». Особливу увагу звертав на початкову школу, яка мала закласти фундамент національної освіти й виховання учнів, зазначаючи у своїх творах, що «Дитина без школи, що рільник без поля, що рілля без плуга, що гола стодола...»¹⁶. Він постійно боровся за справді народну українську школу, яка б сприяла піднесенню культурно-освітнього рівня та національної свідомості народу, дбала про плекання історичної пам'яті поколінь та справжнього патріотизму через вивчення рідної мови. Так, його «Буквар для господарських діточок на Буковині» (1857), на відміну від усіх попередніх, був написаний українською мовою із застосуванням фонетичного правопису і перейнятий українським національним духом. Розуміючи важливість і необхідність донесення до дітей знань про історію рідного народу, Ю. Федькович звернувся у листі до редакції журна-

лу «Правда» від 14 серпня 1968 р.: «Я хочу писати для шкіл історію цілої Русі...»¹⁷. Пізніше проблеми українського національного шкільництва та любов до історії рідного краю знайшли відображення на сторінках першої української газети «Буковина», редактором якої Ю. Федькович був з 1885 р. і до кінця своїх днів.

Його справу зі створення української національної освіти на Буковині гідно продовжив буковинський педагог, професор Чернівецького університету С. Смаль-Стоцький¹⁸, який до того ще й відзначив своє ім'я як дослідник історії української освіти в краї¹⁹, що знайшло відображення у його праці «Буковинська Русь. Культурно-історичний образок»²⁰. На початку ХХ ст. це видання було в кожній читальні Буковини. У радянський час з ідеологічних міркувань «Буковинська Русь» була закрита у спецховищі, й лише у 1996 році була перевидана, отримала право на існування для широкого загалу.

Тут треба наголосити, що, аналізуючи важкий стан культури і освіти на буковинських землях за часів Молдавської держави, С. Смаль-Стоцький певною мірою позитивно оцінював факт приєднання Буковини до Австрії. Він детально висвітлив дії австрійської влади щодо підвищення освітнього та культурного рівня буковинського населення, подаючи статистику збільшення шкіл на Буковині та характеристику змісту освіти перших діючих шкіл, та показуючи боротьбу з негативним ставленням населення до школи через державне заохочення до шкільної та учительської освіти. Автор не оминув увагою і зміни у викладанні релігії в школі, пошук вчительських кадрів, забезпечення шкіл підручниками тощо. Надаючи великого значення народним школам, і, вважаючи, що «добра школа народна се будучність держави і народу»²¹, автор висвітлив діяльність громадських товариств та їх роль у розширенні мережі навчальних закладів з українською мовою навчання.

Варто зазначити, що період, коли С. Смаль-Стоцький очолював кафедру української мови та літератури в Чернівецькому університеті, називають «зірковим часом» розвою національної ідеї серед буковинської української інтелігенції, або ж, як стверджував відомий історик Д. Дорошенко, «справжньою ерою в національному житті»²². Висловлюючи власне бачення суті національної ідеї, С. Смаль-Стоцький писав, що у народу має «бути щось одне, спільне, котре б усіх об'єднувало, давало охоту й сили до праці. Тим одним, – є і може бути лиш ідея національна. Одна лиш ідея національна може в нас будити надію, що колись випливемо наверх». Він вважав, що реалізація національної ідеї вимагає від політиків активної дієвої роботи, що національна ідея – це найважливіший програмний принцип, яким мають керуватися усі українці²³.

Буковинські освітяни прагнули реорганізувати наявну в той час на Буковині відсталу систему освіти відповідно до потреб української нації, вимог передової педагогічної думки, що знаходило відображен-

ня у всій їх педагогічній діяльності. У своїх працях вони розробили теоретичні засади й практичні рекомендації для здійснення національного виховання, головними принципами якого визнавалися толерантність, любов до ближнього, зв'язок з народними традиціями, звичаями і культурою народу.

Особливе місце в наукових доробках буковинських освітян надавалось українській мові як важливому фактору розвитку в учнів національної свідомості та глибокого інтелекту. З таких позицій обґрунтовувалися теоретичні й методичні підходи до викладання української мови, розробки змісту навчальних підручників. Заслугують на увагу підходи до особи учителя як носія національної культури, взірця моральності й любові до дитини. Учителя, який у важких умовах відстоював навчання рідною мовою, усвідомлював важливість освіти для бездержавного народу та спонукав дітей до її здобуття, захищав їх від свавілля тих чиновників, які робили спроби втручатися у навчально-виховний процес тощо.

Учасники українського освітнього руху – буковинські учителі – уміло поєднували педагогічну діяльність з літературною творчістю, всю свою силу і талант спрямовували на побудову рідної школи й національної освіти на основі власної педагогічної культури, закликаючи: «Наша українська молодіж хоче й мусить учитися, бо інакше дуже страшно й сумно буде виглядати наша будучність. ... Коли підемо дальше такою дорогою, то жеде нас національна загибель»²⁴.

Великий пласт суспільно-політичного та громадсько-культурного життя краю відтворив у своїх працях освітянин О. Попович²⁵, який наголошував на розвитку українського шкільництва, активним організатором якого був він сам. Національна ідея у вихованні, яку він розглядав крізь призму народної педагогіки, була складовою усіх його підручників та методичних посібників. Національна ідея спонукала О. Поповича ініціювати у 1887 р. створення окремого нового учительського товариства «Руська школа» для українських учителів на базі першого українського товариства «Руська Бесіда», яке діяло ще з січня 1869 р. і «об'єднало навколо себе все, що мала буковинська Україна тоді найкращого в собі»²⁶. Основною метою товариства було «роздумувати» над потребами українського шкільництва, займатися «основанням і розвоєм» українських шкіл, підтримуючи навчання і виховання українською мовою. Першим головою товариства став професор С. Смаль-Стоцький, а секретарем – О. Попович²⁷. Це товариство взяло на себе реалізацію одного із основних напрямів діяльності «Руської Бесіди»: боротьбу за виживання, розвиток і утвердження української мови як основи національного відродження корінного населення краю через запровадження її у шкільній освіті та вихованні.

Для згуртування українських учителів та надання їм кваліфікованої фахової допомоги на установчих зборах товариства було прийнято рішення про видання журналу «Руська Школа» (1888), що мав яскраво виражене педагогічно-наукове спрямування,

і мав виходити у світ чотири рази на рік²⁸. Тут вміщувались праці відомих буковинських освітян з рекомендаціями щодо організації і методики навчального і виховного процесу в освітніх закладах, які були спрямовані на впровадження або ж збереження національної ідеї в освіті буковинського краю.

Вся діяльність товариства була спрямована на сприяння процесу становлення свідомої української інтелігенції, «плекання учительства як провідної сили народу», адже учительство є тією єдиною силою, яка зможе виховувати народ для збереження і розвитку національної культури, бо «як учителі будуть виховувати повірений їм народ, такі плоди вийдуть для української справи, – писала у 1908 році газета «Буковина», – отже, треба, щоб учительство ревно й широко працювало й стало на чолі народу. Коли повстануть філії товариства, тоді можна буде частіше сходитися й докладніше обговорювати справи шкільництва, тоді й спільна праця принесе гарні плоди»²⁹. Товариство прагнуло розбудити живий інтерес української інтелігенції, особливо вчительства, до діяльності «Української Школи», до важливих проблем шкільництва Буковини шляхом залучення їх до всіх своїх основних заходів. Надзвичайно цікавою є оцінка діяльності товариства М. Гарасом: «Українська Школа» була ж дитиною тої нещасної шкільної доби. Отже, треба було сильного духа й волі, щоб вирватися з тих нещасних оков, а те й вдалося небагатьом, але зате енергійним одиницям, що, як бачимо, всіма силами стараються промостити дорогу наступним працівникам на полі народної освіти»³⁰.

В умовах кропіткої праці буковинських освітян Ю. Федьковича, О. Поповича, С. Смалья-Стоцького, В. Сімовича, І. Карбулицького, О. Маковея відбувалось формування національної свідомості буковинців. Аналіз їх діяльності та наукових праць свідчить про значний внесок педагогів краю у розробку багатьох проблем українського національного руху, із акцентуванням уваги на питаннях організації українського шкільництва та методики навчання і виховання підростаючого покоління. Створення української національної школи, на їх думку, мало б допомогти у вирішенні всіх інших проблем у суспільстві.

У цьому контексті варто назвати також й І. Герасимовича, Дм. Макогона, І. Дошівника. Так, будучи редакторами учительських періодичних видань: Д. Макогон редагував становий орган «Каменярі», а І. Герасимович – газету «Промінь», вони намагались згуртувати учителів у боротьбі за справді українську школу, сама ідея якої потребувала захисту³¹. Водночас вони закликали учителів відстоювати свої права, наголошуючи на їх жертвній боротьбі за народну школу³². Тут варто навести слова учителя з новели «Щаслива дорога» Д. Макогона, в яких, за задумом автора, відображено педагогічне кредо багатьох народних учителів: «Аж серце радує ся, як наш нарід горне ся до просвіти. За такий народ варта й душею наложити»³³.

Велику роль у захисті інтересів українських учителів краю відіграв двотижневик «Каменярі» (Мамаївці, 1909-1914 рр.), у діяльності якого брав активну участь педагог І. Дошівник. Це був друкований орган фахового товариства «Вільна організація українського учительства на Буковині» (ВОУУБ), створеного з метою згуртування буковинського учительства. У ньому друкувались не тільки художні твори, а й полемічні статті, що порушували актуальні проблеми тогочасної школи й діяльності вчителів.

Феномен становлення та розвитку освіти на Буковині є, певною мірою, унікальним, оскільки ілюструє складний процес створення системи української національної освіти в краї, а на її основі – розвиток національної свідомості буковинців, їх культури та інтелектуального зростання, що сприяло процесу формування національної інтелігенції. Національна ідея, як духовна основа життєдіяльності нації, була присутньою у творчій діяльності української інтелігенції другої половини ХІХ ст. – початку ХХ ст., яка цікавилась або ж досконально знала історію свого народу, і у якої вже визріла необхідність визволення від чужоземного панування.

Діяльність буковинської інтелігенції означеного періоду відображає складні процеси, що відбувалися в українському суспільстві на його шляху до державотворення та утвердження власної культури загалом, і освіти зокрема. Видатні сподвижники освітньої справи на Буковині через розвиток української освіти, заснування громадських та фахових об'єднань, поширення рідномовних видань прагнули до піднесення культурно-освітнього рівня українського населення Буковини, покращення його матеріального та духовного добробуту, збереження національної культури і національної гідності.

Вони розробили і впровадили у власній педагогічній і громадській діяльності найбільш ефективні і реальні для буковинських українців шляхи і форми досягнення високих суспільних цілей, спрямованих на самоствердження, національний розвиток і добробут українського народу, що знайшло відображення у їх творчій спадщині педагогічного спрямування. Надавали великого значення особі педагога у патріотичному вихованні підростаючого покоління.

Без сумніву, сьогодні нам всім треба уважніше вивчати досвід минулого в освіті. Інтеграція України в європейський освітній простір обумовлює збільшення значення гармонійного поєднання загальнолюдського та національного в освіті. Особливо актуальним є формування та збереження національної ідеї у молодого покоління, щоб воно, як і загалом наша українська культура, «не загубились» в умовах глобалізації сучасного світу.

¹ Звернення до громадськості про допомогу в збереженні української освітньої справи // Каменярі. – 1921. – 20 жовт.

² Дзюба І. Українська культура як майбутнє нації // Біблія і культура: Збірник наукових статей. Вип. 3. – Чернівці: Рута, 2001. – С. 9-10.

³ Українська педагогіка в персоналіях: у 2 кн.: [навч. посібник / за ред. О. В. Сухомлинської]. – К.: Либідь, 2005. – Кн. 1. – С.3.

⁴ Добрянський О. Українське вчителство Буковини в останній третині XIX – на початку XX ст. // Питання історії, історіографії, джерелознавства та архівознавства Центральної та Східної Європи. – Київ-Чернівці, 1997. – Вип.1. – С.50-56

⁵ Пенішкевич О. Розвиток українського шкільництва на Буковині (XVIII – початок XX ст.): Монографія. Чернівці: Рута, 2002. – 520 с.

⁶ Кобилянська Л. І. Концепція та організаційні засади народного шкільництва на Буковині в світлі загальноавстрійського та крайового законодавства (кінець XVIII – початок XX ст.) // Питання історії, джерелознавства та архівознавства Центральної та Східної Європи. – Київ-Чернівці, 1997. – Вип. 1. – С. 16-22.; Ї ж. Народні школи Буковини наприкінці XIX- на початку XX ст. // Шлях освіти. – 1997. – № 3. – С. 3 – 51.

⁷ Добржанський О. Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст. – Чернівці, 1999. – 574 с.

⁸ Карбулицький І. Розвій народного шкільництва на Буковині. – Вашківці, 1905. – С. 120.

⁹ Добржанський О. Чернівці – визначний центр українського національного руху другої половини XIX – початку XX ст. // Чернівці: історія і сучасність. Ювілейне видання до 600-річчя першої писемної згадки про місто. – С.161.

¹⁰ Карбулицький І. Розвій народного шкільництва на Буковині // Промінь. – 1905. – ч.6. – С.75.

¹¹ Карбулицький І. Розвій народного шкільництва на Буковині // Промінь. – 1905. – ч. 9. – С.10

¹² Карбулицький І. Розвій народного шкільництва на Буковині // Промінь. – 1905. – ч. 13 – С.15

¹³ Пенішкевич Д. І., Тимчук Л. І. Іларій Карбулицький – видатний педагог Буковини. Навчальний посібник. – Чернівці: Рута, 1999. – С. 35- 36

¹⁴ Сьома краса учительська конференція в Чернівцях // Каменярі. – 1913. – № 12. – С.3.

¹⁵ Карбулицький І. Чому зосталися русини позаду культури? // Буковина. – 1903. – Ч. 56-60. – С.10.

¹⁶ Федькович Ю. Молодий вік святого Миколая // В кн.: Юрій Федькович. В 2 томах. – Т.1. – С. 17.

¹⁷ Федькович Ю. Поетичні твори. Прозові твори. Драматичні твори. Листи. – К.: Наук. думка, 1985. – С.490-491.

¹⁸ Ковалець Л. Юрій Федькович і Степан Смаль-Стоцький: результативність ідейно-творчого спілкування // Постать Степана Смаль-Стоцького в національно-культурному житті Буковини кінця XIX – початку XX ст. і сучасна рецепція його доби: Тези доповідей Міжн.наук.конф.: 19-21 лютого 2009 р., Чернівці. – Чернівці: Місто, 2009. – С.42.

¹⁹ Сімович В. Стефан Смаль-Стоцький як шкільний діяч та педагог. – Львів, 1939. – 20 с.

²⁰ Смаль-Стоцький С. Буковинська Русь. Культурно-історичний образок. – Чернівці, 1897. – 295 с.

²¹ Там само. – С. 63.

²² Дорошенко Д. Нарис історії України. – Т. II. – К.: Глобус, 1992. – С. 267.

²³ Смаль-Стоцький С. Політика реальна // Буковина. – 1896. – Ч. 85; Ч.88.

²⁴ Звернення до громадськості про допомогу в збереженні української освітньої справи // Каменярі. – 1921. – 20 жовт.

²⁵ Попович О. Відродження Буковини // Буковинський журнал. – 1992. – Ч. 1. – С. 123-151

²⁶ Сімович В. Українське шкільництво на Буковині // Українське шкільництво на Буковині, в Галичині, на Закарпатті та Канаді. – Прага, 1932. – С. 5-33.

²⁷ Сахновський О. С. Смаль-Стоцький і розвиток української освіти на Буковині в кінці XIX – XX ст. // Постать Степана Смаль-Стоцького в національно-культурному житті Буковини кінця XIX – початку XX ст. і сучасна рецепція його доби: Тези доповідей Міжн.наук.конф.: 19-21 лютого 2009 р., Чернівці. – Чернівці: Місто, 2009. – С.99-100.

²⁸ Добрянський О. Українське вчителство Буковини в останній третині XIX – на початку XX ст. // Питання історії, історіографії, джерелознавства та архівознавства Центральної та Східної Європи. – Київ-Чернівці, 1997. – Вип. 1. – С.50-56.

²⁹ В справі просвіти на Буковині // Буковина. – 1908. – Ч.12. – С.3.

³⁰ Гарас М. Ілюстрована історія Товариства «Українська Школа» в Чернівцях (1887-1937). – Чернівці, 1937. – С.6.

³¹ Герасимович І. Кілька слів про «Вільну школу». – Чернівці, 1912. – 23 с.; Його ж. Боронім народну школу! – Заставна, 1913. – 19 с.

³² Попович О. Відродження Буковини: Спомини. – Львів: Червона калина, 1933. – 120 с.

³³ Макогон Д. Учительські гаразди: нариси / Д. Макогон. – Коломия: Накладом «Видавничої Спілки Учительської», 1911. – С. 6.

Svitlana GEREGOVA
(Chernivtsi)

CONTRIBUTION OF BUKOVYNIAN EDUCATIONALISTS IN LOCAL UKRAINIANS' NATIONAL CONSCIOUSNESS FORMATION (LATE 19TH – EARLY 20TH CENTURY)

The article deals with the Bukovynian educationalists' contribution in formation of national consciousness in local Ukrainians in late 19th – early 20th century through the prism of their cultural and educational activities. The creative work of educational intelligentsia representatives of the region is analyzed, where the basic idea is creation of a truly national school for Bukovynian Ukrainians.

Key words: Bukovynian educationalists, national consciousness, national school, the teachers, teachers' societies, pedagogical activity, social activities, Bukovynian Ukrainians.

УДК 94(477.85-37):355.48»1914/1918»

Тетяна ДУБІЦЬКА
(Чернівці)

ХОТИНЩИНА У ВОЄННИХ ДІЯХ 1914–1915 рр.

У статті досліджується роль Хотинщини у воєнних операціях Дністровського загону Восьмої армії у 1914 р. та військових частин Дев'ятої армії у 1915 р. Характеризуються основні бойові дії на території повіту. Визначається вплив війни на становище місцевого населення у зазначений період.

Ключові слова: Хотинщина, Перша світова війна, Дністровський загін, Восьма армія, Дев'ята армія, генерал Лечицький, позиційна війна.

Бойові дії на території Хотинського повіту Бессарабської губернії в роки Першої світової війни були предметом дослідження істориків, проте розглядалися у контексті наступальних операцій російської чи австро-угорської армій без акцентування ролі краю у зазначених подіях та визначення наслідків воєнних операцій для місцевого населення. Так, у семи частинах «Стратегических очерков войны 1914–1918 гг.», двотомній «Истории русской армии» А. Керсновського, працях А. Зайончковського та М. Таленського під час характеристики воєнних операцій російських армій розглядалися також бойові дії військових частин, які розташовувалися на території повіту.

Сучасна українська історіографія теж представлена рядом праць, у яких міститься інформація про Хотинщину в 1914–1915 рр. Зокрема, у праці В. Запоровського на основі переважно австрійських архівних джерел аналізується перебіг війни у тому числі й на хотинсько-буковинському прикордонні. У колективній монографії О. Добржанського, Ю. Макара та О. Масана «Хотинщина. Історичний нарис», окрім окреслення основних бойових дій у 1914–1915 рр., також подаються відомості про зруйновані війною села повіту.

Висвітлення зазначеної теми дозволить визначити місце Хотинщини у воєнних операціях російських військ у 1914–1915 рр., а також показати наслідки бойових дій для місцевого населення.

Східноєвропейський театр Першої світової війни передбачав зіткнення Російської імперії з силами Німеччини та Австро-Угорщини. Росіяни розгорнули дві армії (Перша і Друга) для наступу у Східній Пруссії (Північно-Західний фронт), а чотири армії (Четверта, П'ята, Третя і Восьма) – проти Австро-Угорщини (Південно-Західний фронт). Великий князь Микола Миколайович став Верховним головнокомандуючим російськими військами, а генерал Янушкевич – начальником штабу¹.

Головнокомандуючим арміями Південно-Західного фронту було призначено командуючого Київським військовим округом генерал-ад'ютанта М. І. Іванова. Начальником штабу фронту став генерал від інфантерії М. В. Алексеев. До складу Південно-Західного фронту входило 4 армії, які розташовувалися з півночі на південь у такому порядку: Четверта (командувач – генерал від інфантерії А. Зальца), П'ята (командувач – генерал від кавалерії П. А. Плеве), Третя (командувач – генерал від інфантерії М. В. Рузьський) та Восьма (командувач – генерал від кавалерії О. О. Брусилов).

Після офіційного оголошення війни в кінці липня 1914 року Бессарабія ввійшла в зону воєнної адміністрації. На території Хотинського повіту біля станції Ларги розташовувався відокремлений від Восьмої армії Дністровський загін під командуванням генерал-майора О. О. Павлова, основу якого становили 47-й Український та 48-й Одеський піхотні полки². У складі загону була 1-а бригада 12-ї піхотної дивізії XII корпусу з додатковими частинами прикордонної сторожі, а також 1-а Терська козака дивізія³.

Державний кордон з Австро-Угорщиною охороняла 20-та бригада прикордонної сторожі, командиром якої був генерал-майор М. Нікулін. Головні російські сили були поділені на чотири групи і розташовувалися на відстані від 4 до 8 км від кордону. На домінуючі горби проти кордону вони висунули лише передові пости. Залізницю Новоселиця–Ліпкань–Окниця охороняли підрозділи 47-го та 48-го піхотних полків.

Вранці 23 липня (6 серпня) австрійці раптово атакували російські застави, які виявили слабку обороноздатність і поспіхом відступили. Одними з перших австрійські війська захопили село Рокитне, висоту 255, що східніше села, а також укріплену висоту «Могила» (298 м), що на 2 км північніше села Ревківці.

На південній ділянці кордону між Хотинщиною та Північною Буковиною події розвивалися не так стрімко. Так, Новоселиця, Маршинці, Строїнці опинилися в руках австрійців лише 9 серпня⁴. 10 (23) серпня поблизу Новоселиці відбувся бій, внаслідок якого російські війська змушені були відійти до лінії Михайлівка – Лівинці⁵. Це занепокоїло повітову владу, тому урядові установи було вивезено до Кишинева, Могилева-Подільського, а земська управа перебралася до Сокирян⁶.

Запеклі бої мали перемінний успіх. З російського боку кількість пораних та вбитих перевищувала 30 осіб, а з австрійського – 8 вбитих та 23 пораних.

1 (14) серпня головнокомандуючий Південно-Західного фронту відправив командир Восьмої армії телеграму, в якій вказувалось, що Верховний головнокомандуючий віддав наказ Третій і Восьмій арміям розпочинати наступ, не чекаючи підкріплення, оскільки цього вимагає загальне стратегічне становище на французькому театрі та у північно-західних арміях. Так, Восьма армія повинна була розпочати наступ на фронт Ходорів – Галич 6 (19) серпня. Вона мала стати перешкодою у випадку відходу значних сил австрійців за Дністер. Дністровському загону було визначено наступати між Дністром і Прутом, узгоджуючи свої дії з діями Восьмої армії⁷. Йому протистояли австро-угорські війська у складі 43-ї ландштурмової дивізії та 35-ї ландштурмової бригади, які розташовувались біля Чернівців та мали прикривати район Прут-Дністровського межиріччя Північної Буковини⁸.

Підійшовши до Гнилої Липи, Восьма армія зустріла опір VII австрійського корпусу на фронті Мерець–Рогатин. Бій 16 (29) серпня завершився на користь російських військ, проте у цей же час розпочався наступ переважаючих сил австрійців на Желібори, тобто у фланг до загального фронту Восьмої армії. У зв'язку з цим командувач армії прийняв рішення розвивати успіх на правому фланзі (XII і VII корпусами).

Для забезпечення крайнього лівого флангу вище командування вирішило посилити Дністровський загін 71-ою піхотною дивізією, яку повинні були

підвезти з Катеринослава і Новоселиці. Начальник штабу Південно-Західного фронту вказував командувачу Восьмої армії, що у випадку надання Дністровському загону значної самостійності, слід розширити завдання цього загону: не лише прикривати лівий фланг армії, але й очистити правий берег Дністра від ворожих військ, здійснюючи глибоку розвідку в напрямку Коломия – Надвірна – Стрий. У директиві головнокомандуючого Південно-Західного фронту від 17 (30) серпня 1914 р. також робився наголос на необхідності здійснити глибоку розвідку у вказаному напрямку і до гірських проходів, а також прикривати висадку 71-ї піхотної дивізії. Найближче завдання – розбити австро-угорські війська в районі Чернівців. Кіннота цього загону була відправлена до Заліщиків⁹.

Станом на 18 (31) серпня 1914 року Дністровський загін перебував у районі Ржавинці – Баламутівка – Юрківці і отримав наказ якомога швидше підійти до Ніжинова для допомоги XXIV корпусу в оволодінні цим пунктом і розвідувати на фронті Станіслав – Коломия¹⁰.

20 серпня Дністровський загін з 12-ма гарматами вступив на австрійську територію Буковини. Австрійські прикордонні загоны відійшли на лінію Раранче – Кут Остриця. Приблизно за 10 км західніше оборону зайняла 35-та австрійська бригада. Назустріч російським військам також вийшла 43-тя ландверна піхотна дивізія з артилерією.

Обстрілявши з гармат позиції 35-ї бригади, російські війська одночасно висунулися від села Рокитне та Російської Новоселиці. Проте з правого крила росіян зайшов Коломийський полк, пізніше у бій був введений 41-й піхотний полк австрійців, тому було вирішено призупинити наступальну операцію, а після контрудару австрійських військ розбиті російські частини відступили вглиб Хотинського повіту. Ввечері того ж дня австрійські частини залишили Хотинщину та відійшли під Раранче. Згідно з одними даними, росіяни втратили вбитими до 4 тисяч, згідно з іншими – 25 офіцерів (7 убитими, 18 пораненими) та 600 солдатів (із них 1/3 вбитими)¹¹; дослідник А. Керсновський зазначав, що у бою біля Раранче Дністровський загін втратив 1 тис. бійців¹².

24–28 серпня на кордоні було спокійно, проте 29 серпня розгорнулися бойові дії за володіння Новоселицею, висотою «Могила» та за висоту 298, що на захід від Колінківців. Наступного дня російські війська чотири паралельними колонами, що складалися з усіх трьох видів збройних сил, відновили наступ на Буковину в районі між лісистою зоною та Прутом. Австрійські прикордонні пости відступили до Пруту та на висоті західніше Чорнівки¹³.

2 вересня російські війська зайняли Чернівці, а повітові власті повернулися до Хотина. Однак восени-взимку 1914–1915 рр. ситуація на хотинсько-буковинській ділянці фронту не була стабільною. Так, вже 20 жовтня 1914 р. російські війська залишили Чернівці і відступили за Прут, 28 листопада повторно зайняли, а 17 лютого 1915 р. знову покинули Чернівці.

У зв'язку з наполегливими спробами австро-угорських військ прорвати лівий фланг Восьмої російської армії, командування Південно-Західного фронту було змушене розгорнути до кінця лютого 1915 року на лівому фланзі (у тому числі й на Хотинщині) новостворену Дев'яту армію під командуванням генерала П. Лечицького¹⁴.

Незважаючи на це, на хотинсько-буковинському кордоні ініціатива залишалась в руках австрійців. Їх наступ проти слабких Заліщицького та Новоселицького загонів розпочався 9 (22) березня. 13 (26) березня в районі між Чорнівкою, схилом, східніше сіл Раранче та Топорівцями відбувся бій, внаслідок якого група австрійських військ генерал-майора О. фон Швера змусила відступити південний фланг російського XXXII ополченського корпусу (т. зв. «Новоселицький загін») до кордону. 15 (28) березня австрійські війська прорвали фронт під Вікном на стику російських Заліщицького та Новоселицького загонів, а на Хотинському напрямку зайняли Ширівці¹⁵. Під час цього наступу австрійці захопили понад 1 тис. полонених та 2 гармати. 29 березня хорватська 84-та піхотна бригада 42-ї домобранської дивізії зайняла села Грозинці і Шилівці Хотинського повіту. Російські війська відступили вглиб повіту¹⁶.

У Ставці були занепокоєні такими обставинами, тому 17 (30) березня генерал від інфантерії М. Янушкевич телеграфував генерал-ад'ютанту М. Іванову, щоб той вжив всі можливі заходи для припинення наступу австро-угорських військ. У зв'язку з цим у тилу Заліщицького загону було утворено II кінний корпус генерала від кавалерії О. Каледіна, а в районі Хотина – III кінний корпус генерал-лейтенанта графа Келлера¹⁷. Він складався з 10-ї кавалерійської дивізії, 1-ї Донської і Терської, до яких приєдналась Варшавська гвардійська кавалерійська бригада¹⁸.

16 (29) березня 1915 р. III кінний корпус перейшов у наступ¹⁹ і в ніч на 17 (30) березня атакував і розгромив в районі Хотина австрійські війська, які намагалися обійти лівий фланг Південно-Західного фронту. Під Хотином відзначилася 10-а кавалерійська дивізія, зокрема інгерманландські гусари. 42-а угорська дивізія була повністю розбита²⁰. 17(30) березня російські війська оточили укріплену позицію кількох батальйонів домобранів, що розташовувалися на висотах між Шилівцями та Малинцями. Здолавши опір хорватів, росіяни звільнили Грозинці та Колінківці. Донський козацький полк зайняв Рухотин, відкинувши австрійський батальйон, підтриманий кількома ескадронами кінноти, захопивши тут 33 офіцери, 2100 нижніх чинів та значну кількість зброї. Австрійці відступили на лінію Баламутівка–Добринівці –Топорівці. Новоселицький загін та кіннота знову зайняли лінію Рокитне – Бояни²¹.

Наступ II кінного корпусу завершився поверненням 19 березня (1 квітня) на вихідні позиції. На цьому активні дії російських військ на хотинсько-буковинському кордоні закінчилися. В очі-

куванні зосередження XXXII і XXXIII корпусів російські частини мали перейти до оборони, обмежуючись тим, щоб не допускати австро-угорські війська на територію Росії.

Призупинення наступальних дій штабом Південно-Західного фронту пояснювалося тим, що для широких дій у Дев'ятої армії не було достатньо сил, а через введення всіх резервів в операцію в Галичині, підкріплення з інших армій вони взяти не могли. Генерал Драгомиров 23 березня (5 квітня) доповідав, що потрібно було б перевезти в район Кам'янець-Подільська – Новоселиці дві дивізії з іншого фронту, «без цього операцію довелось б відкласти до середини квітня». У відповідь на це в район Новоселиці була спрямована з Одеси 10-а ополченська бригада.

28 березня (10 квітня) була видана директива, якою наказувалось: «...Командуючому Дев'ятою армією вжити всіх заходів для збереження розташування, зайнятого західною групою армій, а за сприятливих обставин перейти в наступ для відновлення початкового становища»²².

26 квітня (9 травня) 1915 р. розпочався наступ вздовж Дністра Дев'ятої армії генерала Лечицького, до якої входили XXXIII, XI, XXXII, XXX армійські, II та III кінні корпуси. III кінний корпус графа Келлера розбив угорський гонвед та легіони Пілсудського у районі Баламутівки, Онута і Ржавинців. Тоді ж російські війська захопили Заліщики і Надвірну, а VII австро-угорська армія генерала Пфланцер-Бальгіна була відкинута за Прут. 27 квітня (10 травня) біля Баламутівки та Ржавинців відбулася успішна атака III кінного корпусу, у якій брали участь 90 ескадронів та сотень. У результаті було захоплено 4 тис. австрійських полонених та 10 гармат²³.

Бої продовжились на території Буковини, проте наступ російських військ ускладнювався браком боєприпасів. Загальне становище російського війська невпинно погіршувалося. Припущення Російської Ставки і Південно-Західного фронту, що зі взяттям Перемишля і особливо з виступом Італії на боці Антанти натиск австро-німецьких військ на російському фронті послабшає або навіть припиниться, не виправдалися. Внаслідок посилення військ австрійців в Чернівецькому районі довелось відмовитися від наступальних дій її лівим флангом і навіть відвести його на свої вихідні позиції (Баламутівка – Колінківці). 30 травня (12 червня) 1915 р. бойові дії відбувалися на кордоні між імперіями²⁴, а наступного дня перекинулися на територію Хотинського повіту. Так розпочалася так звана «Бессарабська офензива» австро-угорської армії. Протягом 30–31 травня (12–13 червня) польські легіонери намагалися взяти домінуючу висоту 254, що східніше села Рокитне. Усі їх атаки через західний схил були безрезультатними і призвели до значних втрат цієї бригади. Вечері 31 травня (13 червня) улани 2-го ескадрону 2-го уланського полку II бригади на чолі з ротмістром З. Дунін-Вонсовичем за наказом штабу бригади здійснили атаку укріплень у кінному строю. Їм вдалося здійс-

нити розвідку російських позицій, дізнавшись про 3 лінії окопів та встановлені за висотою артилерійські батареї. У ніч на 1 (14) червня російські частини відійшли вглиб Бессарабії. Тоді ж ескадрони 5-ї гонведної кінної дивізії безуспішно атакували висоти східніше Рукшина. 1 (15) червня 1915 р. демонстративний наступ австрійців припинився і їх війська, захопивши 6500 полонених російських солдатів та офіцерів, 10 кулеметів та 4 гармати, були відведені до лінії австрійсько-російського кордону.

Внаслідок ускладнення становища російської армії в Галичині Ставка прийняла рішення про посилення натиску у буковинському напрямку. 3 (16) червня 1915 р. XXXII та III кінний корпуси росіян висунулися на лінію Добринівці – Топорівці – Раранче – Остриця. Наступного дня російські війська здійснили 8 атак на австрійські позиції. 5–6 (18–19) червня вони спробували прорвати фронт західніше Баламутівки, але операція завершилась без особливого успіху. Бойові дії в ніч на 8 (21) червня відбувалися з перемінним успіхом. Хотинські населені пункти Баламутівка та Ржавинці переходили з рук у руки²⁵.

Вищезазначені події стали початком позиційної війни, яка тривала до початку 1916 р. Час від часу сторони обмінювалися ударами, не замовкала артилерійська канонада. Тодішня преса повідомляла про спроби австрійських військ наступати з Боян на Новоселицю, про відбиті контратаки росіян, про обстріл батарей біля Топорівців та Раранчі, про бомбометання з аеропланів тощо²⁶. О. Василевський згадував, що російські окопи справляли тоді жалюгідне враження: це були «звичайні канали, замість брустверів з обох боків була хаотично накидана земля без елементарного маскування, майже без бійниць і козирків». Навіть були відсутні укриття від артилерійського і мінометного вогню. Також він вказував на брак зброї, особливо гаубиць, важких гармат та артилерійських снарядів всіх систем²⁷.

23 серпня (5 вересня) 1915 р. великий князь Микола Миколайович був усунений від посади верховного головнокомандуючого і призначений намісником Його Величності на Кавказі. Микола II прийняв особисте командування армією та флотом, а начальником штабу став генерал від інфантерії М. В. Алексєєв²⁸.

Після зміни керівництва у вересні та в перших числах жовтня російськими військами було здійснено кілька невдалих атак у буковинському напрямку. Проте з 24 вересня (7 жовтня) до різдвяних свят 1915 р. на цій ділянці фронту, не враховуючи незначних боїв місцевого значення, панувало мінливе затишшя²⁹.

Восени 1915 р. Сербія опинилася у катастрофічному становищі. Ускладнення для Росії ситуації на Балканах внаслідок виступу Болгарії, а також очікуваний ультиматум з боку центральних держав Румунії змусили Ставку розробити план операції для допомоги Сербії. Було вирішено здійснити

енергійний наступ лівого флангу Південно-Західного фронту, щоб перетягнути сюди австро-німецькі війська³⁰. Згідно з директивою головнокомандувача Південно-Західним фронтом, Дев'ята армія повинна була притягнути на себе увагу австрійських військ атакою між Дністром і Прутом, призначеною на 14 (27) грудня 1915 р.³¹

Перед наступом російські війська розташовувалися наступним чином: на південь від Колінківців розташовувалися 11-а та 32-а піхотні дивізії XI корпусу, 19-а та 12-а піхотні дивізії XII корпусу, а позаду нього – III кінний корпус. XXXII корпус був розташований у другорядному придністровському районі.

З 7 (20) по 10 (23) грудня здійснювалися висування та остання підготовка до атаки. У секторі Топорівці – долина Рокитни – «ферма Буч» – вис. «Могила» – вис. «Гирла» росіяни розкрили свої дротяні перешкоди, утворивши проходи завширшки до 1000 кроків. 11–13 (24–26) грудня зав'язалися бої між передовими загонами. Тим часом у Хотині серед солдатів-мусульман двох туркестанських полків відбувся заколот, придушений козаками³².

Російські війська готувалися до штурму в Колінківцях та на півдні Топорівців. Вранці 14 (27) грудня на фронті від Колінківців до Боян вони відкрили артилерійський вогонь, інтенсивність якого часом досягала барабанного вогню. Важка артилерія розміщувалась у районі Рокитни та південніше вис. «Могила». Австрійська опорна позиція на вис. 458 східніше Добринівців була обстріляна за допомогою польової артилерії³³. Потім 16 (29), 17 (30), і 18 (31) грудня в донесеннях вказувалось, що штурмуючі частини різали дріт. Однак загалом вони своє завдання не виконали.

18 (31) грудня Дев'ята армія знову перейшла в наступ, причому часткові атаки XII корпусу мали успіх. З 20 грудня (2 січня) 1916 р. наступ майже не розвивався і став поступово переходити у вогневий бій. Атаки Дев'ятої армії суттєво не відобразились на ситуації в районі Прут-Дністровського межиріччя; на лівому березі Дністра вони скували австрійців і завадили їм підкріпити частини, атаковані Сьомою армією³⁴. На всіх фронтах наступило затишшя і накопичення нових сил – частково на випадок політичних ускладнень (можливого виступу Румунії на австро-німецькому боці), частково через несприятливі атмосферні умови³⁵.

Таким чином, наступальна операція Південно-Західного фронту в грудні 1915 р. не дала росіянам позитивних результатів і лише послабила армії. Втрати Дев'ятої армії за період з 14 (27) грудня по 25 грудня (6 січня) склали: 194 офіцера, 21 781 нижчих чинів³⁶.

Протягом 1914–1915 рр. на території Хотинщини розташовувалась значна частина тилових служб спочатку Восьмої, а потім Дев'ятої армії. Території, які знаходились у зоні бойових дій, зазнали чималих руйнувань. Це стосувалося в першу чергу таких населених пунктів, як Новоселиця, Ржавинці, Рухотин,

Грозинці, Рашків та ін.³⁷ Американському журналісту Джону Ріду російська Новоселиця запам'яталася тим, що замість утрямбованої дороги він мусив їхати по широких брудних калюжах з жакливими вибоїнами. З обох сторін вулиці він бачив канами для стікання нечистот з перекинутими через них дерев'яними містками для пішоходів³⁸, а на широкій площі міста була велика кількість відходів із втоптаню в бруд соломою³⁹.

Окрім того, населення повіту повинно було віддавати на продаж діючій армії хліб, м'ясні продукти та фураж, залишаючи собі лише необхідне для вживання на місці⁴⁰. Особливо відчувалась у війську нестача коней, тому сільським старостам надсилались розпорядження про виділення коней для верхової їзди, а також обозних I розряду для потреб армії, причому за невиконання передбачалось суворе покарання⁴¹.

24 жовтня 1914 р. у Новоселиці на кошти, пожертвовані населенням Хотинського повіту, був відкритий лазарет Червоного Хреста на 70 ліжок для поранених і хворих воїнів. А вже 7 листопада 1914 р. комітет знову звертався до населення з проханням допомогти грошима, білизною, продуктами тощо⁴².

Війна негативно вплинула і на розвиток освіти у краї, особливо це стосувалося тих населених пунктів, які опинилися у зоні бойових дій або стали місцем розташування військ та їх тилових служб. Наприклад, у повідомленні від 9 жовтня 1915 р. про стан Хотинської двокласної школи зазначалося, що приміщення школи, які досі були зайняті різними військовими частинами, почали руйнуватися, а частина класних меблів і ліжок знаходилася у військовому лазареті. У зв'язку з цим навчальні заняття в школі були відмінені, до першого класу набір не проводився, а деякі учні старших відділень перевелись у інші школи⁴³.

Район евакуації повіту у жовтні 1915 р. пролягав по лінії від ст. «Мамалига» – Хотин до австрійського кордону. Звідси були евакуйовані Новоселицька, Тарасівська, Рокитнянська, Бочківська школи. У Рашківській і Перебиковецькій школах заняття повинні були відкритися за бажаннями учнів. У решті шкіл повіту заняття розпочалися з 1-го жовтня 1915 р.⁴⁴

Катастрофічним було становище доріг у повіті, що негативно позначилося не лише на місцевому населенні, але й значно ускладнило становище російських військ, які тут розташовувались і було однією з причин невдачі зимового наступу наприкінці 1915 р.

Справа в тому, що з початком війни роботи з будівництва нових доріг, ремонту старих і по громадському будівництву припинились. Через брак коштів та робочої сили проводився лише дрібний ремонт шосейних, мостових і ґрунтових доріг. Так, на виділені земством кошти був відновлений міст у Ванчиківцях, який був підірваний військами під час відступу. Окрім того, було відремонтовано міст між Росошанами і Нелипівцями, а також у Рингачі⁴⁵.

Важливою проблемою залишалась відсутність робочої сили, оскільки вільний земський технічний

персонал був зайнятий виключно на будівництві і підтриманні стратегічних доріг, та й взагалі ремонтні роботи проводились в основному відповідно до військових потреб. Так, у жовтні 1915 р. за вимогою військової влади Хотинській управі було доручено здійснити терміновий (за 3 дні) ремонт ґрунтових доріг загальною довжиною до 150 верств⁴⁶.

У листопаді 1915 р. внаслідок безперервного руху воєнних вантажних і військових частин, якість доріг Атаки – Хотин – Малинці – Липкани – Мамалига – Новоселиця почала стрімко погіршуватись. Управа намагалася відремонтувати дорогу, але коштів та технічних працівників не вистачало, а ділянка дороги від Атак до Недобойців внаслідок поганих погодних умов стала зовсім непридатною для використання. Земські технічні працівники, кількість яких суттєво скоротилася до кінця року, не могли впоратися самотужки з ремонтом. Тому начальник штабу Дев'ятої армії відправив їм на допомогу військово-дорожній загін, який мав прибути до вечора 30 листопада, а також наказав командирі ІІ понтонного батальйону виділити всіх вільних людей, коней, підводи. У випадку нестачі останніх, передбачалось використовувати підводи місцевого населення⁴⁷.

Отже, під час Галицької операції Хотинщина була важливим плацдармом для наступу російських військ Південно-Західного фронту. Тут розташовувались війська Дністровського загону, основним завданням якого було прикриття лівого флангу Восьмої армії, а також глибока розвідка на територію Галичини. Окрім того, бойові дії у Прут-Дністровському межиріччі дозволяли вести наступальну операцію на Галичину через Північну Буковину. Незважаючи на створення на теренах Хотинщини Дев'ятої армії Лечицького, з весни 1915 р. бойові дії періодично переносились у прикордонні території повіту. Розпочалася позиційна війна, під час якої населені пункти переходили з рук в руки. Невдалий для росіян грудневий наступ 1915 р. з території Хотинщини у буковинському напрямку тільки ускладнив становище армії та не приніс суттєвих результатів.

Населені пункти повіту, біля яких проводились воєнні операції, зазнали значних руйнувань. На плечі хотинських селян лягло постачання армії продовольством та фуражем, здійснення будівельних робіт, численні пожертвування для забезпечення нормальної роботи лазаретів тощо. У районі бойових дій був зірваний навчальний процес, а школи евакуйовані.

¹ Таленский Н. А. Первая мировая война 1914–1918 гг. (Боевые действия на суше и на море) / Н. А. Таленский. – Огиз: Госполитиздат, 1944. – С. 15, 20; Зайончковский А. Мировая война 1914–1918 гг.: в 2 т. / А. Зайончковский. – М.: Воениздат, 1938. – Т. 1: Кампании 1914–1915 гг. – 1938. – С. 81.

² Волковинський В. М. Бойові дії на українських землях у роки Першої світової війни / В. М. Волковинський // Український історичний журнал. – 2004. – № 4. – С. 39.

³ Белой А. Первая схватка за Львов. Галицийское сра-

жение 1914 года / А. Белой. – М.: Алгоритм, 2014. – С. 40; Заполовський В. М. Буковина в останній війні Австро-Угорщини 1914–1918 / В. М. Заполовський. – Чернівці: Золоті литаври, 2003. – С. 22–23.

⁴ Заполовський В. М. Вказ. праця. – С. 23.

⁵ Стратегический очерк войны 1914–1918 гг. Часть 1. Период от объявления войны до начала сентября 1914 г. Первое вторжение русских армий в Восточную Пруссию и Галицийская битва / сост. Я. К. Цихович. – М.: Высший военный редакционный совет, 1922. – Схема № 25.

⁶ Добржанський О. Хотинщина. Історичний нарис / О. Добржанський, Ю. Макар, О. Масан. – Чернівці: Молодий буковинець, 2002. – С. 180.

⁷ Стратегический очерк войны 1914–1918 гг. Часть 1. Период от объявления войны до начала сентября 1914 г. Первое вторжение русских армий в Восточную Пруссию и Галицийская битва / сост. Я. К. Цихович. – М.: Высший военный редакционный совет, 1922. – С. 133–134.

⁸ Зайончковский А. Вказ. праця. – С. 119, Белой А. Вказ. праця. – С. 39.

⁹ Стратегический очерк войны 1914–1918 гг. Часть 1. Период от объявления войны до начала сентября 1914 г. Первое вторжение русских армий в Восточную Пруссию и Галицийская битва / сост. Я. К. Цихович. – М.: Высший военный редакционный совет, 1922. – С. 167–169.

¹⁰ Там само. – С. 177.

¹¹ Заполовський В. М. Вказ. праця. – С. 26.

¹² Керсновский А.А. Вказ. работа. – Режим доступу: <http://militera.lib.ru/h/kersnovsky1/15.html>

¹³ Заполовський В. М. Вказ. праця. – С. 26–27.

¹⁴ Добржанський О. Вказ. праця. – С. 180–181.

¹⁵ Заполовський В. М. Вказ. праця. – С. 66–67; Стратегический очерк войны 1914–1918 гг. Часть 4 / сост. А. Неznamов. – М.: Высший военный редакционный совет, 1922. – С. 7.

¹⁶ Заполовський В. М. Вказ. праця. – С. 67.

¹⁷ Стратегический очерк войны 1914–1918 гг. Часть 4 / сост. А. Неznamов. – М.: Высший военный редакционный совет, 1922. – С. 8.

¹⁸ Керсновский А.А. Вказ. работа. – Режим доступу: <http://militera.lib.ru/h/kersnovsky1/15.html>

¹⁹ Стратегический очерк войны 1914–1918 гг. Часть 4 / сост. А. Неznamов. – М.: Высший военный редакционный совет, 1922. – С. 8.

²⁰ Керсновский А.А. Вказ. работа. – Режим доступу: <http://militera.lib.ru/h/kersnovsky1/15.html>

²¹ Заполовський В. М. Вказ. праця. – С. 68.

²² Стратегический очерк войны 1914–1918 гг. Часть 4 / сост. А. Неznamов. – М.: Высший военный редакционный совет, 1922. – С. 8–9.

²³ Керсновский А.А. Вказ. работа. – Режим доступу: <http://militera.lib.ru/h/kersnovsky1/15.html>

²⁴ Стратегический очерк войны 1914–1918 гг. Часть 4 / сост. А. Неznamов. – М.: Высший военный редакционный совет, 1922. – С. 68; Заполовський В. М. Вказ. праця. – С. 74–75.

²⁵ Заполовський В. М. Вказ. праця. – С. 81–82.

²⁶ Добржанський О. Вказ. праця. – С. 181.

²⁷ Василевский А. Дело всей жизни [Электронный ресурс] / А. Василевский. – М.: Политиздат, 1978. – 552 с. – Режим доступу: <http://militera.lib.ru/memo/russian/vasilevsky/03.html>

²⁸ Шеманский А. Обзорение войны / Шеманский А. // Летопись войны. – № 55. – С. 876–877.

²⁹ Заполовський В. М. Вказ. праця. – С. 87, 89.

³⁰ Зайончковский А. Вказ. праця. – С. 351–352.

³¹ Стратегический очерк войны 1914–1918 гг. Часть 5: Период с октября 1915 г. по сентябрь 1916 г. Позиционная война и прорыв австрийцев Юго-Западным фронтом / сост. В. Н. Клембовский. – М.: Госуд. Типография, 1920. – С. 10.

³² Заполовський В. М. Вказ. праця. – С. 90–91.

³³ Там само. – С. 92

³⁴ Стратегический очерк войны 1914–1918 гг. Часть 5: Период с октября 1915 г. по сентябрь 1916 г. Позиционная война и прорыв австрийцев Юго-Западным фронтом / сост. В. Н. Клембовский. – М.: Госуд. Типография, 1920. – С. 12.

³⁵ Там само. – С. 15

³⁶ Там само. – С. 13.

³⁷ Добржанський О. Вказ. праця. – С. 180.

³⁸ Рид Джон Вдоль фронта / Джон Рид; пер. с англ. И. В. Саблина, В. Ф. Корш. – М–Л.: Земля и фабрика, 1928. – С. 117.

³⁹ Там само. – С. 126.

⁴⁰ Державний архів Чернівецької області (ДАЧО). – Ф. 742. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 58.

⁴¹ ДАЧО. – Ф. 742. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 68.

⁴² ДАЧО. – Ф. 742. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 82.

⁴³ ДАЧО. – Ф. 375. – Оп. 1. – Спр. 92. – Арк. 1.

⁴⁴ ДАЧО. – Ф. 375. – Оп. 1. – Спр. 92. – Арк. 1–1 зв.

⁴⁵ ДАЧО. – Ф. 42. – Оп. 2. – Спр. 151. – Арк. 217.

⁴⁶ ДАЧО. – Ф. 42. – Оп. 2. – Спр. 151. – Арк. 218.

⁴⁷ ДАЧО. – Ф. 42. – Оп. 2. – Спр. 151. – Арк. 219.

Tetiana DUBITSKA
(Chernivtsi)

THE KHOTYN REGION (KHOTYNSHCHYNA) IN THE MILITARY ACTIONS IN 1914–1915

The article reveals the role of the Khotyn region in the fighting of the Russian Eighth and Ninth Armies during 1914–1915, as well as the consequences of the war for the local population, since these aspects have not been sufficiently explored in available historical research. The location of the military units of the Dniester detachment of the Eighth Army at the beginning of the First World War was analyzed. The role of the district was determined in the fighting of the Russian army during the Galician operation. The opposition between the Austro-Hungarian troops and the Ninth Russian Army in the winter-spring of 1915 was outlined. The situation on the section Khotyn-Bukovyna of the front in the second half of 1915 was traced and indicated by the characteristic features of the position war. The attention was paid to the military operations in the district during the offensive operation of the Russian troops in December 1915. It was determined the scale of the destruction of the settlements of the Khotyn region in 1914–1915. It was described the impact of the war on the lives of the local population, in particular the supply of the active army with provisions and fodder; various donations to the needs of the army, including for the operation of military hospitals. The negative impact of the war on the state of education in the region is indicated by the closure of schools in the area of hostilities, as well as the placement of troops and their rear services on the territory of educational

institutions. The attention was paid to the unsatisfactory state of roads in the Khotyn due to lack of funding and labor for repair work, which complicated the fighting in the district.

Keywords: Khotyn region, First World War, Dniester detachment, Eighth Army, Ninth Army, General Lechitsky, position war.

УДК 94:36(477.8) «1940»

Іван ФОСТІЙ
(Чернівці)

КРИВАВА РОЗПРАВА КОМУНІСТИЧНОЇ ВЛАДИ НАД БАНИЛІВЧАНАМИ

У статті йдеться про спроби опору українського населення с. Банилова колишнього Вашковецького (нині Вижницького р-ну Чернівецької області) політиці радянізації ВКП (б) у 1940–1941 рр. та відновленню радянського режиму у післявоєнні роки, названо конкретні прізвища. Висвітлено також методи і способи радянських спецслужб, які вони застосовували проти членів ОУН і УПА, жорстоке їх винищення. Автор закликає пам'ятати полеглих за Самостійну Соборну Українську Державу.

Ключові слова: ОУН, УПА, НКВС, НКДБ, ССУД, Чернівецька область, Банилів, псевдо, розстріл, боротьба, злочин.

У боротьбу за Соборну Самостійну Українську Державу (ССУД) значний внесок зробили громадяни села Банилів тодішнього Вашковецького р-ну Чернівецької області. Сільська організація українських націоналістів була важливою складовою частиною ОУН району, який в оунівських провідних верхах числився повітом. Ведучи погром оунівських організацій у Чернівцях влітку та восени 1940 р., а в Заставнівському районі взимку і весною 1941 р., органи НКДБ, НКВС не залишали поза увагою всі інші райони. Зокрема, у Вашковецький район, поряд з представниками цих наркоматів, була направлена і відповідна тасмна агентура. У селі Руський Банилів кілька разів появлялась двадцятирічна білявка, яка назвалася «Хмарою», казала, що є посланцем окружного проводу. Це була Ліда Василівна Кіндзірська (в архівних документах Кинзерська), уродженка села Чорний Потік нині Заставнівського району, студентка. 4 листопада 1940 року вона була арештована органами НКВД і звинувачувалася за статтями 54-11 і 54-2 КК УРСР в антирадянській пропаганді, але 23 листопада справа була припинена, і Лиду з-під варт звільнили нібито за недоведеністю скоєного злочину¹. Насправді ж вона була завербована в агентуру НКВС і відпущена із завданням підводити оунівські організації під удар. Вона проводила з членами організації збори, розбивала її по ланках і навіть збирала інформації про проведену роботу. Організація росла швид-

ко. Її очолював Іван Якович Колотило – «Крук», згодом «Рись», голова тодішньої Вашковецької райспоживспілки.

Він ще в грудні 1940 р. зібрав у себе на квартирі І. М. Стринадка, С. Т. Шандра, Й. О. Синятовича, В. Куташа, М. І. Чернокожого, прочитав їм постанову Конгресу українських націоналістів, 10 заповідей члена ОУН, статтю із брошури і оголосив, що він є провідником ОУН Вашковецького району, а М. І. Чернокожий – його заступником. На цих зборах Колотило запропонував Шандру організувати самостійну ланку з трьох активних націоналістів, вороже налаштованих до радянської влади. Зобов'язав усіх присутніх про зроблене доповідати М. І. Чернокожому.

На виконання цих вказівок Степан Танасович Шандро, 1899 р.н. – «Наливайко», заможний селянин, який мав 14 га землі, з них 10 га орної і 4 га лісу, три корови, двоє коней, новий дім, двох кабанів, п'ять овець, домашню птицю, на кінець січня 1941 р. сформував ланку, до якої, крім нього, входили Деонізій Андрійович Нікула – «Переворот», Тодор Васильович Шинкарюк – «Скеля» та Василь Диконюк – «Помста», останній з Іспаса.

В січні 1941 р. він залучив до ОУН Чернокожого Михайла Іллєча і дав йому псевдо «Чапаєв». А в перших числах лютого зібрав у хаті Михайла Семеновича Осташека Василя Івановича Кузя, свого брата Михайла, Чернокожого, розповів їм про історію ОУН, про те, що вона бореться за ССУД, прочитав 10 заповідей члена ОУН, закликав усіх вступити до ОУН. І коли учасники зборів заявили про своє бажання боротись за Самостійну Соборну Українську Державу, дав усім псевдоніми. Чернокожий став «Залізняком», Осташек – «Залемою», Кузь – «Тимошем», Осташек – «Байдою».

Колотило І. Я. призначив Кузя В. І. ланковим. Другі збори відбулися на початку квітня 1941 р. у цій же хаті. Колотило І. Я. прочитав лекцію, в якій закликав боротись проти радянської влади, не вступати до колгоспів. На цих зборах були всі ті ж, окрім Чернокожого М. І.

В ці дні приходив у село посланець з Галичини. Колотило познайомив його з Чернокожим М. І. у себе на квартирі. Гість радив, як організувати роботу ланок і застеріг про суворе збереження конспірації.

Після цієї бесіди Колотило І. Я. призначив Чернокожого М. І. районним керівником і своїм заступником. Сказав одночасно, що членами ОУН уже є Іван та Танасій Андричі, Василь Колотило, Андрій Зозуля, Григорій Андрюк, Василь Гаврилюк, Іван Кобилюк, Степан і Олександр Шандри, Іван Стринадко, Деонізій та Іван Никули, Георгій Мойсюк, Іван Мельничук, брати Осташики та Василь Кузь. Всього 17 душ.

Андрича Івана Йосиповича Колотило призначив зв'язковим між собою і М. І. Чернокожим, який підтримував зв'язки з ланками, забезпечував їх літературою, збирав звіти, готував людей і зброю.

На початок червня 1941 р. у Руському Банилові

було уже 5 ланок, у кожній із них по 4 особи. Зв'язок з Колотилом І. Я. підтримували ще Іван Михайлович Мельничук – «Змій», Іван Йосипович Андрич – «Меч», а також два господарі конспіративних квартир – Танасій Йосипович Андрич та Григорій Черногуз – «Віщун».

Після посланця з Галичини, ім'я та псевдо якого не збереглося, в село двічі, в квітні і травні, знову приходила дівчина 18–20 років під псевдонімом «Хмара». Казала, що вона місцева, але точно звідки, не сказала. Нібито не мала права говорити про це. В квітні провела нараду на конспіративній квартирі у Мельничука Івана – «Змія» в присутності «Наливайка» – Шандра Степана Танасовича, «Риболова» – Колотила Василя, «Журавля» – Гаврилюка Василя, «Кривоноса» – Івана Миколайовича Стринадка, «Тимоша» – В. І. Кузя та «Крука» – Колотила І. Я.

На першій нараді вона дала інструктаж ланковим. Просила роботу вести конспіративно, залучати нових людей, здобувати зброю, мати свою агентуру для збирання військових та політичних відомостей, встановити стеження за керівниками району і сільським активом, щоб вони не могли розкрити ОУН. В обох випадках читали націоналістичну літературу і вивчали 10 заповідей. Другу нараду «Хмара» провела в травні у хаті Танасія Андрича, де були присутні Чернокожий М. І. та Колотило І. Я. Обговорювали питання діяльності членів ОУН в час повстання. Треба було на той час мати списки, кого арештувати в першу чергу, кого в другу. Хто підлягав арешту і розстрілу, а хто тільки арешту. Зокрема, йшла мова про арешт в першу чергу і розстріл Гаврилюка Михайла і Черногуза Григорія – «Старика», оскільки вони, на думку Колотила, були інформаторами НКВС.

Над залученням до ОУН нових членів активно працював Іван Миколайович Стринадко. Він ще в жовтні 1940 р. закликав до себе на квартиру Стефана Танасовича Шандра і познайомив з Орестом Несторовичем Гаджою – «Кармалюком» із Карапчева, якого назвав «великим чоловіком». Тут відбулася розмова про ОУН та її завдання. Шандро С. Т. був зарахований в організацію. Стринадко дав йому псевдо «Наливайко», а себе назвав «Кривоносом». Новобранці ОУН брали собі за псевдоніми прізвища козацьких полковників часів Хмельниччини. Приблизно через місяць тут же в члені ОУН був прийнятий Василь Гаврилович Куташ. Йому дали псевдо «Кремінь». «Кривонос» оголосив, що центр призначив його ланковим. Невдовзі в його ланку були включені Василь Куташ, Георгій Іванович Мойсюк – «Смерть» та Йосип Омелянович Синятович – «Лев».

Колотило розділив село на окремі дільниці, які закріпив за ланками. Кожна ланка, крім вивчення оунівської літератури, вела облік коней, возів, населення, яке можна було використати під час повстання. Ланкові через кожні 15 днів доповідали «Рисі», що зроблено в підготовці до повстання.

Цьому сприяли й спостереження, які члени ОУН вели за шляхом Вашківці–Вижиця, по якому, по-

чинаючи з 9 травня 1941 р. з 24 до 3 години ночі із Чернівців на Вижницю йшли регулярні частини Червоної армії. Попереду кавалерія, за нею артилерія і підводи з озброєнням та боєприпасами. Спостерігачі ОУН все це фіксували і передавали Колотилу, а він інформував про це Крайовий провід².

В повітрі пахло війною, і члени ОУН з нетерпінням чекали цього дня, сподіваючись, що війна допоможе їм вирватись з комуністичного рабства, в яке вони так несподівано потрапили.

Робота в Руському Банилові, як бачимо, велась велика. Здавалось, що все йде добре. Ланки працюють. Кількісно організація збільшується. Представники з окружного проводу навідуються і розкривають мету ОУН у боротьбі за Самостійну Соборну Українську Державу.

Грім ударив 10 червня 1941 р. зовсім з несподіваного боку. Справа в тому, що Чернівецький обком КП(б)У та облвиконком 8 червня прийняли спільну, цілком таємну постанову, яка називалась «Питання проведення (13.06.41 р.) виселення у віддалені місцевості Радянського Союзу сімей зрадників Батьківщини, поміщиків, фабрикантів, активних діячів контрреволюційних партій, великих торговців та інших контрреволюційних і кримінальних елементів по Чернівецькій області»³.

В області й усіх районах були створені опертрійки обласного управління НКДБ, яким доручалося здійснювати виселення і вершити судові розправи над тими, кого вони визначили як «ворогів радянської влади». До обласної опертрійки входили капітани держбезпеки Крутов, Трубніков і Шашков. Вона була утворена 11 червня 1941 року⁴. У Вашковецькому районі також діяла опертрійка у складі старшого лейтенанта держбезпеки Пашкова, старшого сержанта держбезпеки Вишневецького і молодшого лейтенанта міліції Северцева⁵. Вона розглядала і затверджувала списки виселенців і разом із сільською радою та представниками районного партійно-комсомольського активу організувала виселення занесених до депортаційних списків громадян Вашківеччини у віддалені райони СРСР. Причому чоловіків відокремлювали від сімей і окремим ешелонам відправляли у виправно-трудова табори НКВС СРСР, що містилися в селищах Вояжель та Явас Комі АРСР, звідки майже ніхто живим не повернувся. Усі померли голодною смертю через рік-півтора.

Виселення намічалось на 13 червня, тому в села була направлена значна кількість оперативного складу НКДБ та НКВС і партійно-комсомольського активу для проведення цієї каральної акції. Всього із села в сибірську тайгу та інші місця було депортовано 230 банилівчан.

Зокрема, в с. Руський Банилів вночі прибула група співробітників НКДБ, в складі якої був старший лейтенант Київського обласного управління НКДБ І. М. Давиденко. Треба було так статися, що біля двору Йосипа Никифоровича та Ганни Іванівни Ан-

дричів, сім'я яких за рознарядкою сільради підлягала виселенню, зустрілися лице в лице провідник ОУН району І. Я. Колотило та І. М. Давиденко. Колотило звернув у двір Андричів і закрився у одній із кімнат. Давиденко кинувся за ним. Між Колотилом і Давиденком зав'язалась боротьба, в результаті якої Давиденко був убитий.

Все це відбулося вночі. А в обідню пору 13 червня сюди прибула група слідчих у складі заступника начальника секретно-політичного відділу Управління НКДБ по Чернівецькій області старшого лейтенанта держбезпеки Пашкова, заступника начальника відділу НКДБ в Київській області молодшого лейтенанта держбезпеки Балана, інспектора відділу кадрів УНКДБ по Чернівецькій області Воронки. Вони змушені були констатувати, що Давиденко не обшукав хати Андричів, у якій було знайдено після його вбивства 4 пістолети і одну гвинтівку, не оглянув усіх кімнат, де переховувався Колотило, порушив порядок обшуку, дозволяв кілька разів виходити з хати Андричу і в хату його матері, ніби за посудом, необхідним їм у дорозі. Після операції, коли Давиденко зайшов у кімнату, де перебував Колотило, і намагався обеззброїти і арештувати його, Колотило убив енкадєбіста і зник.

Так спрощено подано цей факт у спецзаписці начальника УНКДБ по Чернівецькій області капітана Трубнікова. Насправді ж між Колотилом і Давиденком була спочатку фізична боротьба. Давиденко відняв у Колотила пістолет «Стейер» № 126373, який був несправний, але Колотило витяг з кишені запасний револьвер і двома пострілами вбив Давиденка.

Огляд місця події показав, що в кімнаті було здійснено 4 постріли. 2 кулі потрапили в голову Давиденку, 2 в стіну. На ліжку, під подушкою було виявлено револьвер системи «Браунінг» калібром 6,75 за № 266435 з обоймою і трьома бойовими патронами до неї. Під ліжком лежав застібнутий темно-коричневий портфель, імітований під крокодилову шкіру, в якому зберігались 16 примірників різних націоналістичних газет і листівок, виданих у 1928–1941 рр., 2 газети «Бойовик», написані від руки і розмножені на шапірографі, датовані 1934 р., постанова Конгресу українських націоналістів, датована березнем 1941 р., надрукована дрібним типографським шрифтом на папері з учнівського зошита, 4 аркуші синього копіювального паперу, на якому відбилися друковані документи, 2 чистих аркуші, а також конверт з надписами «Рись», «Звіти», «Березина», в якому енкадєбісти знайшли 22 документи зі звітністю про діяльність ланок ОУН і шифр, графічно написаний олівцем для листування, записну книжку з різними замітками, звернення провідника ОУН Андрія Мельника, написане від руки, датоване 1940 р., мініатюрна алюмінієва печатка з вигравіруваним надписом «Рись» і тризубом, 14 бойових патронів до «Стейєра» з двома обоймами, 4 дрібнокаліберні патрони і 53 радянських карбованці.

Біля ліжка на підлозі стояли ще мокрі, зі слідами бруду черевики. Поруч з ними лежали тем-

но-сірий капелюх, старий прогумований плащ кольору хакі та старий темний піджак, у внутрішній кишені якого був паспорт на ім'я Колотила Івана Яковича 1908 р.н., українець, виданий Вашковецьким РВ НКВС 18.12.40 р. Серії III НС за № 657594 з фотокарткою без відміток про прописку, а також військовий білет, виданий Вашковецьким райвійськкоматом 1 грудня 1940 р. на ім'я Колотила Івана Яковича.

Під ковпаком закритої на ключ ручної швейної машинки експерти виявили зшиті з нового матеріалу два жовто-блакитні українські національні прапори, з незакінченою вишивкою на них тризуба, і 35 нарукавних пов'язок блакитного кольору розміром 41х3 см з початою на деяких із них вишивкою жовтими нитками «УВ» – «Українське військо». У ящику, який належав господарю садиби Андричу Йосипу Никифоровичу, виявили несправний револьвер системи «Стейєр» за № 152845 і 50 крб. радянських грошей.

У дворі, на горищі корівника, в соломі, знайшли австрійську гвинтівку № 50157 і різне листування. В хаті і в садибі нікого з господарів не було. Голова сільського колгоспу Вівчук Василь Олексійович заявив, що вся сім'я Андрича Й. Н. після вбивства Давиденка втекла, невідомо куди. Але в день вбивства за 300 метрів від хати у житі була виявлена господиня дому Андрич Ганна Іванівна, яка, зачувши стрілянину в другій кімнаті, вистригнула через вікно хати і сховалася у житі, де пролежала 2 години. Наступного дня її знайшли і заарештували.

Два дні в обласному управлінні НКДБ аналізували цю ситуацію, зважували всі «за» і «проти» і 16 червня було підписано кілька постанов на арешт членів ОУН с. Руський Банилів Вашковецького району. Справу розслідували старший слідчий слідчастини УНКДБ молодший лейтенант держбезпеки Рижанов, заступник начальника відділу 3-го відділення УНКДБ, старший лейтенант держбезпеки Пашков, начальник Вашковецького РВ НКДБ сержант держбезпеки Вишневецький, заступник начальника слідчої частини УНКДБ сержант держбезпеки Савельєв. Справу взяв під своє керівництво начальник управління, капітан держбезпеки Трубніков.

Першими 16–17 червня були заарештовані ланкові Іван Миколайович Стринадко 1897 р.н. та Стефан Танасійович Шандро 1899 р.н., Василь Олексійович Колотило 1904 р.н., заступник районного провідника Михайло Ілліч Чернокожий 1915 р.н., Григорій Макарович Черногуз 1907 р.н., Георгій Іванович Мойсюк 1904 р.н., 18 червня – Василь Іванович Кузь, 1917 р.н., Василь Прокопович Нікула, 1909 р.н., Іван Михайлович Мельничук, 1898 р.н., Михайло Семенович Осташек, 1906 р.н., Дмитро Семенович Осташек, 1911 р.н., Йосиф Омелянович Синятович, 1911 р.н., Микола Дмитрович Андрюк.

За ними пішов ще ряд членів ОУН: Андрич Іван Йосипович, Андрич Танасій Йосипович, Зозуля Андрій Петрович, Гаврилюк Василь Танасович, Кобилюк Іван, Шандро Олександр, Нікула Іван Андрійович, Ку-

таш Василь Гаврилович, Паренюк Танасій. Почалися допити арештованих. З слідчі слідчастини УНКДБ по Чернівецькій області – молодший лейтенант Рижанов, старший лейтенант д/б Пашков, сержант д/б Пашенко дізнавались про те, про що ми вже розповіли на перших сторінках статті. Арештовані вели себе на допитах дуже смирно. Розповідали, коли і за яких умов стали членами ОУН, що встигли зробити.

«Ми проводили збори, де читали літературу, виховували своїх бойовиків у ворожому до Радянського Союзу дусі, – зізнавався на допиті сержанту держбезпеки Пашенку С. Т. Шандро 18 червня 1941 р. – В кінці травня з нами проводила заняття керівник з оунівського центру в Чернівцях «Хмара», молода жінка років 20. Зачитувала постанови Конгресу українських націоналістів. Ці збори проходили у моєї хаті для членів моєї ланки»⁶.

Як видно з матеріалів допиту Шандра С. Т., він познайомився з «Хмарою» в квітні 1941 р. в хаті Івана Михайловича Мельничука – «Змія», де вона проводила інструктаж ланкових. На цьому інструктажі були присутні І. М. Стринадко, В. І. Кузь, Василь Олексійович Колотило, Василь Танасійович Гаврилюк та І. Я. Колотило.

«Хмара» дала установку на посилення оунівської роботи в частині залучення до ОУН нових членів, придбання зброї, дотримання конспірації та акуратного збирання внесків. Просила своєчасно доставляти в окружний провід відомості про частини і роти військ Червоної армії, їх технічне оснащення та кількість. Читала також окремі постанови конгресу ОУН.

Арештована чи не найпершою Анна Іванівна Андрич 21 червня 1941 р. на допиті не без гордості заявила, що вона є членом ОУН, її псевдо «Лопата», завербована в ОУН І. Я. Колотилом. На початку червня Мельничук І. М. привів його до хати і попросив, щоб він пожив у неї кілька днів. Господарі дали на це згоду⁷.

Час летів нестримно. 22 червня німці розв'язали війну. На радянсько-румунському кордоні з 3 години 45 хвилин недільного ранку почалися бої з румунськими і німецькими військами, з одного боку, і складом радянських прикордонних застав, з другого. На Чернівці налітали німецькі та румунські літаки і бомбили аеродром, залізничні станції, нафтобази та інші важливі об'єкти. Боївка Івана Колотила – «Рисі» розгортала бойові операції. В червні 1941 р. в Руському Банілові був убитий голова колгоспу Лаврентій Нахамко і його дружина Марія. Боївка напала на групу червоноармійців. У бою був убитий член боївки Павло Бойчук і двоє його товаришів: Крушницький Микола Семенович і Черногуз Георгій Тодорович, 1885 року народження. Це були перші втрати борців за Самостійну Соборну Українську Державу. Але не останні.

Загляньмо в оперативні зведення Управління НКВС по Чернівецькій області тих днів:

23 червня начальник Вашковецького райвідділу НКВС молодший лейтенант Северцев повідомляв

обласне управління, що в ніч на 23 червня боївка ОУН в числі 12–15 осіб напала на поштове відділення району, але червоноармійці цей напад відбили. Цього ж дня ця ж боївка напала на залізничну станцію Банилів і тяжко поранила начальника станції Соколова, який невдовзі помер. Було також убито зв'язківця, прізвище якого не встановлене⁸.

В оперативному зведенні за 26 червня 1941 р. про події, прояви та роботу управління, читаємо:

«25 червня ц.р. в лісі поблизу Руського Банилова оперативна група НКВС та НКДБ при операції по ліквідації «банди» затримала 3-х і одного убила. Група втрат не мала⁹.

26 червня начальник Вашковецького райвідділу НКВС повідомляв, що із Бережниць і Руського Банилова в ліс пішло 28–30 чоловік дезертирів, а з ними голова сільради Бережниць як організатор цієї групи¹⁰.

У спецповідомленні облуправління НКВС секретарю обкому КП(б)У Грушецькому І. С. від 28 червня 1941 року (річниця приєднання Північної Буковини до УРСР. – І. Ф.) говорилось, що цього числа в Карапчеві Вашковецького району боївка в складі 15 осіб напала на двох активістів, побила їх і зникла. Двох боївкарів схоплено. Вжиті заходи для затримки решти¹¹.

Фронт, який кілька днів стояв на місці, почав рухатись, наближаючись до Чернівців. На думку радянського керівництва, гаять з вирішенням долі арештованих і неосуджених наближення фронту не дозволяло. Москва розуміла, що Червона армія не здатна стримати наступ німецьких, угорських та румунських військ, і головне командування видало наказ про відступ фронтових частин на лінію старого кордону¹².

Проблему з арештованими вирішив нарком держбезпеки СРСР Всеволод Меркулов, який 23 червня 1941 р. надіслав у відповідні наркомати України, Білорусії, Карело-Фінської РСР Директиву за № 2445/М про необхідність вивезення в'язнів тюрем у центральні і східні райони СРСР та про депортацію і розстріл в'язнів тюрем НКДБ, засуджених за контрреволюційні злочини¹³.

Всі арештовані в Руському Банілові члени ОУН, які ще не встигли вчинити жодного терористичного акту і лише обговорювали на своїх зібраннях деякі політичні і бойові наміри, керівниками ОУ НКДБ ЧО були внесені до списку № 5 як такі, що підлягають розстрілу за наказом наркома держбезпеки УРСР П. Я. Мешика. Подаємо їх у тій послідовності, у якій вони йдуть у списку, зберігаючи списочну пунктуацію і дані арештованим енкадестітські характеристики в оригіналі. Перші 11 в'язнів були громадянами Заставнівського району. Їхніх прізвищ ми тут не подаємо, а лише арештованих жителів села Руський Банилів.

Форма списку і всі дані в'язнів подані згідно з оригіналом¹⁴.

Всі ці громадяни с. Руський Банилів були розстріляні 28 червня 1941 р. – в річницю приєднання Пів-

нічної Буковини до Радянського Союзу. Всього в той день за списком № 5 було розстріляно 60 громадян Чернівецької області.

Список до розстрілу цього ж числа підписали начальник слідчої частини УНКДБ, капітан держбезпеки Антонов, заступник начальника відділу 2-го управління старший лейтенант держбезпеки Казін, згоду на цю акцію дав заступник начальника УНКДБ по Чернівецькій області старший лейтенант держбезпеки Галунов, затвердив список до розстрілу начальник УНКДБ по Чернівецькій області капітан держбезпеки Трубніков.

На цю злочинну акцію мали дати свою згоду помічник військового прокурора Київського особливого військового округу, військовий юрист 3-го рангу Москаленко і заступник прокурора Чернівецької області по спецсправах Литвиненко. Але вони такої згоди не давали бо їх на той час в Чернівцях уже не було.

У читачів цієї статті виникне питання, а що ж трапилось з провідником ОУН Вашковецького повіту Іваном Колотилом? Скажемо, що в 1941 р. йому вдалося уникнути арешту і розстрілу. І він ще діяв в період румунської окупації і більше року після очищення Буковини від румунсько-німецьких загарбників.

Незважаючи на жорстоку розправу комуністичної влади над першопрхідцями національно-визвольного руху 1940–1941 років, банилівчани не схилили голови, не стали на коліна перед нею у 1944 р., після повторної окупації села Червоною армією і внутрішніми військами НКВС.

У кінці березня 1944 р. сюди з Галичини в супроводі 12 бійців прибула провідниця ОУН Буковини Артемізія Георгіївна Галицька – «Мотря» і отаборилася в Бережниць. Вона розіслала по всіх селах Вашковецького, Вижницького та інших районів області своїх представників і почала відроджувати діяльність ОУН після трикратного погрому її румунською окупаційною владою¹⁵.

До штабу провідниці потекли невидимі струмки повстанців. Вояками УПА стало чимало банилівчан. Найактивніше діяла місцева боївка Івана Яковича Колотила, яка й групувала навколо себе усіх, хто не забув злочинів НКДБ 1940–1941 років, і тих, хто влився в новостворені боївки і чоти УПА в 1944–1945 роках. Але постать І. Я. Колотила була на принципі органів НКДБ–НКВС ще з 1941 р. Тепер же ці органи вирішили зловити його і знищити за будь-яку ціну. І він, хворий на тиф, був схоплений органами НКВС влітку 1945 р. і 23 серпня цього ж року військовий трибунал військ НКВС у Чернівецькій області засудив його за статтями 54-1 та 54-11 до вищої міри покарання. 11 жовтня 1945 року він був розстріляний у Чернівецькій тюрмі¹⁶. Крім нього, у боях за українську державність у 1944–1952 роках загинуло ще 33 вояки Української повстанської армії із села Руський Банилів.

СПИСОК № 5

на оуновцев, диверсантов, шпiонов, терористов и повстанцев, подлежащих расстрелу
в военное время, согласно распоряжения наркома НКГБ УССР тов. МЕШИКА

от 28 июня 1941 г.

№ п/п	Фамилия, имя и отчество	Год рождения	Последняя должность или место работы	Компрометирующие материалы и краткое содержание обвинения	Сознался или не сознался
1	2	3	4	5	6
12.	ЧЕРНОКОЖИЙ Михаил Ильич	1915	Хлебороб	Сержант румармии, являлся подрайонным руководителем ОУН, был связан с находящимся на нелегальном положении руководителем ОУН – Колотило, лично вербовал новых участников	Сознался
13.	ШАНДРО Степан Танасьевич	1899	Хлебороб	Крестьянин-кулак, участник ОУН, руководил звеном организации, лично вербовал новых участников	Сознался
14.	СТРИНАДКО Иван Николаевич	1897	Хлебороб	Участник оуновской организации, завербован лично Колотило, руководил звеном организации, лично вербовал новых участников	Сознался
15.	КОЛОТИЛО Василий Алексеевич	1903	Хлебороб	Участник ОУН, имел кличку «Рыболов», был связан с руководящими участниками организации, находящимися на нелегальном положении	Сознался
16.	КУЗЬ Василий Иванович	1917	Хлебороб	Сын кулака, участник ОУН, завербован Колотило, имел кличку «Тимош», руководил звеном организации с 3 человек	Сознался
17.	ЧЕРНОГУЗ Григорий Макарович	1907	Хлебороб	В 1931 г. судим как уголовник, участник ОУН, был связан с Колотило и по его заданиям следил за партийно-советскими работниками	Сознался
18.	МОЙСЮК Георгий Иванович	1904	Хлебороб	Участник ОУН, имел кличку «Смерть», подготавливал вооруженное восстание против советской власти	Сознался
19.	АНДРЮК Григорий Васильевич	1905	Хлебороб	Участник ОУН, руководил звеном организации, лично вербовал новых участников	Сознался
20.	НИКУЛА Василий Прокопович	1909	Хлебороб	Участник ОУН, имел кличку «Чайка», руководил звеном организации, лично вербовал новых участников	Сознался
21.	МЕЛЬНИЧУК Иван Михайлович	1898	Хлебороб	Участник ОУН, завербован лично Колотило, во время войны имел задание руководить повстанцами в количестве 50 чел.	Сознался
22.	ОСТАШЕК Михаил Семенович	1906	Хлебороб	Участник ОУН, имел кличку «Залемо», предоставлял свою квартиру для нелегальных сборищ участников организации, где обговаривались вопросы подготовки восстания	Сознался
23.	ОСТАШЕК Дмитрий Семенович	1911	Хлебороб	Участник ОУН, завербован лично Колотило, принимал активное участие в подготовке восстания	Сознался
24.	СИНЯТОВИЧ Иосиф Емельянович	1911	Хлебороб	Участник ОУН, завербован лично Стринадко, принимал участие в нелегальных сборищах и в подготовке восстания	Сознался
25.	АНДРИЧ Анна Ивановна	1886	Хлебороб	Участница ОУН, укрывала у себя находящегося на нелегальном положении руководителя ОУН Колотило и др. Ее муж также участник организации	Созналась
26.	АНДРЮК Николай Диомидович	1910	Хлебороб	Участник ОУН, принимал участие в нелегальных сборищах организации и в подготовке восстания	Сознался
27.	ГЕРМАН Георгий Васильевич	1919	Хлебороб	Явкосодержатель румынского агента Исопела, неоднократно посещавшего территорию СССР в шпионских целях	Сознался
28.	ГЕРМАН Василий Иванович	1880	Хлебороб	Бывший активный царанист, явкосодержатель, в его квартире скрывался румынский агент Исопела, неоднократно посещавший территорию СССР. Герман помогал Исопелу собирать шпионские данные	Сознался
29.	ПОРАЙКО Валерьян Николаевич	1911	Сын купца, без определенных занятий	Бивший участник партий национал-царанистской, а затем гардистской. В августе 1940 г. нелегально бежал в Румынию, где привлечен к работе против СССР и с шпионско-разведывательными заданиями направлен в Советский Союз	Сознался
44.	АНДРИЧ Анастасия Ивановна	1922	Хлебороб	Участница ОУН, завербована своим мужем. В ее квартире скрывался видный руководитель ОУН – Колотило, совершивший террористический акт над сотрудником НКГБ.	Созналась

Назвемо їх поіменно: Андрюк Георгій Пилипович, загинув у сутичці із загонами НКВС у 1945 р.; Андрюк Микола Кузьмич, 1919 р.н., «Заєць», загинув у лютому 1946 р.; Барбазюк Василь Георгійович, 1923 р.н., загинув у 1947 р.; Бурлачок Петро Георгійович, 1905 р.н., член боївки І. Я. Колотила, загинув у 1945 р.; Гаврилюк Степан Васильович, 1906 р.н., загинув у квітні 1945 р.; Іванчук Микола Володимирович, 1910 р.н., загинув у 1946 р.; Іваняк Степан Григорович, 1924 р.н., загинув у 1945 р.; Ільчук Євстафій Васильович, 1894 р.н., директор радгоспу, загинув у сутичці з внутрішніми військами НКВС 23 серпня 1945 р.; Колотило Василь Матвійович, 1922 р.н., загинув у 1944 р.; Колотило Іван Михайлович – «Запорожець», загинув 4 листопада 1947 р.; Колотило Ілля Якович, 1908 р.н., загинув у 1945 р.; Крушницький Микола Самійлович, – «Білий» загинув у 1941 р.; Кузь Микола Іванович, загинув у грудні 1944 р.; Лісовий Микола Семенович, 1921 р.н., чотовий УПА – «Білий», загинув у 1946 р.; Лучек Василь Михайлович, 1921 р.н., кущовий УПА, – «Галич», загинув 22 травня 1947 р.; Максимюк Микола Васильович, 1925 р.н., загинув у 1946 р. на Луковецькому майдані; Мельничук Василь Григорович, 1924 р.н., загинув у 1946 р.; Мензак Іван Миколайович, 1912 р.н., директор школи села Бережниця – «Бакун», загинув у бою під Чернівцями у 1947 р.; Мензак Марія Миколаївна, 1923 р.н., загинула у 1946 р.; Мицкан Василь Максимович, 1921 р.н., – «Білий», загинув 28 лютого 1945 р.; Мотовилець Захарій Якович, 1926 р.н., загинув у квітні 1945 р.; Нахамко Василина Іванівна, 1922 р.н., убита невідомо де у 1946 р.; Нахамко Ганна Іванівна, 1928 р.н., убита під час військово-чехістської операції в с. Коритне у 1946 р.; Нахамко Георгій Іванович – «Корнієнко», «Зелений», чоловік Артемизії Галицької, загинув у бою із внутрішніми військами МВС у 1946 р. поблизу села Бережниця; Нахамко Микола Іванович, 1924 р.н., брат Георгія, загинув у 1947 р.; Никула Іван Андрійович, 1920 р.н., загинув у сутичці із внутрішніми військами НКВС у селищі Берегомет; Паринюк Василь Васильович, 1924 р.н., загинув у 1945 р.; Різак Василь, убитий у 1945 р.; Стасюк Іван Дмитрович, голова Слободабанилівської сільради, убитий 6 червня 1944 р. під час військово-чехістської операції; Харинович Григорій Васильович, 1923 р.н., загинув у 1945 р.; Черногуз Георгій Тодорович, 1885 р.н., загинув у сутичці із загонами НКВС у 1941 р.; Шкраба Василь, убитий у квітні 1945 р.¹⁷

Зауважимо, що й серед банилівчан не всі були українськими національними патріотами. Багато хто, вірячи комуністичній пропаганді, пішов на службу до радянської влади і намагався надміру запопадливо їй служити. Органи НКВС та НКДБ намагалися завербувати в свою агентуру якомога більше жителів села, особливо ж тих, які могли спілкуватися з людьми, вивідувати у них різні таємниці, які, зокрема, стосувалися діяльності ОУН та УПА і окремих їхніх представників. Звичайно, що ця провладна

діяльність окремих громадян рано чи пізно ставала відомою командуванню УПА і воно вживало заходів щодо їх перевербовки, а в разі відмови – до фізичної ліквідації.

Редакція «Книги Скорботи України. Чернівецька область» зареєструвала 61 жертву політичного протистояння 1941–1946 років у селі Банилів. На жаль, нам не вдалося точно встановити по кожній особі, за які саме «гріхи» вона була приречена на смерть. Взагалі ж цей список засвідчує, що боротьба за волю була жертвовною і жорсткою. «Кров – за кров! Смерть – за смерть!» Ці немилосердні девізи війни були притаманні і Українській Повстанській армії. Особливо нещадно каралася зрада і її носії. Не мали пощади й ті, які спочатку були вояками УПА, а потім морально зламалися і перейшли на службу до радянських каральних органів.

На превеликий жаль, до полеглих у політичному протистоянні помилково занесений Дмитро Семенович Меглей, який, як виявилось, ще сьогодні живий і здоровий. Спочатку він був в УПА, а потім явився з повинною і став винищувачем, про що він ділиться вельми не охоче.

Ті жорстокі й болючі бої відгрімилі. Рани хоч і загоїлися, але в багатьох вони ще болять. Дехто, особливо нинішні комуністи, намагаються роздмухати пригаслі жарини у братовбивчє полум'я. Вони не відмовилися від своїх збанкрутілих постулатів і в своїх газетах «Киевский вестник», «Коммунист» та інших продовжують паплюжити і шельмувати діяльність ОУН та УПА, забуваючи, що вони були породжені жорстокою, нелюдською політикою ВКП(б)–КПРС та її каральних органів до України і українців. Це саме з волі цієї кримінально-політичної сили, починаючи з 1918 р., бурхливими потоками лилася кров українського народу. Це з її волі Україну розпинала Червона армія і особливі загони НКВД–ГПУ, з її волі нещадно винищувалась українська інтелігенція, заможнє селянство, національно свідомі українці. Це ми покликані, зобов'язані пам'ятати, і ні на мить не забувати, що в нашій країні живе і живиться з державного корита галаслива і безчесна КПУ, яка не змиралась з тим, що Україна стала незалежною державою, і з допомогою своїх брудних газеток каламутить серця і душі тих, хто не встиг розібратися, якою злочинною, жорстокою і безчесною є КПУ – послідовниця ВКП(б)–КПРС, чий політичний шлях покритий сотнями мільйонів трупів ошельмованих і фізично знищених людей тільки за те, що вони любили свій народ, свою землю і виступали на їхній захист.

Ми досі не знаємо, де поховані тіла багатьох наших патріотів, які прагнули єдиного – мати свою незалежну Соборну Українську Державу. Мріяли про неї, готувалися збройно поборотись за неї, але зрадники, які під личиною інструкторів та інспекторів окружного проводу ОУН вивідали всі таємниці організації, і здали її членів на муки та на знищення органам НКДБ СРСР. Ті ж, що включилися в націо-

нально-визвольну боротьбу у 1944 р., і вели її до весни 1952 р., покрили себе нев'янучою славою героїв. Пам'ятаймо і шануймо їхні імена!

Ця стаття – перший аналітичний, правдивий, безкомпромісний документ про діяльність ОУН і боївки УПА села Руський Банилів колишнього Вашковецького, нині Вижицького району. Хай імена цих мучеників і жертв комуністичного деспотизму стануть для всіх нас великим уроком і справедливим, надихаючим покликом у боротьбі за збереження і захист Української держави, за створення якої боролися і віддали своє життя мільйони українців. Серед них і банилівчани.

Слава Україні! Слава героям!

¹ Архів СБУ в Чернівецькій області (далі – ДА СБУ ЧО). – Спр. 1833, ОФ Кіндзірської Л.В.

² ДА СБУ ЧО. – Спр. П-3297 Чернокожого М. І., Шандра О. Т. та ін. – Арк. 126.

³ Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО). – Ф. Р-1. – Оп. 1. – Спр. 118. – Арк. 1.

⁴ ДАЧО. – Ф. Р-2838. – Арк. 1.

⁵ Там само. – Арк. 2.

⁶ ДА СБУ ЧО. – Спр. П-3297 Чернокожого М. І., Шандра О. Т. та ін. – Арк. 60.

⁷ Там само – Арк. 264.

⁸ ДАЧО. – Ф. Р-1. – Оп. 1. – Спр. 138. – Арк. 1.

⁹ Там само. – Арк. 8.

¹⁰ Там само. – Арк. 9.

¹¹ Там само. – Арк. 11.

¹² Восемнадцатая в сражениях за Родину. Боевой путь 18-й армии. – М.: Воениздат, 1982. – С. 22.

¹³ Кулаковський П. Розстріляні на початку війни. Документи свідчать // З архівів ВУЧК ГПУ, НКВД, КГБ. – 1944. – № 1. – С. 192.

¹⁴ Галузевий державний архів СБУ, ф. 5, спр. 6, арк. 5–9. Список № 5 на оуновцев, диверсантов, шпיוнов, терористов и повстанцев, подлежащих расстрелу в военное время, согласно распоряжения наркома НКГБ УССР тов. Мешика.

¹⁵ ДА СБУ ЧО. – Спр. 5577 Галицької А. Г. – Арк. 106.

¹⁶ ДА СБУ ЧО. – Спр. 7836 Колотила І. Я.

¹⁷ Книга Скорботи України. Чернівецька область. – Чернівці: Обласне відділення Книги Пам'яті України, 2005. – С. 98–101.

Ivan FOSTII
(Chernivtsi)

BLOODY MASSACRE OF COMMUNIST POWER OVER THE BANYLIVITES

The article depicts the attempts of the Ukrainian population of the village of Banyliv of the former Vashkivtsi district (Vyzhnytsya district of Chernivtsi Oblast today) to oppose the policy of sovietisation conducted by the communist party and renovation of the Soviet regime after World War II. The author reveals some names as well as the methods the Soviet enforcement bodies used to suppress the population and the OUN/UPA members murder.

Key words: OUN, UPA, NKVS, SSUD, Chernivtsi Oblast, Banyliv, nickname, shooting, struggle, crime.

ПЕРСОНАЛІЇ

Василь БОТУШАНСЬКИЙ
(Чернівці)

ВИДАТНИЙ ФІЛОЛОГ, ЗНАНИЙ ІСТОРИК

**(На згадку про плідну співпрацю
з професором О. Д. Огуєм)**

Мова про Огуя Олександра Дмитровича (21 грудня 1956 р. – 5 травня 2014 р.) – талановитого вченого європейського масштабу, філолога, мовознавця, германіста за спеціальністю, водночас глибокого знавця історії України, зарубіжних країн, особливо історичного краєзнавства, джерелознавства, археографії, біографістики, метрології і особливо нумізматики, боністики. Він – автор 44 монографій, підручників, посібників, 160 публікацій 10-ма мовами у 19 країнах світу, а всього за бібліографічним списком він автор 844 публікацій з різних сфер науки, передусім філології й історії.

Тому, що Олександр Дмитрович досяг так багато у науці, сприяло не тільки досконале володіння кількома європейськими мовами і можливість користуватися в оригіналі різними джерелами, але й надзвичайна зацікавленість до розширення своїх знань у суміжних гуманітарних науках, зокрема історичних, велика працьовитість.

О. Д. Огуй писав: «Лінгвістика, історія та нумізматики мають власні об'єкти дослідження і крокують паралельними напрямками. Проте їх симбіоз дає чудові результати – лінгвістичний аналіз матеріалу допомагає реконструювати, наприклад, функціональну систему грошових одиниць»¹.

Олександр Дмитрович фактично опанував історичну науку і ряд допоміжних дисциплін, зокрема нумізматику, боністику і ввійшов у коло знаних фахівців у цих галузях.

Про те, що він був визнаним істориком, зокрема із згаданих галузей знань, з історичного краєзнавства, засвідчує той факт, що на замовлення Інституту історії України НАН України він вмістив більше 10 статей у кожний том 10-томної «Енциклопедії історії України»², видав у співавторстві у перекладі українською і німецькою мовами важливий історичний документ «Опис Буковини» Габрієля фон Сплени³, а також щоденник І. Бажанського «Війна 1914-1918 рр.»⁴.

Історикам Чернівецького університету приємно усвідомлювати, що вони у якійсь мірі причетні до його наукового зростання.

Як людина контактна, товариська, доброзичлива, безпосередня, щира і без якихось корисливих інтересів, він встановив з істориками факультету історії, політології та міжнародних відносин, зокрема кафедри історії України та кафедри історії стародавнього світу, середніх віків і музеєзнавства, міцні ділові нау-

кові зв'язки, передусім у справі підготовки до друку і публікації його праць у кількох кафедральних і факультетських наукових збірниках, у матеріалах багатьох конференцій, у яких він залюбки брав участь на запрошення факультету.

При друкуванні своїх монографій він запрошував істориків бути науковими редакторами і рецензентами, зокрема професорів Ю. І. Макара, О. В. Добжанського, С. В. Пивоварова, В. М. Ботушанського та ін.

Автору цих рядків пощастило бути науковим редактором трьох його монографій⁵ загальним обсягом 1000 сторінок і 14 наукових статей обсягом понад 100 сторінок.

Це тільки невелика частка його величезного наукового і навчально-методичного доробку. Роль наукового редактора його праць зводилася, власне, лише до контролю за дотриманням історичної канви, хронології, не втручаючись у його нумізматичний виклад.

При цьому викликало захоплення його винятковою працьовитістю, інтелектуальною продуктивністю, здатністю працювати науково одночасно по кількох напрямках, проектах.

Він був добре обізнаний з науковими досягненнями в нумізматиці, знав практично всіх відомих вітчизняних і зарубіжних фахівців, наукові школи.

У інтерпретації артефактів він був скрупульозним, послідовним, об'єктивним. Прагнув не тільки досягти точності у поясненні, а й показати систему у розвитку і функціонуванні у конкретному регіоні – Буковині, тобто прикордонній території під владою Молдавії, Туреччини та Австрії впродовж XIV – початку XX ст.

Він пояснював, що однією з причин обрання ним Буковини як об'єкта дослідження, становлення і розвитку грошового обігу і монетно-лічильних систем було давнє проходження через територію краю міждержавного торгового шляху, по якому щороку здійснювалися чималі торговельні операції, при яких неминуче функціонував значний монетно-грошовий матеріал.

Він пояснював, що ця тема комплексна, яка не обмежується лише термінами, бо за ними приховується конкретний зміст, певний рівень економічного розвитку та відповідні історико-політичні обставини.

Олександр Дмитрович, орієнтуючись на назву обраного для дослідження регіону, давав своїм монографіям, іншим науковим працям дещо скромну в територіальному відношенні назву: «На Буковині...» ніби він писав лише про Буковину.

Насправді Буковина була у його працях висхідним майданчиком. Не випадково у цих працях, крім Молдавії і Австрії, Туреччини, згадуються суміжні і

більш віддалені держави з їхніми грошовими системами, карбуванням і матеріалом для цього, монетними дворами і т.д.: зокрема, Литва, Польща, Пруссія, Угорщина, Валахія, Крим, згодом ще Франція, Італія, Німеччина, навіть США у зв'язку з заробітчанською заокеанською еміграцією буковинців.

Запримічено ще таку дослідницьку манеру О. Д. Огуя. Дбаючи, як кажуть, «про чистоту експерименту», він у суто нумізматичних дослідженнях брав усю відповідальність на себе, а як треба було представити відповідне історичне тло, він інколи довіряв це історикам, зокрема і чернівецьким. Але будучи добросовісним науковцем, ніде не вдавався до плагіату, скрізь використане з чийось праць скрупульозно позначав відповідним посиланням.

О. Д. Огуй застерігав молодих науковців, що та чи інша монетно-лічильна одиниця могла існувати у кількох варіантах і що необхідно уточнювати, про який матеріал іде мова у документах: у монетах, чи у вагових категоріях. Він багато зробив для з'ясування співвідношень у галузі монетно-лічильних найменувань.

Науковець тонко уловлював усі нюанси змін у функціонуванні відповідної грошової системи у кожен історичний період, вказував, як це позначалося на грошовій системі, на ціноутворенні у торгівлі та й взагалі у всіх сферах, де, як кажуть, «ходили гроші»: у якості податків, кредиту, платні за службу, боргу, штрафу, контрибуції, підкупу, тобто те, що нині називається корупцією.

Взявся Олександр Дмитрович пояснити у монографії, а згодом у спеціальній статті відомий в історії борговий конфлікт між польським королем Владиславом і молдавським господарем Петру Мушатом через неповернутий борг у 1000 рублів фрязького срібла і навів цікаві розрахунки.

Не обійшов він і питання першої писемної згадки про Чернівці у молдавській грамоті 1408 р., зосередивши увагу на монетно-лічильному матеріалі, на числовому значенні уживаних монетних назв, зокрема назви «гроші». Проф. Огуй нагадує, що ця назва «грош» (від *grossus* – великий) вживалася спочатку як конкретне означення певного виду монетно-лічильної одиниці, але часте вживання цього терміна «грош» у множині без вказівки на їх кількість отримав в українській мові застосування як загальнонародне позначення – «гроші».

І у закріпленні цієї назви брало участь і населення Буковини.

О. Д. Огуй приділив певну увагу дослідженню історії гривни і її функціонуванню в буковинському краї. Він доводить, що гривна і рубль на Буковині у XV ст. при розрахунках не ототожнювалися, це були розрахункові одиниці різних рівнів – вагового та монетно-лічильного.

Цей термін «гривна» на цій території вживався в угодах молдавських господарів (а таких угод було щонайменше 8) з галицькими купцями.

Гривна використовувалася тут при сплаті штрафів, при оплаті військової служби, при оцінці коней. Причому цінилася досить високо, прирівнювалася польському золотому. Добрий кінь коштував 3 гривни, віл – 1 гривну.

З кінця XIV ст. гривна витіснялася рублем. Наслідки цього витіснення, мабуть, відчуються і понині. Хоч спадкоємиця гривни під назвою «гривня» повернута у наш час у фінансово-грошову, торговельно-купівельну сферу сучасної України, мабуть, десь до 2/3 населення замість слова «гривня» і нині вживає слово «рубль», що є одним з проявів недостатньої національної свідомості буковинських українців.

А це аргумент для правителя Росії, що росіяни і українці – нібито один народ. Буковинці XIV-XV ст. мабуть були більшими шанувальниками гривни, ніж нинішні.

Своїми історико-краєзнавчими дослідженнями давніх грошових систем О. Д. Огуй ще раз переконливо доводить, що тривале збереження на Буковині лічильних найменувань «гроші», «копа», а «гривна» – в лічильно-вагових термінах, які колись вживалися у Галичині, на Волині і Поділлі, свідчать про ще раніше входження Буковини, зокрема північної її частини до Галицько-Волинської держави, ніж до Молдавського князівства.

Отже, якщо нині умовно протягнути лінію функціонування грошових систем на тій же території Буковини, то на її стику на Півдні і на Сході у вжитку зустрінемо ті ж знайомі, але оновлені найменування: «гривня», «гроші», «бані»⁶, щоправда, зовсім у інших обставинах, але слугують приблизно тій же меті, про яку мріяв проф. О. Д. Огуй: сприяють прикордонному і міждержавному співробітництву між сусідніми незалежними державами – Україною, Румунією і Молдовою.

¹ Огуй О. Д. Історія обігу грошових одиниць та їх найменувань на Буковині. Молдавський період. – Част. I: 1370-1475. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2009. – С. 9.

² Енциклопедія історії України. – К., Наук. думка, 2005-2013. – У 10 т.

³ Габріель фон Сплени. Опис Буковини. Пер. з нім., передмова і коментар О. Д. Огуя, М. М. Сайка./ Наук. ред. В. М. Ботушанський. – Чернівці: Рута, 1995. – 113 с.

⁴ Бажанський І. М. Війна: Щоденник-хроніка буковинського педагога та письменника (Вашківці, 31.08.1914 – 29.11.1917) / Упор. О. Огуй; комент. В. Запоровського. – Чернівці: Зелена Буковина, 2006. – 236 с.

⁵ Огуй О. Д. Історія обігу грошових одиниць та їх найменувань на Буковині. Австрійський період (1774-1918). – Чернівці: Зелена Буковина, 2005. – 576 с.; Його ж: Чернівці та околиці: Грошовий обіг та монетні знахідки протягом тисячоліть. – Чернівці: Рута, 2007. – 144 с.; Його ж: Історія обігу грошових одиниць та їх найменувань на Буковині. Молдавський період. – Част. I: 1370-1475. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2009. – 280 с.

⁶ Огуй Олександр Дмитрович: Світлом був і до Світла полинув: (монографія з бібліографією) / Упорядник О. Я. Івасюк: Чернівецький нац. ун-т, 2017. – 400 с.

**Михайло ЮРІЙ
(Чернівці)**

ТВОРЧИЙ ДОРОБОК ІСТОРИКА

**(До 80-річчя професора Я. С. Калакури та
55-річчя його науково-педагогічної діяльності)**

24 вересня 2017 року відомому українському історичному вченому виповнилося 80 років.

Життєвий і творчий шлях ювіляра багато в чому подібний до біографії істориків його покоління: школа, педучилище, університет, аспірантура, науково-педагогічна та громадська діяльність. Водночас для нього характерна низка особливостей, зокрема: а) він народився на Галичині за два роки до так званого «золотого вересня 1939-го», де рівень національної і релігійної свідомості був помітно вищим, ніж у комунізованій УРСР, що не могло не відбитися на морально-етичних цінностях майбутнього історика; б) його дитинство і юність, коли закладались світоглядні орієнтири, співпали, з одного боку, з приходом «перших москалів», із гітлерівською окупацією, з періодом націоналістичного спротиву насажденню тоталітарних режимів, а з другого, з ідеологічними маніпуляціями окупаційної влади, спрямованими на радянізацію дітей і молоді, на втягування їх до піонерських і комсомольських організацій, на формування у них лояльного ставлення до системи та ілюзій щодо свого майбутнього; в) помітний вплив на професійне становлення педагога і науковця справили атмосфера «потепління» в Коломийському педучилищі та Чернівецькому університеті, де він навчався в умовах переходу від агонії сталінізму до хрущовської відлиги, розгортання руху шістдесятників і дисидентів, що живило його україноцентричні орієнтири, поєднувані з ідеалами націонал-комунізму; г) включення молодого науковця в орбіту партійно-комсомольської номенклатури і апаратної роботи не похитнуло національну свідомість і християнські цінності історика, що дозволило йому не стати фанатичним ортодоксом у радянські часи, а з відновленням державної незалежності України у числі перших у середовищі радянських істориків дистанціювався від комуністичної ідеології, марксистської методології історичної науки і активно долучитися до відродження національних традицій української історіографії, розвитку українознавства, національного джерелознавства та архівознавства.

Трудову діяльність Я. С. Калакура розпочав у 1955 р. в Нижньо-Вербіжській школі на Коломийщині, а науково-педагогічну – в 1964 р. в Станіславському педінституті (нині Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника), а відтак майже півстоліття його життя незмінно протікає у стінах Київського університету ім. Т. Г. Шевченка. Тут він був аспірантом у відомого історика Івана Івановича Шевченка («Борода»), тут у 1980 р. захистив докторську дисертацію, пройшов шлях від заступника директора з навчальної та наукової роботи Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних

наук до проректора університету з навчальної роботи, директора Інституту суспільних наук у 80-х рр. З 1994 по 2002 р. очолював кафедру архівознавства та спеціальних галузей історичної науки, а після виходу на пенсію залишився професором цієї кафедри як Заслужений професор університету. Саме робота в колективі кафедри стала чи не найголовнішим і найплодотворнішим періодом у житті Ярослава Степановича як творчої особистості, педагога і дослідника в царині методології історичної науки, історіографії, українознавства, джерелознавства, архівознавства та археографії.

Завдяки своїй ерудиції, організаційним здібностям та досвіду він швидко зумів стати лідером архівознавчої кафедри університету, не тільки зберегти і примножити традиції своїх попередників – визначних архівістів і джерелознавців Федора Шевченка, В'ячеслава Стрельського та Володимира Замлинського, але й започаткувати новий етап у її розвитку як багатопрофільного осередку теорії, методології, історії і практики історичної науки, джерелознавства, архівознавства та спеціальних історичних дисциплін. Ярослав Степанович ініціював опрацювання сучасної концепції професійної архівної освіти в Україні з урахуванням національних традицій і досвіду європейських держав¹, очолив авторські колективи з підготовки і видання нового покоління університетських підручників з архівознавства, історичного джерелознавства², створив авторський курс лекцій з української історіографії, сформував ділову і доброзичливу атмосферу в колективі. Все це сприяло зростанню наукового потенціалу кафедри, її методичної роботи, підвищенню авторитету у середовищі однопрофільних кафедр вишів України.

Упродовж останнього п'ятиліття під впливом демократизації, інформатизації та євроінтеграції українського суспільства відбулися суттєві зміни у тематиці наукової творчості та в змісті педагогічної діяльності професора Я. С. Калакури. І все ж у центрі його уваги залишаються ключові питання загальної та проблемно-тематичної історіографії, які знайшли відображення в другому, доповненому виданні лекційного курсу «Українська історіографія»³. Автор уточнив визначення поняття «українська історіографія», наголосивши, що історіографія, як спеціальна галузь історичної науки, не тільки підбиває підсумки досліджень, а й критично оцінює набутки різних поколінь, актуалізує недостатньо опрацьовані проблеми, виявляє прогалини й хибні твердження, окреслює теми, що потребують додаткового або нового вивчення. В такий спосіб реалізується її конструктивно-критична та прогностична функції. Вчений запропонував періодизацію пострадянського історіографічного процесу, виокремив внесок українських істориків у дослідження історії зарубіжних країн. Останній проблемі він присвятив низку спеціальних статей⁴, у яких мова йде і про інтеграцію української історичної думки у світовий історіографічний простір.

У новітніх студіях з історіографії Я. С.Калакура досліджує еволюцію історіографічної ситуації, провідні тенденції розвитку і нарощування історичних знань, починаючи з княжих часів⁵ і завершуючи внеском в інституалізацію української історіографії М. С.Грушевського⁶ та історіографічним доробком сучасних істориків⁷. Важливе місце у цих працях посіли питання декомунізації української історіографії, її остаточного розриву з методологією партійно-класового і формаційного підходу до історії, утвердження цивілізаційного розуміння історіографічного процесу, позитивні наслідки антропологічного, культурного та інформаційного поворотів, які принципово змінили характер і методику пізнавальної діяльності істориків.

Варті уваги розвідки Я. С.Калакури проблемно-тематичного характеру, діапазон яких достатньо широкий: це і питання історичної пам'яті⁸, і взаємодії історика та влади⁹, і Української революції¹⁰, і голодомору в Україні¹¹, і української духовності¹² та історіософії Тараса Шевченка¹³, і українсько-турецьких взаємин козацької доби¹⁴ та ін. Автор загострив увагу на необхідності захисту історичної пам'яті України від кремлівської неоекспансії, відмежування від концепцій російських істориків великодержавницької орієнтації, активізації професійних дискусій, послідовного розвінчування домислів і спростування фальсифікацій української історії в російській історіографії, протидії спробам останньої нав'язувати світу спотворене уявлення про українську минушину і сучасність¹⁵. Ці проблеми набули особливої актуальності в контексті путінської агресії, анексії Криму і підтримки сепаратистських і терористичних сил на Донбасі.

На чільне місце новітніх досліджень історіографа висунулися проблеми методології історіографічного дослідження. Знаковою подією став вихід у світ першого в Україні науково-методичного посібника «Методологія історіографічного дослідження»¹⁶. У ньому ґрунтовно висвітлено сучасні підходи до **методології історіографії як цілісного вчення про сутність і організацію історіографічного дослідження, його теоретичні засади та концептуальні парадигми, структуру, логічну організацію, правила, методи, засоби пізнавального процесу і техніку дослідницької діяльності науковців**. У цьому визначенні автор акцентував увагу на ключовій ролі та призначенні методології як цілісної системи правил, методів і засобів пізнання історіографічного процесу, узагальнення надбань істориків з тієї чи іншої проблеми, встановлення повноти і об'єктивності дослідження. **Без усвідомлення необхідності взаємодії всіх складників історіографії неможливо дослідити й осмислити загальне й особливе в її розвитку, а значить і виробити адекватне розуміння та пояснення історіографічного процесу**. Трактатування методології історіографії як цілісності дало змогу знайти відповіді на пріоритетне питання дослідницької практики: у чому полягають особливості історіографічно-

го дослідження, що і як воно покликане пізнавати, якими методами та засобами послуговуватися. Серцевину методології складають **принципи історизму, системності, об'єктивності, всебічності, наступності (спадкоємності), а також антропологізму**, який орієнтує на домінування в дослідженнях **людиназнавчого, людиноцентричного** підходу до процесу нарощування знань. Йдеться не тільки про «залюднювання» праць іменами конкретних істориків, яким відводиться ключова роль в інтелектуальному процесі продукування історичних знань і формуванні історичної свідомості, але й про заглиблення в особливості кожної наукової школи та її представників, тобто в мікроісторіографію, з'ясування наукових орієнтирів та громадянської позиції істориків.

Автор послідовно відстоює ще один методологічний принцип історіографії, а саме – **спростування хибних тверджень, фальсифікацій і спотворень**, насамперед тих, що зачіпають історичну правду. Мова йде про різного роду інсинуації, поширювані в працях окремих вітчизняних та зарубіжних істориків, зокрема Польщі, Росії, Румунії, Угорщини, Туреччини та ін., особливо тих, які намагаються сконструювати історичне обґрунтування т.зв. концепцій «Русского мира», «Великопольщі», «Великої Румунії чи Угорщини», «Великої Османії», підвести під них український контекст.

У методологічному інструментарії історіографа автор ключове місце надає системі методів наукового пізнання, яка включає загальнонаукові, фахові (суто історіографічні), міждисциплінарні та галузеві методи. Найбільш ефективними він вважає методи історіографічного аналізу і синтезу, системно-структурного та проблемно-функціонального підходів, логічний, історико-хронологічний, історико-ситуаційний, порівняльний, ретроспективний, біографічний, методи конкретно-соціологічних досліджень, типологізації, класифікації, наукометрії, контентаналізу тощо. На основі аналізу досвіду провідних історіографів автор обґрунтовує висновок про те, що будь-яке дослідження може бути успішним і результативним за умови комплексного застосування методів – насамперед тих, що дають змогу продуктивно розв'язати завдання.

Крім вказаної праці з методології історіографічного дослідження, автору належить понад 30 статей з теорії та методології історичної науки, які увійшли до термінологічно-понятійного Довідника з історичної науки, в т.ч. такі як: «методологічний інструментарій», «історіографічний процес», «історіографічна ситуація», «історіографічне джерело», «історіографічний факт», «постпозитивізм», «модернізм» та ін.¹⁷

Систематизуючи концептуальний вимір методологічних студій історіографа, не можна оминути його підвищений інтерес до методології цивілізаційного осмислення історії України. У низці статей¹⁸ Ярослав Степанович розкриває зміст цивілізаційного підходу в історичному пізнанні, переконливо доводить його переваги в порівнянні з формаційним трактуванням

історичного процесу. Цивілізаційний підхід у поєднанні з активізацією міждисциплінарних досліджень в галузі загальної, проблемної, концептуальної, культурної та інтелектуальної історії став визначальним напрямом сучасної української історичної науки, яка прагне заглибитись у особливості різновиду української регіональної цивілізації як складової європейського і світового цивілізаційного процесу, з'ясувати шляхи утвердження цілісності цивілізаційної системи України і зіткнення в ній локальних самобутностей. Завдяки цьому підходу історична наука виходить з кризи, зумовленої абсолютизацією формаційної теорії, її партійно-класовою інтерпретацією, а історія України дедалі ширше постає в контексті світового історичного процесу.

Поряд з історіографічними та методологічними студіями Я. С. Калакура продовжує плідно досліджувати джерела з історії державності України, українського руху опору, актуальні проблеми спеціальних історичних дисциплін¹⁹, архівознавства та археографії. Він осмислює особливості розвитку української архівної справи, її історії та організації, у тому числі в пострадянській Україні²⁰. Йому належить пріоритетна роль у дослідженні архівного менеджменту, як автору низки статей з цієї проблеми²¹, котрі лягли в основу поданого до друку першого в Україні навчального посібника «Менеджмент в архівній справі» – опорний конспект лекцій.

Пошуковий характер носять й археографічні студії Я. С. Калакури, в яких переконаливо стверджується, що Україна має власні археографічні традиції, які успішно відроджуються в умовах її державної незалежності. Він одним з перших подав визначення терміна «*українська археографія*», трактуючи її як *спеціальну галузь української історичної науки, тісно пов'язану з філологією, архівознавством, джерелознавством, спеціальними історичними дисциплінами, яка займається опрацюванням історичних, теоретичних, методологічних засад виявлення, відбору, вивчення, підготовки до публікації та оприлюднення документальних та інших інформаційних ресурсів з метою дедалі ширшого їх залучення до наукових досліджень, використання у науковій, навчальній, культурно-просвітницькій та виховній діяльності*²². Авторські публікації стосуються фундаторів української археографії, її наукової школи, внеску вчених Університету св. Володимира і його наступника – Шевченкового університету – в підготовку професійних археографів²³.

Варто також зазначити, що дослідник не пориває з історико-краєзнавчою проблематикою, бере участь у науково-практичних конференціях з краєзнавства. З інтересом зустрінуто його статтю про місце краєзнавства у творчості Тараса Шевченка²⁴. В ній проводиться думка про те, що краєзнавчу спрямованість у тій чи іншій формі має вся спадщина поета і художника, насамперед його соціальна та пейзажна лірика, історичні поеми, художні твори, а також безпосередня краєзнавча діяльність у рамках експе-

дицій за дорученням Київської археографічної комісії, що відкрило можливість подорожувати Київщиною, Чернігівщиною, Поділлям та Волинною, брати участь в археологічних розкопках. Автор нагадав, що Т. Шевченко зберіг інтерес до краєзнавчих експедицій, навіть перебуваючи на засланні (Описова експедиція Аральського моря, експедиція в гори Кара-Тау тощо).

Загалом Я. С. Калакура є автором понад 550 наукових, науково-методичних праць, підручників та навчальних посібників, з яких більше половини побачили світ в умовах незалежності України. Водночас він приділяє велику увагу навчальному процесу, підготовці науково-педагогічних кадрів, є членом спеціалізованої ради по захисту дисертаційних робіт, під його керівництвом підготовлено 15 докторів та 50 кандидатів наук.

Своє 80-ліття ювіляр відзначає в робочому стані, сповнений цікавими задумами і творчими планами, зігрітий увагою сім'ї, родини, колег, учнів і друзів. Усі вони зичать йому міцного здоров'я, подальшої праці на ниві історичної науки і підготовки нового покоління істориків, родинного тепла і творчого довогліття.

¹ Калакура Я. С. Архівіст третього тисячоліття (модель історика-архівіста очима архівознавчої кафедри Національного університету імені Тараса Шевченка // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. Вип. 1: Архів і особа. – К., 1999. – С. 37-45.

² Архівознавство: підручник. – К., 1998, 2002. – 356 с.; Історичне джерелознавство: підручник / кер. автор. кол. Я. С. Калакура. – К.: Либідь, 2002. – 488 с.; вид. 2-е. доп. – 2017. – 512 с.

³ Калакура Я. С. Українська історіографія: курс лекцій. – К.: Генеза, 2002; вид. 2, доп. 2012. – 512 с.

⁴ Калакура Я. С. Новітня українська історіографія всесвітньої історії // Збірник наукових праць ННДІУВІ. – Т. XXX. – К., 2012. – С. 212-234; *його ж.* Зарубіжний світ як предмет дослідження новітньої української історіографії // Український історичний журнал, 2012. – № 5. – С. 120-134; *його ж.* Зарубіжний світ у вимірі новітньої української історіографії // Україна-Європа-Світ: Міжнародн. збірн. наукових праць. – Вип. 11. – Тернопіль, 2013. – С. 207-219.

⁵ Калакура Я. С. Історичні знання в Галицько-Волинській державі // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ, 2012, № 20-21. – С. 435-440.

⁶ Калакура Я. Михайло Грушевський – фундатор історіографічних досліджень // Український історичний журнал, 2016. – № 3. – С. 4-17; *його ж.* Історіографічні студії М. Грушевського // Україна-Європа-Світ. Міжнародн. збірн. наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвцев. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. – Вип. 17. – С. 203-215; *його ж.* «Історія України-Руси» М. Грушевського як науковий синтез української історії на ґрунті позитивізму та національної ідеї // Позитивізм: рефлексії щодо класичної моделі історіописання. – Х.: ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2016. – С. 35-45.

⁷ Калакура Я. С. Новітня українська історіографія всесвітньої історії // Збірник наукових праць ННДІУВІ. – Т. XXX. – К., 2012. – С. 212-234; *його ж.* Історіографічні

студії професора Анатолія Коцура // Часопис української історії. – Вип. 25. – К., 2013. – С.104 – 108; *його ж.* Комплекс «совковості» пострадянської історіографії // Україна-Європа-Світ. Міжнародн. збірн. наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвцев. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2015. – Вип. 16. – У 2 ч. – Ч. 2. – С. 163-174.

⁸ *Калакура Я. С.* Національна пам'ять: історіографічний контекст // Національна пам'ять: соціокультурний та духовний виміри. Національна та історична пам'ять. Збірн. наук. праць. – Вип.4. – К.: ІНП,2012. – С.30-41; *його ж.* Національна пам'ять як чинник утвердження української ідентичності // Проблеми державного будівництва в Україні. Вип.21: Україна в євроінтеграційних процесах. У 2-х тт. – Т.1. – К.: КиМУ, 2012. – С.35-37; *його ж.* Історична і національна пам'ять: історіографічний вимір // Особа в контексті часу. Книга на пошану Лариси Нагорної. –К.: ІПЕНД, 2014. – С.21-35.

⁹ *Калакура Я. С.* Образ українського радянського історика в контексті інтроспекції // Ейдос. – Вип.8. – 2015. – С.41-53; *його ж.* «Синдром комунізації» істориків і його живучість у пострадянській історіографії // Історик і влада. – К.: ІУ НАН України, 2016. – с.55-76; *його ж.* Петро Тронько в інтер'єрі української та пострадянської історіографії // Історична пам'ять: наук. зб. – 2016. – Полтава: ПНПУ імені В.Г.Короленка, 2016. – №34-35. – С. 124-134.

¹⁰ *Калакура Я. С.* Три образи Гетьманату П. Скоропадського в українській історіографії //Національна та історична пам'ять:Павло Скоропадський – останній гетьман України (до 140-річчя від дня народження). Вип. 7. – К., 2013. – С.56-66. *його ж.* Соборність України як концепт новітньої історіографії//Історична пам'ять: Наук. зб. – Полтава, 2015. – Вип.33.-С.116-125; *його ж.* Українська духовність: історіографічний вимір//Українознавство, 2013. – №1. – С.28-34.

¹¹ *Калакура Я.* Історіографія та джерельні свідчення демографічних наслідків голодомору в УРСР 1932-1933 рр. // Голодомор 1932-1933 років: демографічні втрати українського народу. – К.: Видавець Олег Філюк, 2017. – С.116 – 121.

¹² *Калакура Я. С.* Українська духовність: історіографічний вимір // Українознавство, 2013. – №1. – С.28-34.

¹³ *Калакура Я. С.* Україна в історіософії Тараса Шевченка//Проблеми державного будівництва в Україні: КМУ, 2014. – Вип.22. – С.25-274; *його ж.* Українська та зарубіжна історіографії в рецепціях Тараса Шевченка // Україна-Європа-Світ. Міжнародн. збірн. наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. – Вип. 13: присвячується 200-річчю від дня народження Тараса Шевченка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2014. – С. 15–26; *його ж.* Творчість Тараса Шевченка як історичне та історіографічне джерело української і зарубіжної історії // Там само. – Вип.14. – С.10-15.

¹⁴ *Калакура Я.* Історіографія українсько-турецьких взаємин козацької доби: погляд із XXI століття / *Yaroslav Kalakura.* Uluslararası Türkiye-Ukrayna İlişkileri Sempozyumu: Kazak Dönemi (1500–1800) Bildiriler (Взаємини між Україною та Туреччиною: козацька доба (1500–1800 рр.) / Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції. – İstanbul «Çamlıca», 2015. – S.573–590. – 821 s., 2 resim.

¹⁵ *Калакура Я.* Конструювання образу ворога як технологія маніпуляції російської історіографії та пропаганди // Україна-Європа-Світ. – Вип.16. – Тернопіль, 2016. – С. 179-188.

¹⁶ *Калакура Я. С.* Методологія історіографічного дослідження: науково-методичний посібник. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2017. – 212 с.

¹⁷ Історія у термінах і поняттях: Довідник. – Вишгород: ПП Сергійчук М. І., 2014. – 732 с.

¹⁸ *Калакура Я.* Цивілізаційні орієнтири новітньої української історіографії // Ейдос. – Вип.7. – К.: Інститут історії України НАН України,2013. – С.371-381; *його ж.* Цивілізаційний вибір України: теоретико-методологічний, історичний та освітняський аспекти // Україна у світовій історії, 2014. – № 3(52). – С. 224-242; *його ж.* Цивілізаційні орієнтири новітньої української історіографії // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип. 24. – К.: Інститут історії України НАН України, 2014. – С. 23-38.

¹⁹ *Калакура Я.* Інтегративна функція спеціальних історичних дисциплін // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. Наук. Праць. – Ч.26-27 – К., 2015. – С.407-419.

²⁰ *Калакура Я. С.* Наукова школа архівістів та археографів Університету Св.Володимира // Вісн. КНУ ім. Тараса Шевченка. Історія, 2013. – С. 25-30; *його ж.* Українське архівознавство: критерії національного// Студії з архівознавства та документознавства. – Т. 22 – 23. – К., 2015. – С.17-20; *його ж.* Пострадянське архівознавство в Україні: декомунізація і тенденції розвитку// Сумський історико-архівний журнал, 2016. – № XXVI. – С.5-15.

²¹ *Калакура Я. С.* Стратегія і тактика архівного менеджменту // Архіви України, 2013. – №5. – С.5-17; *його ж.* Управлінські рішення в структурі архівного менеджменту //Архіви України, 2014. – С.92-105; *його ж.* Стиль роботи архівістів: контекст менеджменту // Архіви України, 2015. № 5-6. – С. 7-22; *його ж.* Архівний менеджмент в умовах демократизації та децентралізації суспільства // Архіви України, 2016, №5-6. – С. 119-135.

²² *Калакура Я.* Історичні та теоретико-методологічні засади української археографії // З любов'ю до народів: ювілейний збірник на пошану В. І. Наулка з нагоди 80-річчя. – К.: ІУАД, 2013. – С.63.

²³ *Калакура Я.* Фундатори української археографії // Загартована історією. Ювілейний збірн. на пошану Н. І. Миронець з нагоди 80-річчя від дня народження. – К., 2013. – С.47-60; *його ж.* Археографічна школа Університету св. Володимира // Український археографічний щорічник: нова серія. – Вип.16-17. – К.: Український письменник, 2013. – С.240-255; *його ж.* Вчені університету св. Володимира як фундатори української археографії // Київська археографічна комісія в історії українського національного відродження. –Зб. наук. праць. – К.: ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України, 2015. – С.38-47.

²⁴ *Калакура Я. С.* Рідний край в історіософії Тараса Шевченка // Краєзнавча Шевченкіана України. – Черкаси, 2014. – С.17-23.

ДОКУМЕНТИ

УДК: 94 (477) «15/16»

Тарас КОВАЛЕЦЬ
(Чернівці)

МАЛОВІДОМИЙ «ЩОДЕННИК ПОХОДУ НА ПОГАН» 1629 РОКУ: ПУБЛІКАЦІЯ ДЖЕРЕЛА

Публікується маловідоме джерело – щоденник походу збройних формувань Речі Посполитої – кварцяного і запорозького війська, а також приватних магнатських загонів – на відсіч татарському нападу на Поділля, Галичину, Перемишльщину та Белзчину восени 1629 р. Вміщена у документі інформація дає змогу повніше дослідити один із епізодів оборони українських земель від татар, а також краще вивчити стосунки та взаємодію між силами, які забезпечували цю оборону.

Ключові слова: татарський напад 1629 р., історичні джерела, щоденник, Річ Посполита, Кантемир, Стефан Хмелецький, Станіслав Любомірський, Військо Запорозьке, публікація джерел.

Майже від початку свого заснування у середині XV ст. Кримське ханство становило величезну загрозу для українських земель, які межували з ним і часто ставали об'єктом татарських нападів. Наприкінці XVI – на початку XVII ст. походи ординців на Річ Посполиту відбувалися майже щороку і були настільки спустошливими, що призводили до обезлюднення цілих округів, загибелі і забрання в полон сотень тисяч місцевих жителів.

Корона Польська через постійну зайнятість на міжнародних аренах і специфіку державного устрою мало піклувалась про оборону своїх південно-східних рубежів, утримуючи для цього тільки невелике кварцяне військо. Сякий-такий захист довелося організувати місцевій шляхті, яка зводила укріплення довкола численних міст і містечок, а також набирала збройні загони, що не тільки намагалися чинити опір татарським нападам, а й діяти у відповідь – ці загони рушали вглиб Дикого Поля, в Крим та на Буджак і з часом заклали основу організації запорозького козацтва.

Напад орди 1629 р. перервав кількарічне затишся, викликане внутрішнім розколом Криму та козацько-татарським союзом (однією із основних його домовленостей було те, що татари не пюндруватимуть України). Після поразки об'єднаного війська кримців братів Мехмеда і Шагіна Гераїв та запорожців під проводом Тараса Федоровича і Григорія Чорного від турецько-татарських загонів ставленника Блискучої Порти Джанібек-Герая і вождя Ногайської орди Кантемира Мансура внутрішня боротьба

в Криму завершилася зовсім не на користь Війська Запорозького й України. Виснажена, однак сконсолідована орда закономірно розраховувала відновити свої ресурси масштабним нападом на коронні, передусім українські землі.

Проба сил сталася ще у травні¹, однак основний татарський похід, очолюваний султаном-калгою² Девлет-Герасем, відбувся у вересні-жовтні 1629 р. В історичній науці він уже має певну підпору з опублікованих джерел, яку становлять щоденник походу на відсіч «поганам» авторства брацлавського хорунжого, керівника кварцяного війська Стефана Хмелецького³, окремих листів його та очільника іншого угруповання коронного війська воєводи руського Станіслава Любомірського⁴, що діяло окремо від Хмелецького, а також короткої анонімної реляції про цей похід⁵.

Під час евристичного пошуку у фондах Курницької бібліотеки Польської академії наук і навичок нам вдалося виявити ще один щоденник, присвячений відсічі татарського походу восени 1629 р.⁶. Документ цей досі неопублікований і майже невідомий в історіографії⁷. Після ознайомлення зі змістом стає зрозуміло, що анонімний автор щоденника походив із оточення С. Любомірського і передав своє бачення перебігу походу, яке значно відрізняється від версії С. Хмелецького. Порівняння обох діаріюшів дає змогу пояснити до кінця незрозумілі дії угруповань військ Речі Посполитої, які зрештою призвели до перемог у кількох сутичках, однак спричинилися до загальної невдачі походу – татари безперешкодно розсіялися по величезних територіях – Поділлі, Галичині, Белзчині й Перемишльщині, захопили значний полон, а під час повернення змогли зберегти цілим свій кіш, тобто головний табір, де гнали ясир, хоч і втратили розбитими окремі загони.

Уже із самого початку щоденника його автор не приховував своєї антипатії до керівника кварцяних підрозділів і стверджував, начебто король Речі Посполитої Зигмунт III керівником відсічі татарського нападу поставив саме Любомірського (котрий на це згодився тільки після довгих вмовлянь), «віддаючи під командування воєводі руському того ж п. Хмелецького» із кварцяним військом та запорожцями, а вторгнення ординців не вдалося зупинити саме через хорунжого брацлавського, який «відбувався відмовками», довго зволікаючи зі збором сил і вирушенням на з'єднання з С. Любомірським.

Перебуваючи при війську воєводи руського, автор щоденника залишив цінні описи процесу збору і пересування цього війська, нотуючи водночас кожну помилку С. Хмелецького, котрий начебто і «бродів на Дністрі сторожею не обсадив», через які проходили татари, через необережне просування «віддав»

своїх вояків язиками ординцям, до того ж щоразу помилявся з оцінкою місця розташування татарського коша, присилаючи С. Любомірському геть невірну інформацію або тривалий час взагалі не висилаючи повідомлень⁸. Зрештою розлучений воєвода руський, не довіряючи здібностям свого поплічника, вже зі своїх людей «наперед 100 козаків, кожен з двома кіннями, послав» у розвідку. Така слабка координація дій і недовіра між командувачами призвела до законмірного результату – основні сили татар змогли відійти в степи, а військам Речі Посполитої довелося задовольнятися переслідуванням і знищенням невеликих ворожих загонів, розсіяних по Галичині й Поділлі.

На жаль, в описуваному щоденнику майже немає нової інформації про дії у цій кампанії запорозького війська. Це й не дивно, оскільки козаки перебували при С. Хмелецькому і залишалися поза зором оточення Любомірського. Все ж, автор діаріуша згадував про завзятість запорожців у переслідуванні татар і їх вагому участь у бойових діях.

* * *

Оригінальний текст публікованого документа передано згідно з усталеною інструкцією для видання таких історичних джерел⁹. Із малої літери подано тогочасні офіційні посади та історичні означення («hetman», «pułkownik», «turza», «krumski» і т. д.). Щоб зберегти особливості стилю, залишено незмінними власні назви. В оригінальному тексті джерел латинські слова виділені курсивом. Сумнівно прочитані та перекладені фрагменти акцентовані знаком (?), а розшифрування скорочених частин слів та пропущених слів, ключових для розуміння думки, подано у квадратних дужках.

Перелік використаних скорочень:

КJM – Król Jego Miłość	КЙМ – король його милість
JMP – Jego Miłość Pan	ЙМП – його милість пан
p. – pan	п. – пан
RP – Rzeczpospolita	РП – Річ Посполита
św. – święty	св. – святий

ДОКУМЕНТ

Оригінал

/363v/ Diariusz ekspedycji z pogaństwem

W tym tak trudnym czasie, jakiego doznała Korona Polska, domyślając, JKM PNM, aby do wielkiej zguby nie przyszło RP, i gotując wojsko do Prus na zniesienie tamecznego nieprzyjaciela i drugich stron, które by mógł ten nieprzyjaciel przez swe praktyki zażyć do swego *intentu*, nie życzył [?] JKM przepomnieć, mianowicie pilne oko mając na tę stronę od południa, którą łącno było spadkować dla bliskiego spokrewnienia¹⁰, więc i wschodnia [strona była w niebezpieczeństwie] dla zwyczajnej pogańskiej nieprzyjaźni i onym, jako głodnym, potrzebne częste inkursji w państwa koronne.

Wzywać JKM raczył przez pisanie JMP¹¹ Stanisława hrabię na Wiśniczu Lubomirskiego wojew[odę] ziem ruskich, którego ochoty zawsze doznawał do każdej posługi RP, usilnie o to żądając, aby się podjął obrony tych tam stron, [jednak] nie naznaczywszy mu na to [wojska], tylko 1000 żołnierza, ukazując tuż to trochę kwarcianego, który był na Ukrainie, rycerstwa. Upatrywał JMP wojewoda, że to z taką garścią ludzi na takie nieprzyjacoły [iść], jak z motyką na słońce, wymawiał się z tego, póki mógł, ale kiedy instancje następowały JKM, więc i JMP wojew[oda] sendom[irski], het[man] pol[ny] koron[ny], który lubo to wojsko ukraińskie porączył był na ten czas p. Chmieleckiemu i pułkownikiem nad nam uczynił, ale upatrując, iż do takiej rzeczy i potęgi *au[ctorita]tem* potrzeba, tegoż p. Chmieleckiego z tym tam wojskiem JMP wojewodzie ruskiemu pod regiment oddając, prosił usilnie, aby ten ciężar na się przyjął.

Łacno było takimi instancjami poruszyć serce RP miłujące i dostatków dla ni[ej] nie żałujące. Rozkazawszy swoim [żołnierzom], których on miała gromadę chowa dla podobnych potrzeb RP, zawoławszy też na prz[yjacie]le swe, aby mu w tym dopomogli, kiedy upatrzył, iż <ta strona od południa>¹² nie była tak w niebezpieczeństwie, a wzięwszy wiadomość o porażeniu Sahin Giereja galgi i przy nim wielkiej stracie¹³ Wojska Zaporoskiego, których [Tatarów] Sahin Gierej dotychczas na sobie trzymał, że tu w państwa koronne dotychczas nie wypadali, a za tym jego upadkiem niepodobna była, aby wypaść nie mieli, a zwłaszcza /364/ od północnego nieprzyjaciela tę wiadomość mając, jakoby na głowę wszystkich z Polski, ktokolwiek siekierę mógł wziąć, do Prus poszedł.

16 augusti]. JMP wojew[oda] ruski pod Rohatinem stanął, aby był na obie strony patrzył, ale widząc rzecz potrzebną być, dali [!] się pomknął z ludźmi swymi i z tymi, którzy byli w *stipendii* RP, przyszedł pod Skałę, miasto na Podolu, stanąwszy między Charzowcą [!] i Żabinem wsią.

2 septemb[ris]. [Stanisław Lubomirski], miewszy zaraz wiadomość od szpiegów swych, których na to wyprawił, jeśli poganie gonią się do nas, iż już w polach leżeli, na taką garść wojska swego patrząc, aby nie przyszło lada jako utracić, tak jego grona *nobilium*[m], która przy nim była, mając niedawne przykłady, obóz dobrze obwarował, aby ich lada jako nawalność pogańska nie znosiła. Poczęli do niego tedy przyjaciele kupić, jako książe JM Wiśniowiecki z swoim[i] i książe JMP krakow[skiego] ludźmi, JMP Janusz Tyszkiewicz, star[osta] żytomirski, JMP Aleksander Zborowski, i tam pospołu nieprz[yjacie]la czekali, o którym coraz po¹⁴ nowa wieść była, tak od szpiegów, jako i Wołoszy. Zaczyn JMP wojew[oda] pisał do p. Chmieleckiego, aby się on z ludem swoim tak postępował, aby kiedy by tego potrzeba było, mogłyby się prędko wojska zejść. Opierał się on bardzo i naprzód pisał, iż Tatarowie poszli do Moskwy, a tu tylko zostało trochę hultajstwa. Za drugim pisaniem powiedział, że Tatarowie myślą na Czarny albo Kuczmański szlak wpaść. Nie poprzestał

jednak JMP wojewoda onego [...]tować¹⁵ pisaniem swoim, mając lepszą wiadomość o nieprz[yjacie]lu. Aż tedy, kiedy widział, że się nieprz[yjacie]l w tę tam stronę bierze, kędy był JMP wojewoda i czekał już pogotowiu na napadnięcie nieprz[yjacie]l[a], przyszedł z wojskiem kwarcianym, a za nim Zaporoskie.

28 septembris¹⁶. Już w samy wieczór, kiedy się nieprz[yjacie]l, pominąwszy obóz, przez Dniestr przeprawił, i zaraz zagony rozpuścił, bo się wyżej wojska pod Kołodrópką [!] 3 mile, przeprawił, i już p. pułkownik przyszedł, były już szły zagony w ziemię, trudno było z oną trochę ludzi zabiegać nieprzyjacielowi, bo gdyby on był nadciągnął z wojskiem takim [?] swym chociaż dwiema dniami przed tym, za pomocą Bożą [...]17 iść, w nocy i nie dopuścić im plądrować Korony Polskiej tedy /364v/ [...]18 nie przyszło, tylko o koszu myśleć.

Zaczynam JMP wojewoda zaraz tejże nocy kazał się swoim ruszyć w pogoń za koszem, a przede dniem w dzień św. Michała, mszy wysłuchawszy, ze wszystkim obozem się ruszył. Poprzedził jednak p. Chmielecki mimo woła¹⁹ JM, który tuż i za obozem był stanął. JMP wojew[oda], wojsko uszykowawszy, szedł z wielką skwapliwością, gdyż ochotnie wojsko do tego się miało, aby było nieprzyjaciela dopadło. P. Chmielecki, biejąc wprzód, bił Tatarz[y] pozostałe od kosza, mianowicie pod wsią Świchowcami [!], a lepsze wojsko mając, dalej²⁰ się pomykał, szukając kosza. Jednak przez cały dzień nie dając o sobie żadnej wiadomości JMP wojewodzie, który zaraz za nim następował, aż w sam wieczór tegoż dnia napisał, prosząc, aby JM śpieszył się z wojskiem, mianowicie z armatą i piechotą, powiadając, że się nad koszem znalazł niedaleko za Czartkowem.

JM, nic nie mieszkając, tylko swoich na przeprawie czekając, bo tam w tej wsi, za nią zła przeprawa była bardzo, nocą do Czartkowa przyjechał, kędy, powiadano, był p. pułkownik, ale się nie widział z JM. Raniusieńko tedy słał, dając znać, że blisko był kosza, ale się bardzo w tym omylił, bo kiedy rano, wysłuchawszy mszy, JM z Czartkowa się ruszył, i sprawiwszy wojsko już ogromniejsze, bo już Kozacy nadeszli i pod regiment JM przyszli, nadszedł JMP Chmieleckiego, i pyta się, kędy kosz jest, ale on o tym wiadomości nie mógł dać, gdyż nie tak było, jako posłańcy jego powiadali, bo było część Tatarów na tym tam miejscu, którzy tejże nocy wzięli z pułku p. Chmieleckiego porucznika p. Bajbuzy i dwóch towarzyszy. Zaczynam kosz wziął najpewniejsze wieści o wojsku naszym i, nie ufając swojej mocy, począł śpieszno [!] ustępować ku Dniestrowi.

Namówiwszy się tedy JMP wojewoda z p. pułkownikiem, aby gonić nieprzyjaciela, na tym stanęło, aby p. pułkownik [...]21 i na tym stanęło, aby się wprawo udać ku Wiśniowczykowi, bo go JMP wojewoda nie mógł przeprzeć, aby było iść w lewo ku Buczaczowi, kędy właśnie kosz szedł, i tak tedy idąc za swoim kałauzem, błakali się /365/ cały dzień w niedziele i, chodząc niepotrzebnie 6 mil, oddaliwszy się od kosza mało nie na 8 mil. Tam już w nocy przyszło

na polu stanąć bez ognia i wody, a drugiego dnia, który był mglisty bardzo, iż chorągiew chorągwi nie widziała, aż do południa szli ku Wiśniowczykowi, a widząc, iż ani szlaku nie było, którego w nocy p. Chmielecki z latarniami szukał, przyszło się nazad zwrócić. I piechota spracowana, i konni, którzy wody nie mogli mieć.

A wtem przybieżał Tatarzyn ks. Wiśniowieckiego, dając znać, iż pod Dobrowodą kosz, prawie 8 mil stamtąd. Co prędzej powróciwszy, napadli Kozacy na zagon pod Tarnowicą [?], w którym był syn młodszy Kantymirów, i ten pogromili, pozabijali i płon odjęli. Stamtąd idąc, przyszło JMP wojew[odzie] w Manasterzyskach, miasteczku, spracowanemu odpocząć, gdy kosz daleko był. Posłał jednak p. Chmieleckiego z JMP Jakubem Zieleńskim, podczaszym braclawskim, dawszy im konne chorągwi, aby szli za koszem, ale i tym trudno było doganiać, gdy[ż] nieprz[yjacie]l pośpieszał za Dniestr, nie będąc tu [długo], tylko 3 dni.

3 octob[ris]. Napadł p. Chmielecki na kilkaset Tatarów, mając kilka tysięcy wojska, owych kilkaset nie wiem, *quo animo* nie chciał się *et fato* jać, uszli w czacie [?], a on ku Uściu poszedł i, przyszedłszy nad Dniestr, nieostroźnie sobie postępując, utracił kilku z towarzystwa spod chorągwi p. Skorkiewskiego i p. Adama Lipskiego, star[osty] tarnogórskiego.

Dano mu potem wiadomość, iż kilkaset Tatarów znowu się przeprawiło nazad. Rozumiejąc on, że to kosz, nie śmiał na nich rzucić, ale co prędzej uchodząc, dawał znać JMP wojewodzie, aby przybywał.

4 octob[ris] był w Uściu p. pułkownik, ale brodów na Dniestrze strażą nie opatrzył, kędy przyszli Tatarowie, między którymi był Mechmet murza, Kantymirów syn, o którym Tatarowie powiadają, iż męźniejszego we wszystkich Hordzie nie było. Dał znać młynarz, chłop p. pułkownikowi, iż Tatarowie przeprawiają się, dopiero za nimi [ruszył p. Chmielecki] z ludem swoim, i JMP wojew[oda], i p. Tyszkiewicz z nimi. Tam napadli na tego Mechmet murzę, który zadaną straż trzymał, i bił się dobrze z naszymi, ale [...]22 p. Liszka, rotmistrz nad kozakami JMP wojewody, JMP Tyszkiewicza chorągiew do po[...]23 i tam zabit[y] ten murza, który wzrostu był niemalego i [...]24 siły.

6 octobris JMP wojew[oda] stanął nad samym /365v/ Dniestrza uściem, kędy się Tatarowie zwykli przeprawować, a p. pułkownik poszedł z swoimi pod Halicz, spodziewając się, kędy któremu zagonowi zajść. JM zaś p. wojew[oda] na miejscu stał, czekając powrotu pohańców, obwarowawszy las sztuczny Bednarowski, aby tam uchodzić nie mogli. Zwracał się tedy zagon, który belską ziemię plądrował, w którym było 6 tysięcy Tatarów, a między nimi trzech carzyków. Ci w wieczór, pod Burszytinów przypadłszy, we trzech wsiach stanęli. Będąc tak blisko, p. Chmielecki, a wzięwszy od [!] nich wiadomość, prawie nad świtaniem padł z okrzykiem na nich, pogromił i pozabijał, i płon odjął. Słyszając, Tatarowie, którzy byli w innych wsiach, ów głos, ale dla odległości nie mogli zrozumieć, co by było, jednak strach padł na nich i poczęli śpieszno [!] uchodzić do brodu.

7 octob[ris]. Tego dnia w południe prawie, w który się przypomina pogrom Turków od Naupactu[s] za czasy Pawła V papieża roku 1571, a mało nie w te godziny przyszli ci to carzykowie trzej z swoim pułkiem i prosto ku brodu poszli, mając kałauza, niejakiego Kamieńskiego z grodzickiego powiatu, który [u] nich był kilkanaście lat. A iż im przyszło z góry spuszczać się, obaczyła straż ich obóz kozacki, [i] mniemając, iż ich kosz czeka, uradowali się. Potem postrzegłszy, że nasi w bok uderzyli, chcąc minąć Uście, ale ich zaraz postrzeżono i przez miasto do nich skoczono, zabiegając im.

Jednak [Tatarzy] potężnie bronili się, ale kiedy mocno na nich następowano, mianowicie p. star[osta] tarnogórski, p. Liska, p. sieradzki, JMP Tyszkiewicz, także lud książąt IMPP krakow[skiego] i ks[ięcia] Wiśniowieckiego, w rozsypkę poszli, pomiatając nie tylko swoje bachmaty, ale i zdobycz, srebro i złoto, i co tylko mieli. Ale to nie zabawiło naszych, którzy, na to nie patrząc, gonili ich i bili, i jeden [żołnierz] po kilku ich sobie zaganiał. Tam, pokrywszy pole trupem, gonili ich do pół tysiąca [...] aż nad sam brzeg Dniestrowy, kędy ostatniego chorążego carzyków wzięto. Pojmano bardzo wiele i więźniów, pomiędzy którymi Islan Giereja sułtana, u /366/ którego ojciec był chanem. <(Tu *notandus* opuścił to ten, co diariusz pisał: tego Islan Giereja sułtana, który teraz jest chanem, in *anno* 1653, pojmał Siedlecki Wężyk, który pod chorągwią JMP wojewody ruskiego, na ten czas wodza wojska JKM, i odesłany [Islam Gierej był] do Rawy do więzienia. Potem pod koronację króla Władysława JMP het[manowi] koron[nemu] król Władysław oddał go, aby go wolno do Krymu przeprowadził)>²⁶.

Bracia jego dwaj z wysokiego brzegu wpadli we dwóchset koni w Dniestr, jeśli żywi zostali, nie wiemy jeszcze, a chorąży ich pojmani na brzegu powiedziały, iż widział, kiedy się topili, ale jeśli wypłynęli nie widział, wątpił o tym, bo złe konie, spracowane mieli. Sprowadzono tedy więźnie do obozu, których było około 800, oprócz tych, których sobie żołnierstwo pobrało i pokryło, a mianowicie Kozacy, którzy tego bardzo wiele mieli, jakoż i dobrze się obłowili, padłszy na płonie.

Tatarowie ci, co w rozsypkę poszli, do lasu uciekali, ale chłopci, na nich z kosami pilnując, siekli przez te kilka dni, jako tam obóz stał, bo [!] iż p. Chmielecki pisał do p. wojew[ody], iż tam miał jeszcze pozostać na Salmas[z] murzę, który w przemyskiej ziemi pładrował, i kilka dni tam nań czekał, i do JM pisał, aby był pogotowiu na przeprawie, ale się w tym bardzo omylił, bo Salmas[z] murza był od niego tylko w pół mili, kiedy on gromił Tatory pod Bursztinowem, i na ten gdyż [!]²⁷ uciekał [Salmasz murza] w inszą stronę, ku Tarnopolu, bieżąc tak, jakoby po nim pogoń była, płon jeden²⁸ siekąc, drugi porzucając, mi[li]ał Rohatin w tej prawie godzinie, kiedy carzyków bito pod Uściem.

Odprowaowało na ten czas procesję bractwo Różańca Świętego swoją, jako i po wszystkiej Koronie. Oni, [Tatarzy], przypadli pod miasto, nie

wiedząc, kędy uciekać, i gdyby był kto w mieście, co by do nich wypadł, nabiłby był tego pogaństwa dostatek i ostatek płonu odjąłby był. Jednak JMP wojew[oda] dostał prędko wiadomość, iż tenże murza już uchodził daleko od naszego obozu, [w]²⁹ przedzie 100 Kozaków, każdy o dwóch koń podsyłał, /366v/ aby o nieprz[yjacielu] mógł wiedzieć, i pierwiej, niżli p. Chmielecki nadjechał, dając znać, iż [Salmasz murza] uszedł, przybieżał jeden z posłanych, aż od Tarnopola, dając znać, iż [wróg] uszedł.

JMP, tedy widząc, iż nie było czego czekać, **11 octob[ris]** wojsko rozprawił, a dawszy pod regiment kilka chorągwi ludu przedniego p. Tyszkiewiczowi, aby tam po Podniestrzu (kędy i Kozaki obrócił), pilnował, jeśliby na jakich pozostałych [Tatarów] napadł, gromił. Sam zdrowiem swym wrócił się do Lwowa.

Переклад

Щоденник походу на поган

У той так важкий час, якого зазнала Польська Корона, ЙКМ ПНМ, передбачаючи, щоб не дійшло до великої згуби РП³⁰, і готуючи військо до Пруссії для подолання тамтешнього ворога³¹ та в інші сторони, де міг би той ворог задумувати діяти через свої підступи, не хотів ЙКМ перестати пильно стежити саме за тим краєм на півдні, котрий легко було успадкувати через близьке споріднення³², також і східна [сторона]³³ була в небезпеці] через традиційну ворожість поган³⁴, яким через голод були потрібні часті вторгнення у коронні землі.

ЙКМ зволив листом закликати ЙМП Станіслава, графа на Вішьнічу³⁵ Любомірського, воєводу руської землі, у готовності якого завжди пересвідчувався, на кожній послuzі РП, пильно вимагаючи, щоб він взявся за оборону тих земель, [однак] не давши йому на це [війська], тільки 1000 жовнірів, вказуючи тут на трохи кварцяного лицарства, яке було в Україні. Бачив ЙМП воєвода, що з такою пригоршею людей на таких ворогів [їти] – як з мотикою на сонце, відбувався відмовками, поки міг, але коли ЙКМ став наполягати, так, що і ЙМП воєвода сандомирський, гетьман польний коронний³⁶, котрий хоч те українне військо доручив у той час п. Хмелецькому і його полковником над ним зробив, бачачи, що до таких справ і сили також потрібно, віддаючи під командування воєводі руському того ж п. Хмелецького з тим військом, пильно просив, щоб той тягар на себе взяв.

Легко було такою настирливістю зворушити серце, яке любить РП і достатків для неї не шкодує. Наказавши своїм [жовнірам], котрих він немалу громаду береже для таких потреб РП, закликавши також своїх друзів, щоб йому в цьому допомогли, коли побачив, що той край з півдня вже не був у такій небезпеці, і діставши звістку про поразку Шагін-Герая, калги, і при ньому великі втрати Війська Запорозького³⁷, бо Шагін-Герай [татап] досі на собі тримав³⁸, що на коронні землі досі не нападали, а після цього його падіння несхоже було, щоб напасти не мали, а щодо північного ворога, мав таку

звістку, начебто всі поголовно з Польщі, хто б сокиру міг тримати, до Пруссії пішли.

16 серпня. ЙМП воєвода руський став під Рогастином, щоб дивитися на обидві сторони, але бачачи, що це потрібно, далі рушив зі своїми людьми і з тими, котрі були на жолді РП, прийшов під Скалу³⁹, місто на Поділлі, ставши між Хожівцями⁴⁰ і селом Жабиним⁴¹.

2 вересня. [Станіслав Любомірський], маючи зараз звістку від своїх шпигунів, яких він вислав із тим [завданням, щоб з'ясували], чи погани женуть на нас, чи вже у полях на лежах перебувають, на таку жменю свого війська дивлячись, щоб не довелось надарма його втратити, те гроно шляхти, яке при ньому було, маючи недавні приклади, обоз добре укріпив, щоб натиск поган їх легко не зніс. Почали до нього тоді друзі збиратися, а саме князь ЙМП Вишневецький⁴² зі своїми і князя ЙМП краківського [каштеляна]⁴³ людьми, ЙМП Януш Тишкевич, староста житомирський⁴⁴, ЙМП Александер Зборовський⁴⁵, і там разом на ворога чекали, про якого все нові звістки були, як від шпигунів, так і від волохів⁴⁶. Тому ЙМП воєвода писав до п. Хмелецького, щоб він зі своїми людьми поспішав так, щоб, якби була битва, війська могли швидко зійтися. Той дуже опирався і спершу писав, що татари пішли до Москви, а тут залишилося тільки трохи гультьяйства. У другому листі написав, що татари мають задум на Чорний⁴⁷ або Кучманський шлях⁴⁸ піти. Не перестав, однак, ЙМП воєвода того [переконувати?] своїми листами, маючи достовірніші звістки про ворога. Аж тоді, коли бачив, що ворог у цю сторону прямує, де був ЙМП воєвода і чекав уже наготові на ворожий напад, тоді прийшов з військом кварціаним, а за ним – запорозьке [військо].

28 вересня. Вже у самий вечір, коли ворог, минувши обоз, переправився через Дністер, і одразу загони розпустив, бо вище на 3 милі від війська під Колодзівкою⁴⁹ переправився, і вже п. полковник прийшов, були вже йшли загони в край, важко було з такою пригорщею людей запобігти ворогові, бо коли б він прийшов із таким [?] своїм військом хоч два дні раніше, з Божою допомогою [...] йти, [...] вночі і не допустити їм плондрувати Корону Польську тоді [...] не довелось, тільки про кіш думати.

Тому ЙМП воєвода одразу, тієї ночі наказав своїм вирушити в гонитву за кошом, а перед світанком в день св. Михайла, вислухавши Службу Божу, зі всім обозом рушив. Випередив, однак, мимоволі п. Хмелецький ЙМ, який одразу ж за обозом стояв. ЙМП воєвода, вишикувавши військо, йшов, дуже поспішаючи, оскільки військо охоту до того мало, щоб напасти на ворога. П. Хмелецький, женучи вперед, бив татар, які відстали від коша, а саме під селом Свихівцями⁵⁰, а маючи легше військо, далі поспішав, шукаючи кіш. Однак, упродовж всього дня, не даючи про себе ніякої звістки ЙМП воєводі, котрий одразу ж за ними просувався, аж увечері того дня написав, просячи, щоб ЙМ поспішав з військом,

а саме з артилерією та піхотою, кажучи, що він вже за кіш зачепився недалеко від Чорткова⁵¹.

ЙМ, не затримуючись, тільки своїх на переправі чекаючи, бо там у тому селі, за ним дуже погана переправа була, вночі до Чорткова приїхав, де, як казали, був полковник, але не бачився з ЙМ. Тоді ранесенько посилав, даючи знати, що знаходиться близько від коша, але дуже у цьому помилився, бо, коли вранці, вислухавши Службу Божу, ЙМ із Чорткова рушив і, вишикувавши уже більше військо, бо вже козаки прийшли і під командування ЙМ перейшли, дійшов до ЙМП Хмелецького, і питається, де кіш є, але він про це інформації не міг дати, бо не було так, як його посланці розповідали, оскільки лиш частина татар була на тому місці, котрі тієї ж ночі взяли з полку п. Хмелецького поручника п. Байбузи⁵² і двох товаришів. Після цього кіш отримав найдостовірніші вісті про наше військо і, не довіряючи своїй силі, почав у поспіху відступати до Дністра.

Тоді ЙМП воєвода, порадившись із полковником, щоби переслідувати ворога, вирішено, щоб п. полковник [...] і те було вирішено, щоби вправо піти до Вишнівчика, бо його ЙМП воєвода не міг переперти⁵³, щоби йти вліво до Бучача⁵⁴, куди саме кіш йшов, і так тоді, йдучи за своїм провідником, блукали цілий день в неділю і, пройшовши, що було непотрібно, 6 миль, віддалившись від коша мало не на 8 миль. Там вже вночі їм довелось у полі зупинитись без вогню і води, а наступного дня, який був дуже туманний, так, що хоругва хоругви не бачила, аж до полудня йшли до Вишнівчика⁵⁵, а бачачи, що навіть шляху не було, якого вночі п. Хмелецький з ліхтарями шукав, довелось назад повернутися. І піхота знесилена, і кіннота, котрі води не могли отримати.

А потім приїхав татарин князя Вишневецького⁵⁶, даючи знати, що кіш під Доброводою⁵⁷, майже 8 миль звідти. Якнайшвидше повернувшись, напали козаки на загін під Тарновицею [?]⁵⁸, у якому був молодший син Кантемира⁵⁹, і той загін розгромили, повбивали і полон відібрали. Ідучи звідти, довелось ЙМП воєводі у містечку Монастириськах⁶⁰ після трудів відпочити, коли кіш далеко був. Послав, однак, п. Хмелецький з ЙМП Якубом Желенським, підшачієм брацлавським, давши їм кінні хоругви, щоб йшли за кошом, але і тим було важко його наздогнати, оскільки ворог поспішав за Дністер, не будучи тут [довго], тільки [?] 3 дні.

3 жовтня. Напав п. Хмелецький на кількасот татар, маючи кілька тисяч війська, із тими кількасот, не знаю, із попереднім задумом, як казали, не хотів битися, втекли у чаті [?], а він до Устя⁶¹ пішов і, прийшовши до Дністра, необережно діючи, втратив кількох із товариства з хоругви п. Скоркевського⁶² і п. Адама Ліпського, старости тарногурського⁶³.

Принесли йому потім звістку, що кількасот татар знову переправилося назад. Він, вважаючи, що це кіш, не смів на них нападати, а якнайшвидше відступаючи, давав знати ЙМП воєводі, щоб той прибув.

4 жовтня п. полковник був у Усті, але бродів на Дністрі сторожею не обсадив, тоді прийшли татари, серед яких був Мехмед-мурза, син Кантемира⁶⁴, про якого татари кажуть, що рівного в мужності в усій Орді не було. Дав знати селянин, мельник, п. полковникові, що татари переправляються, одразу ж за ними [рушив п. Хмелецький] зі своїми людьми, і ЙМП воєвода, і п. Тишкевич з ними. Там напали на того Мехмед-мурзу, котрий тримав задню сторожу, і бився добре з нашими, але [...] п. Лішка⁶⁵, ротмістр над козаками ЙМП воєводи, ЙМП Тишкевича хоругву до [...] і там убито того мурзу, який росту був немалого і [...] сили.

6 жовтня ЙМП воєвода став на самому Дністровому гирлі, де татари звикли переправлятися, а п. полковник пішов зі своїми під Галич⁶⁶, сподіваючись на якийсь загін натрапити. ЙМ же п. воєвода на місці стояв, чекаючи на повернення поган, укріпивши насаджений Боднарівський ліс⁶⁷, щоб тудою відходити не могли. Повертався тоді загін, який плюндрував белзьку землю⁶⁸, у якому було 6 тисяч татар, а між ними троє цариків⁶⁹. Ці, увечері під Бурштин⁷⁰ підійшовши, у трьох селах стали. П. Хмелецький, перебуваючи так близько і отримавши про них повідомлення, майже на світанні напав із криком на них, розгромив і повбивав, і полон відібрав. Татари, котрі були в інших селах, чуючи той відголос, через віддаленість не могли зрозуміти, що це було, однак були охоплені страхом і почали у поспіху відступати до броду.

7 жовтня. Того дня майже ополудні, коли пригадується погром турків при Навпактос за часів папи Павла V 1571 року⁷¹, а майже у ті години прийшли ці царики три зі своїм полком і прямо до броду пішли, маючи провідника, певного Каменьського⁷² із Гроджницького повіту⁷³, котрий у них був кільканадцять років. А що їм довелось з гори спускатися, то побачила їх сторожа козацький обоз і, здогадуючись, що це їх кіш чекає, зраділи. Потім побачивши, що наші із флангу на них вдарили, намагалися проминути Устя, але їх одразу [наші] помітили і через місто до них кинулися, щоб їм зайти дорогу.

Однак [татари] добре оборонялися, та коли [наші] потужно їх атакували, а саме п. староста тарногурський, п. Лішка, п. шерадзький⁷⁴, ЙМП Тишкевич, також люди князів ІМПП краківського⁷⁵ і князя Вишневецького, вони пішли врозсип, кидаючи не тільки своїх бахматів⁷⁶, але і здобич, срібло та золото, і що тільки мали. Та це не зупинило наших, котрі, на це не зважаючи, гнали їх і били, і один [жовнір] по кілька їх собі заганяв. Там, покривши поле трупом, гнали їх до півтисячі [...] аж на сам берег Дністровий, де останнього хорунжого цариків узято. Спіймано дуже багато і в'язнів, поміж якими Іслам-Герая⁷⁷, султана⁷⁸, у котрого батько був ханом. (Тут не занотував той, хто щоденник писав, наступне: того Іслам-Герая, султана, котрий тепер, у 1653 році, є ханом, спіймав Венжик Шедлецький⁷⁹, котрий у той час був у хоругві ЙМП воєводи русь-

кого, на той час вождя війська ЙКМ, й [Іслам-Герая було] вислано до Рави⁸⁰ до в'язниці. Потім під час коронації короля Владислава ЙМП гетьманові коронному⁸¹ король Владислав віддав його, щоб на волю до Криму відправив).

Два його брати із високого берега впали із двомастами кінноти до Дністра, досі не знаємо, чи залишилися живі, а їх хорунжий, спійманий на березі, розповів, що бачив, як тонули, але як впливали, не бачив, сумнівався у цьому, бо вони мали поганих, знесилених коней. Приведено тоді до обозу в'язнів, яких було близько 800, крім тих, котрих собі жовніри забрали і поховали, а саме козаки, котрі їх дуже багато мали, бо добре наловилися, зосередившись на цьому занятті.

Ці татари, які пішли врозсип, втікали до лісу, але селяни, на них із косами чигаючи, сікли їх упродовж тих кількох днів, коли там обоз стояв. П. Хмелецький писав до п. воєводи, що там ще мав залишитися Сальмаш-мурза⁸², який плюндрував перемишльську землю⁸³, і кілька днів там на нього чекав, і до ЙМ писав, щоб той був напоготові на переправі, але дуже у цьому помилився, бо Сальмаш-мурза був від нього тільки за півмилі, коли від громив татар під Бурштином, і на той крик втікав у інший бік, до Тернополя, біжучи так, начебто за ним гонитва була, один полон рубаючи, інший покидаючи, минав Рогатин майже у той час, коли цариків били під Устям.

У той час відправляло свою процесію братство Святої Вервиці⁸⁴, як і по всій Короні. Вони, [татари], кинулись до міста, не знаючи, куди втікати, і якщо би були такі у місті, хто би до них вийшов і напав, набив би того поганства досить і решту полону відібрав би. Однак ЙМП воєвода незабаром дістав звістку, що той мурза вже втікав далеко від нашого обозу, наперед 100 козаків, кожен з двома кіннями, послав, щоб про того ворога довідатися, і раніше, ніж п. Хмелецький під'їхав, даючи знати, що [Сальмаш-мурза] втік, прискакав один із посланих, аж із Тернополя, даючи знати, що [ворог] втік.

ЙМП, бачачи тоді, що не було на що чекати, **11 жовтня** військо розпустив, а давши під командування п. Тишкевичеві кілька хоругв кращих людей, щоб він там на Подністров'ї (куди і козаків спрямував), пильнував і, якщо б натрапив на якихось залишених [татар], їх би побив. Сам здоровий повернувся до Львова.

¹ Щоденник відсічі цього татарського нападу авторства коронного регіментаря в Україні Стефана Хмелецького див. у виданні: *Ukrainne sprawy. Przyczynek do dziejów polski, tatarskich i tureckich XVII wieku / oprac. S. Przyłęcki. – Lwów, 1842. – S. 84–87.*

² Калга-султан (крим. qalğa-sultan) – друга посада в ієрархії Кримського ханства. Калга займався різноманітними питаннями, пов'язаними з військом і державним управлінням, та був спадкоємцем хана у випадку його несподіваної смерті.

³ Дві його версії (відмінності між ними незначні), можна знайти у виданнях: *Starożytności historyczne polskie,*

czyli Pisma i pamiętniki do dziejów dawnej Polski, listy królów i znakomitych mężów, przypowieści, przysłowia itp. / oprac. A. Grabowski. – T. 1. – Kraków, 1840. – S. 91–99; Wypisy źródłowe do historii polskiej sztuki wojennej. – Zesz. 5. Polska sztuka wojenna w latach 1563–1647 / oprac. Z. Spieralski i J. Wimmer. – Warszawa, 1961. – S. 250–258.

⁴ Див., наприклад: *Ukrainne sprawy...* – S. 87–91.

⁵ *Starożytności historyczne polskie...* – S. 240–241.

⁶ Biblioteka Kórnicka Polskiej Akademii Nauk. – Sygn. 201. *Zwierciadło dzieł rocznych w Rzeczypospolitej Polskiej i W.X.Litewskim przez Zygmunta Stefana Koniecpolskiego, 1550–1647. (Głównie czasy Zygmunta III i Władysława IV).* W. XVII. – K. 363v–366v.

⁷ Єдиним відомим нам випадком стало використання цього джерела у статті польського історика Пшемислава Гаврона (*Przemysław Gawron*) (до речі, на цю статтю ми натрапили під час завершення підготовки даної публікації): *Gawron P. Relacje pomiędzy dowódcami wojsk państwowych i prywatnych w Koronie w I. połowie XVII wieku (wybrane przykłady) // Nad społeczeństwem staropolskim.* – T. 1. *Kultura, instytucje, gospodarka w XVI–XVIII w.* / red. K. Łopatecki i W. Walczak. – Białystok, 2007. – S. 231–247.

⁸ Можливо, автор щоденника отримував такі дані з чуток, що ходили у таборі Любомірського, оскільки, якщо вірити С. Хмелецькому і його «прихильникам», він все ж залишив сторожу на Дністрі, на яку вночі з 3 на 4 жовтня натрапили татари (*Ukrainne sprawy...* – S. 96). До того ж, хорунжий брацлавський мав начебто «сувору заборону» від воєводи руського нападати на кіш самотужки, а придані йому загони Любомірського подекуди прямо відмовлялися коритися наказам Хмелецького і переслідувати татар (*Starożytności historyczne...* – S. 240; *Ukrainne sprawy...* – S. 96).

⁹ *Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX w.* / red. K. Lepszy. – Wrocław, 1953.

¹⁰ «Ліхтарик» на полях: *Betlen Gabor.*

¹¹ Наступне слово закреслене: *wojew[ody].*

¹² Фрагмент підкреслений. Ліхтарик на полях: *Betlen Gabor umarl.*

¹³ В оригіналі: *strati.*

¹⁴ Вірогідно, помилка, і має бути: *to.*

¹⁵ Нерозбірливе слово.

¹⁶ В оригіналі помилково: *octobris.*

¹⁷ Нерозбірливе слово.

¹⁸ Нерозбірливе слово.

¹⁹ Двічі: *mimo wolq.*

²⁰ В оригіналі: *dali.*

²¹ Слово заплямлено.

²² Заплямлено 2-3 слова.

²³ Частина слова заплямлена.

²⁴ Слово нечительне.

²⁵ 2 слова заплямлені.

²⁶ <> Вставка самого автора рукописного збірника – Стефана Конєцпольського.

²⁷ Можливо, помилка і мало бути: *krzyk.*

²⁸ Помилково: *jednak.*

²⁹ Слово пропущене.

³⁰ Йдеться про важку для Речі Посполитої війну зі Швецією 1626–1629 рр., відому під назвою війни «за гирло Вісли».

³¹ Мається на увазі Швецію.

³² Йдеться про Семигородське князівство і його воєводу Бетлена Габора.

³³ Тобто українські землі.

³⁴ Тобто кримських і ногайських татар.

³⁵ Село Великий Вішньніч (*Wiśnicz Wielki*) Краківського воєводства було родовим маєтком магнатів Любомірських. Тепер це село Старий Вішньніч (*Stary Wiśnicz*) гміни Новий Вішньніч (*Nowy Wiśnicz*) Малопольського воєводства.

³⁶ Йдеться про Станіслава Конєцпольського (*Stanisław Koniecpolski*).

³⁷ Мається на увазі поразка братів хана Мехмеда і калги-султана Шагіна Гераїв у громадянській війні в Криму від об'єднаних військ керівника Ногайської орди Кантемир-мурзи та ставленника Порти Джанібек-Герая, під час якої запорозьке військо, що перебувало у на службі, зазнало великих втрат.

³⁸ Мається на увазі, забороняв їм.

³⁹ Скала – місто із магдебурзьким правом на Поділлі, нині селище міського типу Скала-Подільська Борщівського району Тернопільської області.

⁴⁰ Нині село Збриж Борщівського району Тернопільської області.

⁴¹ Нині село Жабинці Гуківської сільської територіальної громади Чемеровецького району Хмельницької області.

⁴² Невідомо, про якого із представників роду Вишневецького йдеться. Це міг бути пов'язаний із родом Збарзьких кременецький староста Януш Вишневецький, або ж князь Костянтин Вишневецький, староста черкаський, опікун Яреми Вишневецького.

⁴³ Йдеться про Єжи (Юрія) Збарзького (*Jerzy Zbaraski*), представника ополяченого українського магнатського роду.

⁴⁴ Януш Тишкевич (*Janusz Tyszkiewicz*) – магнат, військово-політичний діяч Речі Посполитої, представник полонізованого українського боярського роду, згодом воєвода київський.

⁴⁵ Александер Зборовський (*Aleksander Zborowski*) – польський шляхтич, відомий військовий та культурний діяч, син магната Речі Посполитої, гетьмана Війська Запорозького Самуеля (Самійла) Зборовського (*Samuel Zborowski*).

⁴⁶ Маються на увазі повідомлення від владної верхівки Молдавського князівства, яка традиційно забезпечувала Річ Посполиту свіжою інформацією про політичне життя Близької Порти, пересування турецького і татарського військ тощо.

⁴⁷ Чорний шлях – татарський шлях в українські землі, який проходив від Перекопу на північ через степи до р. Буг і Чорного лісу, де розгалужувався на кілька інших шляхів.

⁴⁸ Кучманський шлях – одне із відгалужень Чорного шляху, який починався у верхів'ях річки Інгул та проходив попри Бар на Поділлі, зливався із Чорним шляхом біля Тернополя.

⁴⁹ Нині село Заліщицького району Тернопільської області.

⁵⁰ Невстановлений населений пункт.

⁵¹ Чортків – тогочасне місто із магдебурзьким правом Речі Посполитої, нині місто, районний центр Тернопільської області України.

⁵² Семен (Симеон) Байбуза (*Semen vel Simeon Bajbuza*) – військний брацлавський, у 1619 та 1625–1627 рр. згадується як керівник козацької хоругви зі 100 кіннотників (Вирський Д. *Війни українні: хроніки татарського прикордоння України (XVI – середина XVII ст.)*. – Київ, 2016. – с. 186; *Bajbuzowie vel Baybuzowie h. własnego // Boniecki A. Herbarz Polski.* – T. 1. – Warszawa, 1899. – S. 79.

⁵³ Тобто, переконати.

⁵⁴ Бучач – тогочасне місто із фортецею Речі Посполитої, нині місто, районний центр Тернопільської області України.

⁵⁵ Тогочасне містечко із магдебурзьким правом, нині село у складі Золотниківської сільської громади Теремовлянського району Тернопільської області.

⁵⁶ Йдеться про представника верстви т. зв. «служилих татар», окремих родів, які осіли у Великому князівстві Литовському та Україні, і перебували на службі у магнатів Речі Посполитої.

⁵⁷ Нині село Доброводи Монастирського району Тернопільської області.

⁵⁸ Невстановлений населений пункт. Навряд чи йдеться про село Терновицю, нині Тисменицького району Івано-Франківської області.

⁵⁹ Напевно, йдеться про Тентиміра-мурзу (Gawron P. Op.cit. – S. 241)

⁶⁰ Нині місто Монастирська, районний центр Тернопільської області

⁶¹ Йдеться про тогочасне місто, нині село Устя-Зелене Монастирського району Тернопільської області.

⁶² Вірогідно, йдеться про представника роду Скорковських (Skorkowscy) із Шерадзького воєводства, див.: Skorkowski herbu Jelita // Niesiecki K. Herbarz Polski. – Т. 8. – Lipsk, 1841. – S. 384.

⁶³ Тобто старости тогочасного міста, нині села гміни Ізбіца (Izbica) Красноставського повіту Любельського воєводства Польщі.

⁶⁴ Кантемір (інакше: Кантимір, Кантімер, Кантімур; *крим.* Kantemir vel Kamtimur; означає: «хан» + «залізо») – татарський мурза з роду Мансур, вождь Буджацької (Ногайської) орди, за свою відвагу і жорстокість дістав прізвисьце «Кривавий Меч».

⁶⁵ Кшиштоф Лішка (Krzysztof Liszka) – шляхтич із Волині. Учасник Хотинської битви 1621 р. (Liszka // Uruski S. Rodzina. Herbarz szlachty Polskiej. – Т. 9. – Warszawa, 1912. – S. 128), незабаром, у 1630 р. брав участь у каральному поході коронного війська для придушення козацького повстання.

⁶⁶ Галич – колишня столиця Галицької землі, потім Галицького князівства, Галицько-Волинського князівства та Руського королівства, тогочасне місто Руського воєводства Речі Посполитої, нині районний центр Івано-Франківської області.

⁶⁷ Вірогідно, йдеться про ліс над річкою Збруч біля тодішнього села Боднарівка на Поділлі. У 1772 р. село було поділене на два однойменні, які нині перебувають у складі Тернопільської та Хмельницької областей.

⁶⁸ Белзька земля – історико-географічний регіон навколо міста Белз, тогочасного центру воєводства Речі Посполитої, нині міста Сокальського району Львівської області.

⁶⁹ Йдеться про мурзів, представників родової знаті Кримського ханства, які очолювали татарські роди. Про керівництво цього татарського загону див. повідомлення С. Хмелецького: Українне справу... – S. 97.

⁷⁰ Бурштин – тогочасне місто, нині місто обласного значення Івано-Франківської області.

⁷¹ Йдеться про подію, більш відому, як битва при Лепанто, тобто морську битву 7 жовтня 1571 р., в якій флот Священної ліги католицьких держав у Середземному морі на узбережжі Греції завдав нищівної поразки флоту Близької Порти.

⁷² Захоплений в полон коронним військом цей шляхтич, татарський провідник після суду в обозі під Устям був страчений за зраду і служіння татарам (Gołębiowski Ł.

Szahin Giraj i Kozacy // Biblioteka Warszawska. 1852. – Т. 2. – S. 16).

⁷³ Цей повіт знаходився у Підляському воєводстві Корони Польської.

⁷⁴ Вірогідно, йдеться про старосту міста Шерадз (Sieradz) у Центральній Польщі. На жаль, особу, яка у даний час носила цей титул, встановити не вдалося.

⁷⁵ Маються на увазі загопи краківського каштеляна Єжи (Юрія) Збараського (Jerzy Zbaraski), представника полонізованого українського магнатського роду.

⁷⁶ Бахмат – невеликий степовий кінь.

⁷⁷ Іслам-Герай III (*крим.* III İslâm Geray) – державний діяч Кримського ханства, хан у 1644–1654 рр., союзник гетьмана Війська Запорозького Богдана Хмельницького.

⁷⁸ Тобто сина хана.

⁷⁹ Валентин-Венжик Шедлецький (Walentyń-Wężyk Siedlecki) – представник шляхетського роду Шедлецьких гербу Вонж (Siedleccy herbu Wąż) із Шерадзького воєводства Польщі (Siedlecki herbu Wąż // Niesiecki K. Herbarz Polski. – Т. 8. – Lipsk, 1841. – S. 330).

⁸⁰ Рава – тогочасне місто на Галичині, нині місто Рава-Руська Жовківського району Львівської області.

⁸¹ Йдеться про Станіслава Конєцпольського.

⁸² Сальмаш-мурза – голова одного із родів Ногайської орди, відомий воєначальник, учасник багатьох татарських походів 20–30-х рр. XVII ст.

⁸³ Перемишльщина – історичний український етнічний регіон у Західній Галичині із центром у м. Перемишль (нині у складі Польщі)

⁸⁴ Братства Св. Вервиці – спільноти у межах католицької церкви, які діяли у містах і склалися з вірян, об'єднаних обов'язками виконання молитов за допомогою вервиці. З'явилися під впливом чернечого ордену домініканів та існують і досі.

Taras KOVALETS
(Chernivtsi)

THE LITTLE-KNOWN «DIARY OF CAMPAIGN AGAINST PAGANS» IN 1629. THE PUBLISHING OF SOURCE

The Crimean Khanate almost from its inception was a huge threat for Ukrainian lands, that bordered on it, because very often it became the object of Tatar attacks. Horde's attack in 1629 finished the several years calm, caused by the civil war in the Crimea and the Cossack-Tatar Union (one of its the main points was that, the Tatars wouldn't plunder Ukraine). Tatar attack under the leadership of sultan kalga Devlet Giraj took place in September and October in 1629. In historiography this campaign already has its base of ublished sources, the most important of which is the diary of this campaign by Bratslav standard-bearer («chorąży») and Quarter Army («wojsko kwarciane») chief Stefan Chmielecki.

During the search in the funds of Kórnik Library of Polish Academy of Sciences we were lucky to discover another diary devoted to the repel of Tatar attack in autumn 1629. This document is still no published and almost unknown in the historiography. The acquaintance with its content makes clear, that the anonymous author of the diary was from ruthenian voivode Stanisław Lubomirski entourage and gave his vision of

the current campaign, which significantly differs from S. Chmielecki version. The comparing of both diaries makes possible to explain the not completely explicable actions by two groups of the Commonwealth troops, that finally led to the victories in several encounters, but in common caused to the failure of the all campaign.

Being among the host of the ruthenian voivode, the author of diary left the valuable descriptions of its collection and movements. Unfortunately, the diary contains almost no new information about the activities of Zaporozhian Host in this campaign. This is not surprising, because the Cossacks were near S. Chmielecki and remained out of Lubomirski entourage sight. Nevertheless, the author of diary mentioned Cossack's active participation in hostilities and in pursuit of Tatars.

Key words: Tatar attack in 1629, historical sources, diary, Commonwealth of Poland and Lithuania, Cantemir, Stefan Chmielecki, Stanislaw Lubomirski, Zaporozhian Host, sources publishing.

Василь БОТУШАНСЬКИЙ
(Чернівці)

ГАЗЕТА «ГРОМАДЯНИН» ПРО РОЛЬ БУКОВИНИ У ЗАГАЛЬНОУКРАЇНСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ РУСІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

На початку ХХ ст. український національний рух на Буковині досяг певних успіхів у своєму розвитку: виникла низка культурно-просвітніх, кооперативних товариств, спілок, об'єднань, політичних партій, профспілок.

У більшості населених пунктів, де проживало українське населення, існували українські школи чи українські класи. Були окремі українські кафедри, відділи, класи в університеті, учительській семінарії, інших середніх навчальних закладах. Були українські видавництва, друкувалася українська література.

Дістала певний розвиток українська преса, на сторінках якої йшли досить вільні дискусії на державно-політичні і національно-культурні теми.

Очевидно, у якійсь мірі мало значення й те, що заступником голови Буковинського крайового сейму у 1905–1912 рр. був відомий український політик і науковець, професор Чернівецького університету Степан Смаль-Стоцький.

На фоні значних утисків українського національного руху в підросійській Україні з боку царського уряду, а в Галичині – з боку польських шовіністів Буковина в уявленні якоїсь частини буковинських політично активних українців виглядала як край, сприятливий для розвитку українського національного руху на всіх українських землях.

Про це засвідчують, приміром, твердження газети «Громадянин» – органу Української радикальної партії Буковини, висловлені на її сторінках у номері за 28 квітня 1910 р., уривок з якої наводиться нижче.

1910 р. – 28 квітня.

... Становище Буковини для всього нашого національного руху тим великоважне, що сей край під теперішній час єдиний міг би дати образець повного культурно-національного життя нашого народу...

Буковина має зовні всі дані для того, щоби без перешкод розвивати в себе всесторонньо українську національну вдачу. А се річ важна не лиш для самої Буковини, але і для всієї України-Руси, для котрої наш закуток землі міг би у сей час, доки не направляться обставини на самій Україні, мати значіне національно-культурного арсеналу – новочасної духовної «Січи»... Маємо свої інституції, школи, представительство наше в руках українців, позиція українців у краю неабияка.

[Заклик: працювати для української справи ще активніше].

Громадянин. – 1910. – 28 квітня. – №35.

УДК 94(477)«1939/1945»

Іван САРАНЧУК, Іван ФОСТІЙ
(Чернівці)

ДЕТАШАМЕНТНИКИ БУКОВИНИ. ХТО ВОНИ?

Як ми повідомляли в оголошенні, опублікованому в газеті «Буковина» 19 лютого 2016 р., кандидат історичних наук І. П. Фостій та кандидат сільськогосподарських наук І. І. Саранчук взялися довести до завершення історико-краєзнавчу документальну книгу «Між жорнами ворожнечі, недовіри, зневаги і жорстокості (Деташаментники Буковини. Хто вони? Яка їхня доля? Статті, документи, спогади, фотоілюстрації)», яка є важливим документом про безглузду, антилюдську політику урядів двох сусідніх держав – Радянського Союзу і Румунії – в роки Другої світової війни в ставленні до українців, громадян Чернівецької області 1919–1922 років народження, які в період її тимчасової окупації військами королівської Румунії, були мобілізовані у так звані «деташаментеле де лукру» – робочі загони, і використовувались на важких фізичних роботах в Румунії, а після 24 серпня 1944 року були розпущені по домівках, але лише дехто з них тоді потрапив додому. Невелика їх частина була призвана польовими військоматами Червоної армії до радянського війська і направлена у бойові полки й дивізії на фронт, а значна частина – в табори НКВС СРСР для військовополонених і репатрійованих, де вони використовувались на відбудовних роботах. Ці табори, як відомо, погано забезпечувались продовольством, одягом і медикаментами. Багато учорашніх деташаментників померло в них з голоду і від хвороб. Багато буковинських сімей втратили своїх чоловіків, батьки й матері – синів. Ніхто за ці антилюдські злочини не був покараний.

Нижче публікуємо красномовні, трагічно-болючі спогади деташаментників Вижницького, Заставнівського, Новоселицького, Кельменецького та Сторожинецького районів про пережите у «деташаментеле де лукру», а потім у таборах НКВС для військовополонених та репатрійованих і в полках та дивізіях Червоної армії.

Свідчення

АРАНОВИЧА Дмитра Миколайовича

Народився 5 жовтня 1920 р. у м. Вашківці, нині Вижницького р-ну.

В серпні 1943 р. нас мобілізували і направили у Яломіцу та комуни Жилавеле і Дріду у робочий загін № 64. Наші бараки, збиті з грубих дощок, стояли в полі. Там же були продуктові склади і кухня. А жили ми по шобах, у піддашсях по 4–5 чоловік.

Тоді брали три роки: з 1920-го по 1922-й. Всього з Вашківців було взято близько 200 осіб. Разом зі мною були: Максимюк Михайло Олексійович 1920 р.н., Зеленько Михайло 1920 р.н., Рошко Василь 1920 р.н., Шандро Микола Михайлович 1921 р.н., Бандура Іван 1920 р.н., Бандура Єрофтей 1922 р.н., Стасюк Денис Іванович 1921 р.н. з Мамаївців, Руснак Єрофтей 1920 р.н. з Вашківців. Помер весною 1945 р. від голоду у м. Київ. Сойка Георгій 1920 р.н. був кухарем.

Дуже багато наших вчорашніх деташаментників хворіло туберкульозом. Їх відправляли в лікарню. Я певний час був санітаром і добре це пам'ятаю. На всій трасі Бухарест–Одеса працювали деташаментники. Лікарем деташаменту був єврей, а моє прізвище Аранович, то він думав, що я теж єврей і зробив мене санітаром. Були підганячі румуни, інваліди війни. Вони стежили, щоб ми працювали, не лінувалися.

Ми тачками насипали полотно для майбутньої залізниці. Кожен з нас, коли віз тачку, то ставав мокрий. Коли ж виходив на насип, там нас обвівав холодний вітер, припікав мороз і ми мали пневмонію. А ще малярія. Багатьох людей вона перетрусала, а багатьох обдарувала туберкульозом.

Коли деташаменти румунські військові власті розпустили, нас усіх енкаведисти половили під Яссами і привезли в Київ. Загинуло нас під час ловлі чоловік 50. В наш новий табір привели чоловіка в шароварах з китайкою, його переодягли і вже він інший. Нас теж переодягли в різний одяг. У будинку, в якому ми жили, під паркетом знаходили протоколи ЦК КП(б)У. Наш табір № 9 знаходився поруч з будинком ЦК. Начальником табору був Якубцов Микола Михайлович, капітан НКВС. Потім він жив у Чернівцях. Був інвалідом війни.

Я був начальником табору на вул. Жертв Революції, а в 26-му будинку по цій же вулиці розміщувався республіканський радіокомітет, то ми мали можливість щоденно слухати українські радіопередачі.

Я пам'ятаю Шандра Миколу, який довгий час перебував у групі ослаблених. У Києві, на Хрещатику,

ми відбудовували зруйнований бомбами головний універмаг. Зверху вниз носилками зносили будівельне сміття, а знизу вверх – розчин.

З нами працювали цивільні начальники, а ми були, як військовополонені. Дівчата ходили у військовій формі.

У Миколи Шандри була рідна тітка в Києві. Я написав їй листа. Вона прийшла і її довго допитували, звідки вона дізналася, що її племінник тут працює. Вона не зізнавалася, сказала, що пізнала його в строю, він підійшов до неї. Вона потім принесла йому сала, часнику та хліба.

Я одного разу спитав Якубцова, чому вони годують нас такою чорною баландою. Він сказав, що їх погано забезпечують продуктами. Картоплю, яка була дуже дрібною, варили нечищеною. Давали нам цього варива літр в обід. Уранці ж, наш раціон складався з чаю і 200 г хліба. В обід хліба не давали. Точно не пам'ятаю, де давали увечері ложку каші, в Києві чи в Румунії.

В кухні чергували конвоїри і нікого туди не пускали. Моє щастя, що я був зв'язківцем і мене під розписку брали на ремонт ліній, установку телефонів.

В червні 1945 р. нас, українців, відділили від інших націй і направили в табір Бабин Яр. Там був бункерний табір. Бункерів з 20. Довгі землянки. Ми не хотіли в бункерах спати і спали під голим небом на траві під деревами. Це тривало два тижні. Потім почали годувати нас краще, давати м'ясо з американських тушонок. Через певний час нас повантажили в поїзд і під конвоєм відправили в Тулу, на збройний завод. Там нас не прийняли. Поруч із заводом був табір. Там тримали днів 10 без роботи. Потім почали розподіляти по групах за спеціальностями і направляти на різні об'єкти в Москву.

Одного разу у наш табір прийшов якийсь генерал, викликав конвоїрів, розкричався:

– Що ви мені прислали ворогів народу! Негайно заберіть їх звідси!

І нас забрали. Мене, зокрема, направили у ВУЗ – відділ урядового зв'язку. Там я працював до березня 1946 р. Біля Кремля, у будинку КДБ я налагоджував телефонний зв'язок. Зі мною працювали естонці, галічани, буковинці, бессарабці.

А звідти у березні 1946 р., під конвоєм, нас відправили у с. Ліденфельд Щирецького р-ну Дрогобицької області. Почали будувати фундамент під радіостанцію направленої дії – на Європу. Добували камінь у кар'єрах. Підривники підривали, а ми виносили, складали в кар'єрі у відповідні яруси і цей камінь ішов на згадану будову. Кар'єр був у с. Заболотів. Я і всі мої товариші працювали тут до серпня 1946 р. У серпні табір ліквідували. Нам сказали, що ми залишаємось вільнонайманими на будові. Два тижні нас ще погодують безплатно, а потім ми будемо харчуватись за свої гроші. У Києві нам дозволили написати листи додому, щоб узнати наші адреси. А потім родичів допитували, де ми, запрошували довідки-характеристики про нас із місцевих рад.

Я написав листа до мами. Мама відповіла, що тато і старший брат взяті на війну, а мама з моїм меншим братом пухнуть з голоду, просили, щоб я приїздив швидше. Я показав листа виконробу. Рік був засушливий. З Бессарабії на Буковину хлинула маса голодних людей. А в Галичині рік був урожайний на картоплю.

Виконроб дозволив поїхати додому на 2 тижні. Я попросив документ. Він каже, що ви в мене не працювали, ідіть у табір, там вам дадуть документ. Я пішов у табір, а там уже нікого не було. І я поїхав додому без документа.

Дома пройшов усі інстанції і з'явився в райконттору зв'язку. Мене допитали, де і що я робив. Через два тижні прийняли на роботу монтером районної контори зв'язку і почалося нормальне життя. Одержав хлібні картки на матір – Ганну Тодорівну 1900 р.н. і брата Ярослава. Старший брат Володимир уже розмінював Курську Дугу. Батько був у Сибіру в трудовій армії, в Красноярську. Моєї жінки тато, Козьмик Іван, теж працював у Красноярську, захворів рожею і там помер. Я ж доріс до заступника начальника обласного управління зв'язку. При начальнику управління Дерев'янському, у 1986 р. пішов на пенсію.

м. Чернівці, 28 листопада 2001 р.

Свідчення

БОГАЙЧУКА Івана Артемовича

Я, Богайчук Іван Артемович, 1918 р.н., українець, ветеран Великої Вітчизняної війни, інвалід першої групи. В роки Другої світової війни разом з батьками проживав у с. Кишло-Салієве Хотинського повіту (тепер с. Подвірне Новоселицького району Чернівецької області). В 1942–1943 роках окупаційні власті королівської Румунії, яка була союзником гітлерівської Німеччини у злочинній війні проти СРСР, українців на фронт не посилали, але брали їх на різні каторжні роботи. В ці роки мене і моїх сільських ровесників двічі брали насильно на роботу.

Перший раз (квітень–жовтень 1942 р.) румуни мобілізували близько 40 юнаків з мого рідного села і під конвоєм відправили у Сокиряни Хотинського повіту. Там ми працювали в кар'єрі, добували пісок, глину, камінь, все вантажили вручну на платформи, виконували інші важкі земляні роботи.

Режим був дуже суворий. Робочий день тривав від ранку до темноти. Харчування було погане – одна мамалига і квасоля. Наглядачі були скажені, били нас нагаями і палицями. Ми не мали права відлучатись, розмовляти по-українськи не дозволяли, обзивали нас «більшовиками» і зрадниками Великої Румунії. За каторжну роботу нам ніякої платні не давали. Листи, які ми інколи посилали до батьків, румуни цензурували, і часто знищували. Разом зі мною на каторжних роботах в Сокирянах були мої товариші-односельці: Сергій Солоненко, Василь Маляр (Гося), Штефан Незвищук, Володимир Гребінський та ін. Коли наступали сильні холоди,

румунські «гуманісти» відпускали нас додому. Це було в жовтні 1942 р. Гнали нас, як скотину (без продуктів, без грошей, без теплого одягу, голодних і спрацьованих). Ми пережили страшні муки, гірші, ніж в гітлерівських концтаборах. Ми були такі змучені і спрацьовані, що потім треба було кілька місяців у батьків відходити, щоб не вмерти.

Другий раз на каторжні роботи мене мобілізували румунські фашисти у квітні 1943 р. Нас називали «концентранниками», а працювали ми в трудових «деташаментах». На цей раз нас відправили товарним поїздом від станції Мамалига (через Чернівці, Сучаву) до великої залізничної станції Урзічені на півдні Румунії. Тут ми працювали на залізниці: будували мости і різні приміщення, копали землю і робили насип під нові колії, розвантажували з платформ гравій, пісок, каміння. Умови проживання, праці і харчування були гірші, аніж у концтаборі. Напівголодне існування, харчування погане, повна антисанітарія. Хворих не лікували. Ми не мали ніяких прав. Особливо лютував, знущався над нами наглядач-поліцай на прізвище Перкалал, який на кожному кроці періщив нас нагайкою, обзивав «більшовиками». У вересні 1943 р. нас відпустили додому без документів, з пустою торбою. Ми натерпілися таких мук, що це ніде не можна вичитати. Це треба було пережити. Саме в цей час окупанти забирали до румунської армії юнаків 1919–1920 років народження.

Я разом з моїм товаришем Василем Киф'яком провели агітацію по селу, щоб ніхто не йшов до румунської армії. Коли мобілізовані зібралися за селом їхати до Липкан, я сказав по-нашому: «Хлопці, додому йдіть! Хай воюють пани! Ось незабаром Радянська армія нас звільнить від постолів (тобто від румунів). Геть мамалижників!» Більшість мобілізованих розбіглись хто куди, по домівках. Я був свідком дикої розправи жандармів над сім'єю селянина Гуцула, бо його син Костик Гуцул не хотів йти до румунської армії. Тоді я вмішався в цю вакханалію, схопив за зброю жандарма, назвав королівських мордобийників катами і бандитами. Я попередив, що скоро прийдуть радянські війська і вам, окупантам, доведеться за все відповідати. За таку нашу протидію мене і мого товариша Василя Киф'яка вночі заарештували, закували в одні наручники (щоб не могли тікати). Повели нас під конвоєм через Балківці – Данківці до Хотина, кинули у в'язницю. Там нас били, знущалися над нами, як хотіли. Побитих до смерті знову закували в ланцюги і повезли до Чернівців. Там кинули до катівні, яка містилась навпроти нинішньої облдержадміністрації. Нас мав судити військовий трибунал, але румунам було вже не до трибуналу, бо фронт наближався до нашого міста. Суд весь час відкладали (за це тато наш платив великі гроші), поки в березні 1944 р. нас звільнила Радянська армія.

Про пережите можна написати не один роман. Про себе скажу коротко. В 1941–1944 рр. я зазнав

від окупантів жорстоких катувань, переслідувань. Мене насильно гнали на каторжні роботи, морили голодом. В цей час мені зламали ребро, вибили око, покалічили моє здоров'я. Якщо німецькі остарбайтери сьогодні отримують компенсацію від уряду Німеччини, то подібну компенсацію повинні отримати і так звані «концентрантики», що мучились в Румунії в трудових детахентах.

Будьте милосердні і дуже уважні до нашої трагічної долі! Вивчіть мою заяву (я би сказав крик душі) і позитивно вирішіть питання. Нас, концентрантиків-деташаментників, залишилися одиниці.

Спасибі народному депутату України Дмитру Гнатюку, який першим на Буковині порушив це дуже важливе питання. А нас щоб хоч на старість трохи підтримати морально і матеріально, добився того, що Верховна Рада України взялася за обговорення цього дуже важливого і політично злободеного питання. Якби ми отримали цю компенсацію, ми могли би дещо підтримати своє кволе здоров'я, бо на пенсію в 100 гривень скоро ноги витягнем.

м. Чернівці, 20 листопада 2001 р.

ДАЧО. – Ф. Р-2961, оп. 2, спр. 98, арк. 7–9.

Свідчення

БУРДЕЙНОГО Петра Степановича

Народився 3 травня 1920 р. у с. Зелена Кельменецького р-ну.

6 серпня 1943 р. нас, близько 140 осіб із села Зелена, було мобілізовано у робочі загони Румунії. Особисто мене направили в Бухарест, станція Тряж, у 58-й деташамент, 4 компанія. Були там до приходу радянських військ. Будували залізницю, відводили від неї відгалуження в ліси. Розвантажували шпали, тому були дуже обмашені. Нас весь час називали «більшовиками» і били. Били палками і ремнями. Хто пробував тікати – кляли на лавку, знімали штани і били 25 раз в присутності лікаря і судвиконавця.

Охорони близько біля нас не було, але на віддалі стояли стражники. Тому, як тільки хто пробував утекти, його зразу ловили. Жили ми в бараках з дощок. Над вікнами з них же були козирки, щоб зверху світло не падало в приміщення. У вісім рядів стояли нари. Ми спали один до одного головами. В бараці було 400–500 чоловік. Нари суцільні. Хто не міг залізти на нари, спав на підлозі. Грошей, які нам платили, вистачало на купівлю цигарок та взуття на зиму. Коли прилітала радянська чи американська авіація і скидала бомби, то одні вибухали відразу, а другі через певний час. А нас посилали викопувати ті бомби. Вони загрузали в землю під кутом. Треба було копати на 3 метри в глибину. Одну бомбу і я викопував з іншим чоловіком із с. Зелена. А на ній білими буквами англійською мовою було написано 1000 кг. Її витягли сапери і десь підірвали.

Блощиці заїдали деташаментників. Нас виганяли

із бараків і палили дуст, щоб димом отруїти клопів. Але вони потім знову появлялись.

З моїх односельчан було 5 чоловік. Це Тодорчук Парфеній Васильович, Балацький Павло Степанович, Балацький Олександр Тодорович, Петров Георгій Іванович. Всі ми були 1920-го р.н.

Ми йшли додому пішки, босі по залізниці. Їсти нічого. Не випросити, ні купити. Та й за що купиш? Грошей ні в кого, жодної леї. А радянських військових кругом набито. Підходять до нас п'яні:

– Закурить есть!

– Немає!

– Смотри, если найду, жизнью заплатишь!

Повитрясали сумки, не знайшли.

Переправа на залізничній станції Новоселиця і звідти відразу у фільтраційний табір НКВС. Там був допит, склався протокол, йшла фільтрація. Звідти пустили додому. Прийшли в Зелену. Село пусте. Всі на фронті. Тільки старе й криве залишилось. Побув трохи дома і 15 грудня 1944 р. мене мобілізували в радянську армію і на фронт. Був у збройних силах по 14 травня 1946 р. Брав участь у бойових діях з 12 квітня по 9 травня 1945 р. Легко поранений в праву руку 22 квітня 1945 р.

Службу проходив у 144-му запасному стрілецькому полку в м. Красний Дон. А звідти мене направили на фронт в 215-й гвардійський стрілецький полк 77-ї гвардійської стрілецької дивізії 1-го Білоруського фронту, яким командував Г. К. Жуков.

Зі мною були: Юрій Петро Данилович 1920 р.н. Помер 14 листопада 1998 р., Печерга Василь 1920 р.н., Романюк Василь, Бурдейний Василь Костянтинівич 1920 р.н., Горпинюк Іван 1920 р.н., Горпинюк Демид 1920 р.н., Берляк Феофан Григорович 1921 р.н. Рядовий 215 гв. сп 77 гв. сд. Загинув 17 квітня 1945 р. Похований в с. Мальнов, округ Франкфурт у Німеччині. Я брав участь у Берлінській операції, там ходив в атаку. Не знав, коли сонце сходить, коли заходить. Я був там 10 чи 12 днів. Години о 10.00 ранку ми зайняли яесь село. Із того села виходили. Кулемет стріляв справа. На асфальті мене ранило. Лікувався у спецгоспіталі в Бранденбурзі. Ще рана була на нозі. Бо я впав з танка та й розбив клуб. З госпіталю потрапив у 941-й стрілецький полк і служив там до демобілізації 14 травня 1946 р. Нагороджений орденом Слави III ступеня та орденом Великої Вітчизняної війни I ступеня. Інвалід II групи.

Коли я прийшов з війни додому, тоді ми ще мали свою землю. Було 2,5 га. Але і тут почалось пекло. Хліб здай, м'ясо здай, шкіри здай, яйця здай. Голод... Треба тікати з села. А куди і з чим? Документів немає. Паспорта немає.

Прийшов на Жучку в «Заготзерно». У відділі кадрів сказали: «Прийmemo, але принесіть довідку із села, що вас відпускають». Іду в сільраду, а там кажуть: «Дай довідку, що ти вже там працюєш». Крутили, вертіли. Не пускали. Один паспортист, добра душа, виручив. Потім я їздив по селах за зерном, яке люди здавали державі.

Ще до мобілізації в деташаменти, 20 січня 1942 р. я одружився з Тамазликер Євгенією Василівною. Маємо трьох синів: Івана 1945 р.н., Олександра 1949 р.н. та Сергія 1959 р.н. Дочекалися 6 внуків та одного правнука.

м. Чернівці, 27 листопада 2001 р.

Свідчення

КЛЮСИКА Михайла Васильовича

Народився у 1916 р. у с. Клинівка, нині Панка, Сторожинецького р-ну.

Ми прийшли в Сторожинець, хто звідки, в березні 1943 р. Нас було близько 200 чоловік. Повантажили нас у вагони – і на Бухарест. Там нас розмістили в казармах і зарахували в 68-й деташамент. З Панки нас було багато: Павлюк Іван та Карапчук Микола Карлович – померли; Олексюк Михайло Петрович 1908 р.н. – пропав безвісти в Румунії, Чоботар Михайло – помер, Павлюк Микола Ілліч – загинув на фронті в Румунії, Бобул Аркадій із с. Купки Глибощького р-ну був з нами, але не знаю чи живий, Маслей із Н. Петрівців в 1946 р. виїхав у Польщу, Городинський Йосиф Адольфович, 1923 р.н., нині проживає у Старих Бросківцях Сторожинецького р-ну, Давидян Василь, із с. Давидени Сторожинецького р-ну, – помер, Войтко Деонізій, проживав у м. Чернівці, теж помер.

В Бухаресті нас прийняли румунські жандарми. Дали нам одяг і інструменти, кому які. Наш одяг підписували, заномерували і здали на склад для зберігання. Спали ми в казармах на підлозі. Годували нас так, аби не помиралі. Під час авіанальотів на Бухарест американських літаків там залишалися одні руїни. В Бухаресті дислокувався німецький штаб і зберігалися склади зі зброєю, то ми гасили вогонь, а територію чи будинки розчищали. Наносилися тачками цегли, арматури, дощок, всякого сміття, бо багато було зруйновано будівель і багато побратимів наших загинуло. Ми вивільняли місця, а їх тіла вивозили в ліси, копали ями і там ховали.

Ми працювали в різних місцях, а ночували де попало. Коли розчищали руїни, знаходили дошки, збивали з дошок бараки і там ночували, а як не було нічого, то ночували під голим небом, не ївши і не пивши.

І далі ми гасили вогонь, бо були пожежні машини, і розбирали руїни, вивозили сміття, цеглу, арматуру, ремонтували і будували залізниці, розбивали каміння вручну на щєбінь, наносилися рейок, шпал, вивозили глину, всіляке сміття. По всьому Бухаресту горіли будинки, ми їх гасили, вивозили все, що залишилося після бомбардування. Працювали у тяжких умовах, а за їду і думати не могли. Ми всі, крім Олексюка Михайла Петровича, Павлюка Миколи Ілліча, були в Бухаресті до середини вересня 1944 р. Потім нас викликали, хто залишився живий, дали нам одяг і сказали що ми вільні і можемо йти додому. Не дали нам нічого на дорогу. Ми йшли пішки до Ясс. Там нас зловили і поселили в казарму,

де ми були три дні. Потім нас викликали по тривозі, запитали хто з нас воював, а хто ні. Ми переговорювали між собою, бо були у своїй одежі і дійшли до висновку, що ми були на роботах, ремонтували і будували залізниці та мости. Нас було таких близько 200 чоловік, яких поставили на ліву сторону, а ті, хто воював, на праву сторону. І тоді серед нас вибрали грамотного, порахували усіх, дали всім документи і відправили до Пашкан. Ми йшли пішки, дійшли до роздоріжжя, одна дорога наліво, друга направо. Наш найголовніший зупинив нас і сказав: тепер, хлопці, тікаймо хто куди, але не ходіть групами, не йдіть дорогами і поспішайте додому. Ми йшли лісами, полями, а їсти шукали на городах, спали у кущах, спинами один одного гріли. На полях, якщо знаходили гарбуза, то ділили і з'їдали його, так само й кукурудзяні шурпки з'їдали, бо ми були голодні, холодні. Було вже холодно, ноги попухли, ми брудні, воші нас доїдали. Дійшли ми до Пашкан і нас знову схопили. Спиталися звідки і куди йдемо. Ми сказали. Вони вказали нам на розбиту вщерть територію і наказали, щоб ми її прибрали. Ми вивозили цеглу, сміття, глину, дошки, штабелі всякого лахміття, арматуру, залізні блоки. Тримали нас там більше трьох тижнів. Коли ми закінчили прибирання, нас викликав румунський жандарм і сказав, що ми вільні, можемо йти додому. І ми рушили на Буковину. Дійшли до Вадул-Сірету. На кордоні нас затримали румунські прикордонники і запитали звідки ми і куди йдемо і передали нас радянським прикордонникам, які завели нас в казарму, де збирали людей для відправки на Донбас. Було темно. Прикордонники ходили з ліхтарями, стежили, щоб ми не втекли і чекали поїзда. Товстий майор переписав наші фамілії і сказав, як тільки прибуде поїзд, то ми всі сідаємо по вагонах і поїдемо за призначенням. Але на щастя потяга не було і нас відпустили. Одного нашого товариша, Каранчука Миколу Карловича, ми загубили. Його відправили на Донбас і він повернувся звідти аж у 1948 р.

Майор нам сказав, що як тільки прийдемо в село, відразу необхідно з'явитися в сільську раду і зареєструватися. Ми пішки дійшли до Сторожинця, а там хто куди: Маслей – пішов на Петрівці, Давидян – на Давидени, Городинський Йосиф – на Бросківці, а всі панківські пішли на Панку. По дорозі ми зустрічали людей, які казали, що б ми ховалися, йшли лугом, бо представники влади ловлять і відправляють таких, як ми, на Донбас. І так ми добралися додому. Я місяць ховався дома на горищі, а потім перебрався до сусіда і там ще ховався місяць. Потім прийшов наказ, хто прийшов з війни, повинен з'явитися у сільську раду. Тоді там секретарем був Йосиф Федорович. Він мене запитав, коли я прийшов. Я відповів, що вчора. Сільська рада послала мене на залізничну станцію. Там ми розвантажували і вантажили у вагони ліс, дошки, матеріали.

Нас було багато. Одного дня випав великий сніг, я пішов на станцію рано, щоб розчистити проходи,

зробити стежки. На обід пішов додому. Не обідавши почав відкидати сніг дома. Приходить голова сільради Пайчик Йосиф Іванович, який відправляв мене на станцію і спитав, чого я дома. Я відповів, що прийшов на обід, а він вийняв пістолет і вдарив мене між ребра. Це був 1947 р. і з такими болями я пішов на роботу.

Минали роки. В мене в господарстві була корова, кінь, свині, птиця. В березні 1949 р. помер мій тесть. Ми пішли на похорон, а коли прийшли з похорону, то був кінський слід, я до стайні, а коня немає. Сусіди сказали, що прийшли з сільради люди і забрали коня серед білого дня. А жалітися не маєш права, бо сказали, що нас відправлять на Донбас. У 1948 р. прийшов з Донбасу Каранчук Микола Карлович, був дуже хворий і до кінця свого життя хворів, але йому ніхто не вірив.

Жити було страшно. По селах ходили бандерівці і енкаведисти. Одні одних шукали і, коли зустрічались, убивали одне одного. Ми всі майже не спали ночами, боялись щоб злодії не викрали зі стайні наших здобутків. Війна залишила глибокий слід, важкі спомини, біль і страх. І досі ноги болять, але зате спиш спокійно і надієшся що далі буде краще.

с. Панка, 28 січня 2002 р.

Свідчення

МУДРОГО Василя Семеновича

Я народився 1922 р. у с. Шубранець Заставнівського району, а зараз живу в Чернівцях.

Взяли румуні 28–30 серпня 1943 р. хлопців 1920-го, 1921-го, 1922-го років. Нас було сім в одному взводі із Шубранця. В Яссах, на вул. Сокольській будували ще одну колію з Унген до Ясс.

Коли приблизився фронт, нас взяли в Бакеу, село Каларіца, де ми довбали камінь в кар'єрі. Через два місяці перевели у с. Фаури. Там зробили сім ліній за зиму. Жили в бараках. Викохували блошиць. А потім нас відправили в Бухарест. Там працювали на станції, яка була зруйнована, а спали в селі Чоканешти. Однієї ночі була тривога. Нас вивезли за місто. Потім з Бухареста знову вернулися у Фаурей, а звідти нас перевели в Текуч, де теж прокладали нову лінію через річку Бузеу.

Коли одного ранку радянські війська вступили на територію Румунії, наш деташамент розбігся, хто куди. Рушили додому. Але нас радянські війська схопили в Романі і кинули в табір. Через три тижні пішки повели до Ясс. Ми були в своїй формі. У Яссах теж кинули у табір, в якому було тисяч 20 таких, як ми. Там нас почали вантажити в вагони, пульмани по 110 чоловік і кудись відправляти. Двері вагона замкнені, вікна заплетені дротом. 10 діб везли нас через Дніпропетровськ, Запоріжжя до Севастополя, а звідти колоною до Сак. Прийшли туди, а там нічого немає. Сніжок упав. Ми збирали цеглу. Було зо 3 тисячі людей. З цегли мурували стіни, вставляли вікна, двері. З дроту рубали цвяхи. Робили житло для себе. Там був хімзагод. Возили сіль з моря тачками в засі-

ки. Ноги спухли. Нас на машини – і в Сімферополь, в лазарет. Там на нас напав тиф. Почали вмирати. Декому вдалося зиму перебути в лазареті. А весною кинули в Молотовську область, в кам'яний кар'єр камінь довбати. Люди почали масово хворіти і вмирати. Викликали комісію, яка вивчала наші побутові умови, і вони трохи поліпшилися. Я залишився там. З Васловівців зі мною були – Підлубний Василь Георгійович, Париський Кость, з Малого Кучурова – Юхта Дмитро та Петришин Іван.

У Саках помер Кушнірук Василь Дмитрович, 1922 р.н. Спух і помер 21 лютого 1945 року. Тіло кинули на німецький віз, труни не було і скинули у яму просто в одежі.

Весною ми садили картоплю. Коли жнива кінчали, нам, буковинцям і бессарабцям, сказали, що відпускають додому. Приходимо на станцію, вагони забиті дротом і на Донбас. Станція Рутченково. І в шахту. Пустили босого. Майстер відправив наверх. Ми там були недовго. Табір № 240 Управління у справах військовополонених та інтернованих. Був у цьому таборі з 10 серпня по 12 грудня 1945 р.

Начальник Управління профілактичного табору № 240 НКВС СРСР капітан Пономарьов, начальник облікового відділу старший лейтенант Головаха.

Викликали ночами на допити в особливий відділ. Питали, скільки маємо братів, сестер. Роздягали і дивилися чи не маємо наколок.

Директивою НКВС СРСР № 135 від 11.08.1945 р. із табору я був звільнений. Довідка № 1/2-61 від 12.12.1945 р.

Коли їхали з Рутченково – сиділи добу. Ні один поїзд не ставав. Потім все таки сіли і доїхали до Роздільної, потім до Кучурган, а потім до Тирасполя. Хто мав довідку, тих пускали з Кишинева до Садгори.

м. Чернівці, 27 вересня 1993 р.

Свідчення

ЧУПРУНА Миколи Георгійовича

Народився 1920 р. у с. Чуньків Заставнівського р-ну. Освіта 7 класів. Одружений. Дружина Ганна Миколаївна.

10–13 серпня 1943 р. з нашого села у деташаменти забрали 3 роки – 1920–21–22 роки. За моїми підрахунками 60 чоловік. З Чернівців потягом відправили у Ясси, в 68-й деташамент, яким командував полковник Ройляну, а під кінець підполковник Скинтеяну. Тут ми ремонтували залізницю, будували міст через річку Бахлуй та Жижія між Унгенами. Село Криштанешти і на станції Сокола.

Зі мною там були: 1. Лисий Микола Іванович 1922 р.н., був ординарцем у командира полку, і був поранений.

2. Лисий Іван Георгійович 1920 р.н.

3. Бабич Василь Іванович 1920 р.н.

4. Крупенний Штефан Георгійович 1920 р.н., роздавлений у Пашканах в 1943 р.

5. Соломон Василь Іванович 1922 р.н.

6. Лисий Микола Георгійович 1922 р.н.
7. Бабич Михайло Георгійович 1920 р.н.
8. Бабич Василь Миколайович 1920 р.н.

Забігаючи трохи наперед, скажу, що всі вони, крім Лисого М. І. і Крупенного Ш. Г. після розпуску деташаментів, були мобілізовані в Червону армію і відправлені на фронт.

У Чунькові в повоєнний час було утворено колгосп ім. Мічуріна, яким довгий час керував досить своєрідний чоловік Корній Петрович Драб'юк. У нього був старший брат Георгій. Він кілька років був у Канаді. В 1936–38 роках вернувся в рідне село. Мав добрих коней і захотів перебратися в Радянський Союз. Треба було знайти найбільш безпечне місце для подолання водяної перешкоди – річки Дністер. Знайшов у районі села Василів, щоб потрапити у надійне село Костільники, на лівому боці Дністра. Хотів перейти з кіньми і саньми, ждав, поки замерзне річка. Але не врахував одного, що не підковані коні можуть побоюватися льоду.

А саме тут і чекала біда Георгія Петровича. Коні на льоду почали ковзатись і падати. Румунські прикордонники почали стріляти. Порушник кордону кинув коней та сани і побіг на лівий берег. А там його радянські прикордонники схопили і в табори НКВС. У Чунькові залишилась дружина і двоє дітей.

Це, як штрих, до тієї ситуації, яка кілька років висіла над буковинцями. Куди вони не потикалися, в Румунію чи в Радянський Союз, їх там чекала тюрма, страшна недовіра і не менш страшна жорстокість.

Але повернемося до чуньківських деташаментників. 6 квітня 1944 р. їх перевели в Римніку-Серат, село Жерлів. Там будували нову залізницю Жерлів–Амара–Балта–Албе. Але не встигли ми розвернутись, як фронт докотився до Румунії. На кордонах проявились радянські війська. Сублокотинент Іван Кулібаба розпустив нас. Сказав: «Ідіть додому, інакше вас у полон заберуть!»

Нас четверо: Лисий Микола, Іван та Василь Бабичі і я взяли курс на Чуньків. Нас зупиняли, затримували, але ми виривались і йшли далі.

Тиждень посиділи дома, аж кличуть у Заставну у райвійськкомат. Я ослаб на малярію. І це мене врятувало. Дехто хворів нею в Румунії, а мене вона

дома напала. Мені дали відстрочку до видужання. Лікувався до 8 березня 1945 р. А цього дня покликали в армію. І мене і всіх інших. Всі ми були ще не жонатими.

Мене 3 місяці тримали в Чернівцях. Працював на хімзаводі, в комендантському взводі, а коли почалася війна з Японією, нас обмундирували і ешелонами на Далекий Схід, у 68-й запасний стрілецький полк, який стояв у м. Таумачі. Через тиждень чи два нас звідти відправляють в Ужгород у 327-й стрілецький полк. Я був у кулеметній роті, 2-й номер біля «Максима», носив його колеса на своїх плечах. На фронті я не був. Мене звільнили у запас, я закінчив у залізничному училищі курси ковалів і працював у колгоспі ковалем з 1961 по 1984 р.

В ті роки в області ще діяли боївки УПА, і дехто під них підлаштовувався, якась група зайшла до мого батька, попросила їсти. Нагодував. А що мав робити. Не дав би їсти, убили б і самі б узяли, що хотіли. Отож батькові за це «співробітництво» з ОУН дали 10 років. А за батьком потягли ще й старшого сина, а мого брата, за цей же «гріх», хоча в дійсності його не було. Та що зробиш? Усе давно минуло. Поправляти старі гріхи нікому.

с. Чуньків, 17 листопада 2001 р.

На цьому листі ми припиняємо подачу спогадів деташаментників. Вони показують, які жорстокі, часто трагічні події довелося пережити деташаментникам і не де-небудь, не в Румунії, хоч і там їм було не з медом, а в таборах радянського наркомату внутрішніх справ. Там не враховували того, що буковинські і бессарабські деташаментники близько року були громадянами СРСР, що в румунські «деташаментеле де лукру» вони потрапили під примусом, що до них там ставились, як до підневільних рабів, але все ж м'якше, ніж багатьом з них потім довелося відчутти неймовірну жорстокість, яка не знала милосердя, у радянських таборах для військовополонених і репатрійованих.

До нашої статті потрапило занадто мало спогадів, але більше їх можливо і не потрібно подавати, бо всі вони були б схожі один на другого. Подані спогади показують всю глибину антилюдської жорстокості порядків, які панували в згаданих таборах.

РЕЦЕНЗІЇ

Андрій ФЕДУРУК
(Чернівці)

**ПРОЕКТ «УКРАЇНА».
ПОВСТАННЯ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО
1630 РОКУ: ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ /
УПОРЯД., ПЕРЕДМ., ПРИМ. Т. КОВАЛЬЦЯ,
ХУД. ОФОРМ. Л. ВИРОВЕЦЬ. –
ХАРКІВ: ФОЛІО, 2017. – 352 с.: іл.**

«Козацька слава, що залишилася на кривавих бойовищах навколо Переяслава», – саме такі перші думки приходять до голови, розглядаючи нове цінне археографічне видання, яке щойно побачило світ у серії книжок «Проект «Україна» в харківському видавництві «Фоліо». Укладачем цього збірника документів і матеріалів є молодий, але вже знаний український дослідник Тарас Романович Ковалець, що працює на кафедрі історії України Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича. Сам козакознавець пояснив вибір своєї наукової проблеми тим, що «повстання 20 – 30-х рр. XVII ст. в Україні були потужними виступами запорозького козацтва проти Речі Посполитої. Загалом вони мали становий характер, хоч іноді набували релігійного та національно-визвольного забарвлення. Під час цих виступів Військо Запорозьке проявило себе як сила, здатна запропонувати популярні серед українського населення соціальні, національні, релігійні гасла, мобілізувати до своїх лав десятки тисяч воїнів і на рівних протистояти збройним силам Корони Польської» (с. 16). Справді, з таким умотивованим обґрунтуванням важко не погодитись, адже в минулому України перша половина XVII ст. була позначена проявами небаченої доти ворожнечі, запеклістю збройного протистояння і значними масштабами війн, з притаманними їм насильствами та руйнаціями. Усьому цьому причиною став розхитаний внутрішній спокій у тієї частини українського суспільства, яка за своїм народженням і лицарським статусом зобов'язувалася поклонятися неблаганному богу війни Марсу – шляхти і козацтва.

Крім того, на думку самого укладача, вже «упродовж понад двохсотлітнього історіографічного вивчення указаних повстань (починаючи від «Краткой летописи Малыя России» українського історика Василя Рубана та анонімною «Історії русів») українським та зарубіжним дослідникам давався визнаки гострий брак джерельного матеріалу. Особливо це стосується повстання 1630 р., на чолі якого стали Тарас Федорович і Антон Бут» (с. 16). І дійсно у вітчизняній історичній науці до цього часу було усього декілька спеціальних наукових робіт, присвячених означеній темі¹. Проте дуже тривалий час

інформацію про цей найуспішніший до часів Хмельниччини збройний виступ запорозьців в Україні читачі мали можливість почерпнути, головним чином, з фахових праць більш загального характеру².

Рецензований збірник складається з семи різних за призначенням розділів, з яких два складають власне основу видання – корпус різноманітних джерел в перекладі українською мовою та мовами оригіналів, а решту становить необхідний науково-довідковий апарат, характерний для усіх подібних академічних археографічних видань. Так, у «Переліку документів» збірника подається чітка джерельна градація опублікованих історичних документів, з яких основну частину складають «актові записи, кореспонденція і свідчення інформаторів», далі подаються «матеріали сеймиків та сейму Речі Посполитої (осінь 1630 – березень 1631 рр.)», наступними опубліковані фрагменти з різних літописних творів (Лизогубівського літопису, Літопису Г. Грабянки, Літописця Дворецьких, Літописця Й. Єрлича, «Хроніки» П. Пясецького та інших), закінчується документальна частина підрозділом «інші джерельні матеріали» (с. 6-13). Відзначимо, що такий упорядкований опис документів на початку збірника є дуже зручним, оскільки дає можливість швидко зорієнтуватися читачеві й швидко знайти необхідний йому документ за номером.

Важливе значення має також і «Перелік умовних скорочень», в якому пояснюються різні аббревіатури та скорочення, що часто зустрічаються в документах XVII ст. Зокрема, «ВКМ – ваша королівська милість» чи «ЯО – ясноосвічений», котрі допомагають навіть нефахівцю зрозуміти титул, або інше спадкове чи почесне дворянське звання адресата, до якого написаний той чи інший лист, повідомлення, скарга і т. д. Оскільки усі документи паралельно подано також мовами оригіналів (переважно польською), то скорочення подаються у відповідності до них. Всі вони зведені у окрему таблицю, що також полегшує роботу з текстом (с. 14-15).

Що ж стосується «Передмови» укладача збірника, то вона написана не як традиційний вступ до видання, а у вигляді окремого розлогого наукового нариса, в якому дослідник, роблячи підрядкові посилання на більшість опублікованих ним документів, подав власний погляд на перебіг повстання 1630 р. (с. 16-36). При цьому увесь розділ поділено на окремі підрозділи з доволі часто інтригуючими назвами. Наприклад, «Непокірне Військо Запорозьке», «Козацьке повстання 1630 р. і Тарас Федорович: розвінчання міфу», «Криваві жнива Переяслава» та інші. В усіх них проілюстровано ретельне використання різних видів документів, опублікованих

у зазначеному археографічному виданні. Водночас укладач збірника у кінці цього розділу прийшов до висновку, що «у польських та українських архівах зберігається чималий масив досі маловідомих джерел із великою інформаційною цінністю, необхідних для кращого вивчення різних аспектів козацького повстання 1630 р. – перебігу бойових дій, стратегії і тактики сторін, їх командного складу, – заодно переосмислити чимало заскорузлих історіографічних міфів, пов'язаних із цим збройним виступом Війська Запорозького» (с. 36).

Поміщений окремих розділ «Археографічні зауваги» розкриває методика, якою керувався укладач, підбираючи ті чи інші документи до збірника. Дослідник сам зазначив, що «в основу підбору джерельних матеріалів для збірника був покладений принцип їх безпосереднього стосунку до тематики виступу 1630 р. – тобто назрівання вибуху у другій половині 1629 р., перебігу бойових дій в Україні та початку постпереляславського періоду, що тривав до весни 1631 р., коли Військо Запорозьке намагалось освоїтися в нових умовах і домогтися поступок від Речі Посполитої на сеймі 1631 р. Таким чином, до видання не потрапив цілий корпус джерельних матеріалів, що стосується повстання 1631 р. на Лівобережній Україні, осередком якого став Ніжин (воно не було офіційно підтримане Військом Запорозьким і мало переважно соціальний характер)» (с. 37).

Як уже вище говорилося, основу збірника становлять два розділи – «Джерела (в перекладі українською мовою)» (с. 42-223) та «Джерела (мовами оригіналів)» (с. 224-314), що стосуються збройного виступу Війська Запорозького у 1630 р. Так, серед актових документів, поданих у збірнику, переважає листування, де адресатами виступають не тільки вищі достойники Речі Посполитої, такі як король Зигмунт III Ваза, великий коронний гетьман Станіслав Конєцпольський, великий коронний підскарбій Хермолаус Лігенза та інші, але й високі урядовці Московського царства – «невідомі воєводи», «путивльські воєводи» і т. д. (с. 99-100, 104-106). Також в числі респондентів іноді виступають високі посадовці Османської імперії – Хасан-паша, Муртаза-паша та інші (с. 140-141, 272-273). В усіх цих епістоляріях міститься цінна інформація про становище в Україні у період повстання запорожців проти Речі Посполитої. Особливо багато цікавих фактів міститься в опублікованих звітах дипломатичних посольств, свідченнях іноземних агентів та шляхетських протестах. Усі вони дають можливість з'ясувати як соціальний, так і етнічний склад учасників збройного виступу, уточнити їхню загальну чисельність, яка у розпал бойових дій під Переяславом сягала 37-40 тис. осіб (с. 133, 145, 269, 275). Повідомляється про особливості способів ведення козаками збройної боротьби проти коронного війська і допоміжних приватних шляхетських підрозділів. Зокрема вказується на вплив останньої польсько-шведської війни за Ліфляндію (1626 – 1629 рр.) на стратегію і тактику

Війська Запорозького у повстанні 1630 р. (с. 133, 269). В одному з цих опублікованих документів подається унікальне свідчення посланця єрусалимського патріарха Теофана про трьох гданських німців, яких, коли вони їхали на переговори до С. Конєцпольського, «на Дніпрі на перевозі козаки спіймали і привели до гетьмана козацького. І ті посланці їм, черкасам, показують, як німецьким боєм боротися з поляками» (с. 93, 246-247). Це повідомлення повністю спростовує один вже давно усталений історіографічний міф, який досі залишається ще неподоланим, про що говорять відповідні наукові публікації³. Додаткова інформація про перебіг бойових дій і особливо наслідки останнього подається у відповідних матеріалах сеймиків та «вального сейму Речі Посполитої». З них на окрему увагу заслуговують «Пропозиції Зигмунта III на вальному сеймі», виголошені у Варшаві (29 січня 1631 р.) (с. 179-180, 295-296) та «Виступ С. Конєцпольського» на цьому ж вальному сеймі (с. 184-192), в яких подається погляд короля і великого коронного гетьмана на зазначені події 1630 р. В літописних свідченнях міститься розлога цінна інформація про сам хід повстання в Україні, які безумовно є суб'єктивним поглядом самих авторів нарративних творів, але часто вони доповнюють свідчення актових документів іншими фактами. Це особливо важливо, якщо літописець чи хроніст були учасниками, або сучасниками подій, пов'язаних з повстанням 1630 р. З них необхідно назвати в першу чергу анонімного автора Львівського літопису (с. 198-204, 302-304) та Павла Пясецького – автора «Хроніки історичних подій 1598 – 1699 рр.», відповідні уривки з якої подаються укладачем у двох існуючих версіях (с. 206-208, 305-306). Другорядні повідомлення про збройний виступ Війська Запорозького та місця ведення ним бойових дій у 1630 р. упорядковані Т. Р. Ковальцем у окремому підрозділі «Інші джерельні матеріали» (с. 209-223, 307-314). Усі ці опубліковані документи значно розширюють наші знання про козацьке повстання 1630 р. в Україні у порівнянні з тими, що були надруковані раніше⁴.

Окремо слід відзначити ґрунтовні коментарі, які подані укладачем посторінково у вигляді підрядкових посилань, з яких читач може почерпнути ті чи інші додаткові відомості про окремих історичних осіб чи окремі етапи повстання 1630 р. в Україні. Останнє указує, що Т. Р. Ковальцем була опрацьована велика додаткова наукова література, яка дала йому можливість написати примітки, що несуть іноді окреме інформаційне навантаження, оскільки знайти дані про таких козацьких старшин, як Костянтин Вовк, Олександр Свіліцький (Сливицький?), Лаврентій Пашковський та інших діячів Війська Запорозького (с. 122) у відповідних фахових виданнях не так просто.

Необхідна довідкова інформація у збірнику міститься у розділі «Нобілітет», де подаються дані, хто займав які керівні посади у Речі Посполитій, Московському царстві, Османській імперії та

Молдавському князівстві на період 1629 – 1631 рр. (с. 315-318). В кінці збірника укладачем поміщено іменний та географічний покажчики, а також перелік використаних джерел та літератури (с. 319-349).

Загалом нове археографічне видання має неабияке наукове і практичне значення для подальшого поглиблення вивчення різних аспектів, пов'язаних зі збройним виступом Війська Запорозького проти Корони Польської в 1630 р. У рецензованому збірнику документів і матеріалів поміщено інформацію, яка зацікавить не тільки фахових козакознавців, але й викладачів, студентів, краєзнавців та всіх тих, хто цікавиться історією України загалом і її козацькою добою зокрема.

¹ Рудницький С. Українські козаки в 1625 – 30 рр. Критично-історичні розвідки // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів: 3 друк. Наук. т-ва ім. Шевченка, 1899. – Т. 31-32. – С. 57-75; Антонович М. Переяславська кампанія 1630 р. – Прага: Вид. Укр. іст.-філол. т-ва в Празі, 1944. – 39 с.; Щербак В. Повстання 1630 року під проводом Тараса Федоровича // Український історичний журнал. – 1980. – № 1. – С. 120-123.

² Для прикладу: Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. – К.: Наук. думка, 1990. – Т. 2. – С. 163-165; Антонович В. Про козацькі часи на Україні. – К.: Дніпро, 1991. – С. 90-92; Грушевський М. Історія України-Руси. – К.: Наук. думка, 1991. – Т. 8. – Ч. 1. Від Куруківщини до Кумейщини (1626 – 1638). – С. 56-139; Гуслистий К. Нариси з історії України. – К.: Вид. АН УРСР, 1941. – Вип. 3. Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII ст. (60-ті роки XVI – 30-ті роки XVII ст.). – С. 131-137; Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К.: Вища шк., 1994. – С. 279-287; Михайлина П. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569 – 1654 рр.). – К.: Наук. думка, 1975. – С. 103-110; Щербак В. Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648 – 1654 рр. – К.: Наук. думка, 1989. – С. 28-43; Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К.: Критика, 2005. – С. 280-281; Горобець В. Україна: Козацькі війни, 1618 – 1638. – К.: Кріон, 2011. – С. 168-176.

³ Степанков В. Чи було для козацтва «своїм» польське жовнірство й «чужим» українське поспільство? (Кілька зауваг до концепції «побратимства фаху» професійних вояків) // II Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку». Кам'янець-Подільський, 17 – 18 вересня 2003 р. Доповіді та повідомлення / Ред. Л. Винар, О. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський; Київ; Нью-Йорк; Острого: Вид. НаУОА, 2005. – Т. 1. – С. 55-60.

⁴ Найбільше їх було опубліковано: Жерела до історії України-Руси. – Львів: 3 друк. Наук. т-ва ім. Шевченка, 1908. – Т. 8. Матеріали до історії української козащини. – Т. 1. Документи по рік 1631 / Збір. і вид. І. Крип'якевич. – С. 340-368; Селянський рух на Україні 1569 – 1647: Збірник документів і матеріалів / Ред. кол. Л. З. Гісцова, М. Г. Крикун, В. А. Смолій, Ф. П. Шевченко, В. О. Щербак. – К.: Наук. думка, 1993. – С. 218-239.

**Олександр ДОБРЖАНСЬКИЙ,
Назарій ХРИСТАН
(Чернівці)**

ВЕЛИКИЙ СКИТ У КАРПАТАХ У З Т.

Т. 1: Патерик Скитський. Синодик. – Івано-Франківськ: Манускрипт-Львів, 2013. – 728 с.;

Т. 2: Великий Скит у документах та матеріалах XVII-XXI ст. – Івано-Франківськ: Манускрипт-Львів, 2015. – 515 с.;

Т.3. Кугутяк М.В. Великий Скит у Марковій пустині: український духовний і культурно-історичний феномен / М.В.Кугутяк. – Івано-Франківськ: Манускрипт-Львів, 2017. – 576 с.

Історія Манявського скиту у Карпатах більше 180 років викликає жвавий інтерес серед українських та зарубіжних дослідників. За цей час було написано сотні наукових та науково-популярних праць, які, однак, не могли претендувати на фундаментальне висвітлення скитського культурно-історичного феномену. У фокусі дослідницьких підходів великоскитська спадщина вивчалась побіжно. Дослідження проводились переважно у контексті студій з історії Української церкви. Значна увага відводилась мистецтвознавчим аспектам давньої спадщини. Відсутність комплексного наукового дослідження Манявського монастиря не давало в повній мірі вивчити ряд важливих проблем пам'ятки, а саме – розуміння ролі Скиту у церковному житті українських земель XVII-XVIII ст., заслуг у збереженні й подальшій репрезентації давньоруських християнських традицій. У контексті цього залишаються малозрозумілими й інші аспекти соціального функціонування Скиту у Карпатах: його культурний генезис, механізм запам'ятовування та відтворення минулого досвіду у системі образів, закладених у пом'яниках. Значне поживлення у вітчизняних та зарубіжних студіях монастирського культурного спадку, зростаючий інтерес дослідницьких парадигм зумовлював необхідність повноцінного всеохоплюючого дослідження Скиту у Маняві, який так довго залишався осторонь дослідницьких пошуків.

Сміливість здійснити комплексне історичне, археологічне та археографічне дослідження пам'ятки в Карпатах взяла на себе команда вчених із Прикарпатського університету імені Василя Стефаника на чолі з професором М. Кугутяком. Наслідком їхньої роботи стало масштабне тритомне видання «Великий Скит у Карпатах». Робота дослідників над вивченням культурно-історичного феномену Манявського скиту потребувала осмислення не тільки попереднього історіографічного досвіду, а й ретельного прочитання ряду нових унікальних рукописних пам'яток та археологічних матеріалів, виявлених у процесі роботи. Загалом дослідницькою командою було виявлено 350 документів, які дозволили по-новому прочитати історію монастиря. Як зазначають автори, на складний процес осмислення, пошуку та написання їм знадобилося близько 7 років, що,

на наш погляд, є досить коротким терміном, враховуючи масштаби культурно-історичного спадку монастиря у Маняві. У передмові до першого тому «Великого Скиту у Карпатах», автори характеризують свою роботу як «запізнілий акцент історичної справедливості»¹. Основна мета вчених полягала у здійсненні комплексного дослідження історії монастиря на основі проблемно-хронологічного підходу, розкриття історіографічної, джерелознавчої, археологічної та мистецтвознавчої складової великоскитської проблематики. Робота присвячувалась 1025 річчю хрещення Русі².

Перший том дослідження, який побачив світ у 2013 р., отримав назву «Патерик Скитський. Синодик». Книга вміщує рукописні твори скитських монахів XVII-XVIII ст., які увійшли до Патерика Скитського. Серед основних творів виділяємо: «Життя і життя преподобного отця нашого Іова і про кончину його та створення святої обителі Скитської коротко написано», створене ієромонахом Ігнатієм в 1622–1628 рр.; «Завіт Духовний» ієросхимонаха Феодосія, а також «Регула або Устав чи правило аскетичного чернечого життя на Скитку храму Пресвятої Богородиці, де є преділ преподобного отця нашого Онуфрія Великого», автором яких був скитський ігумен Феодосій у кінці 1620-х років. Важливість даних пам'яток полягає в тому, що вони репрезентують фундаментальні основи духовності Великого Скиту. Іов Княгиницький та Феодосій виступають продовжувачами й оновителями давньоукраїнських аскетичних традицій Антонія та Феодосія Печерських. Проведена дослідницька робота показала, що твори «Патерика Скитського» були поширені не лише в обителях на українських землях (Підгорецькій, Дубенській, Краснопушчанській, Лаврівській, Спаській, Грабівській, Пациківській), але і деяких румунських монастирях (Сучавицькому, Драгомирненському). Це свідчить про неабиякі масштаби скитського духовного вчення та його культурну роль для східно-європейського регіону загалом.

Монастирський Синодик XVII-XVIII склав основу другої частини першого тому. Виявлений у Бібліотеці Румунської академії наук (м. Бухарест), синодик є дуже цінною пам'яткою, яка поєднує в собі пом'яник і власне синодик. Пом'яник містить 640 поминальних записів про скитських ченців та їхніх родичів, а також монахів з інших монастирів (загалом майже 11 тис. імен). Пом'яникова частина рукопису зберегла детальну інформацію про походження скитських монахів та їхні зв'язки з іншими обивателями Руських земель та Східної Європи вцілому. Скит представляв майже всі регіони українських земель (переважала, звісно, Галичина) та ряду сусідніх держав – Білорусі, Молдови, Литви, Росії, Сербії, Болгарії, Чехії, Македонії, Греції. Синодальна частина містить відомості про історичні події із життя монастиря, побут ченців, їхні духовні місії. Загалом синодик подає інформацію про 704

скитських монахів та їх стосунки між собою. Факсимільне видання рукописів, виявлених у бібліотеці Румунської академії наук та їх переклад із церковнослов'янської на сучасну українську здійснено вперше. Видання першого тому «Великий Скит у Карпатах» стало основою для написання повної історії монастиря у Маняві.

Другий том «Великого Скиту», який побачив світ у 2015 р., в своїй основі містить ретельне прочитання документів та матеріалів з історії Карпатського монастиря³. Текстологічний матеріал охоплює період від початку діяльності Скиту до закриття та відновлення на початку XXI ст. Першу частину книги складають листи та грамоти Константинопольського й Олександрійського патріархів, скитських ігуменів, церковних діячів, українських гетьманів, польських королів, московських царів, а також ряд судових та господарських документів. Унікальні матеріали, зібрані колективом дослідників у другій частині, включають інструкції, ноти, донесення, розпорядження та звернення галицького головнокомандувача фельдмаршала Вільгельма Шредера, голови військової адміністрації Буковини генерал-майора Карла Енценберга та інших про необхідність ліквідації монастиря Великий Скит. У документах йшлося про конфіскацію монастирських земель та переселення скитських ченців у буковинський монастир Молдавиця. Опубліковані науковцями матеріали проливають світло на драматичні обставини закриття монастиря у Маняві та довготривалий процес його відродження. Документи та матеріали, що склали основу третьої та четвертої частини, розповідають про події створення історико-архітектурного музею-заповідника «Скит Манявський» та його діяльність у 80-90 рр. XX ст. Загалом до другого тому видання включено 274 документи, значна частина яких була виявлена науковою командою у вітчизняних та зарубіжних архівах у процесі роботи над проектом «Великий Скит у Карпатах». Переважна більшість документів вводиться у науковий обіг уперше. Загалом відзначаємо високий методологічний професіоналізм авторів книги до пошуку, ретельного прочитання та подальшої інтерпретації джерельної бази історії монастиря у Маняві.

Третій том «Великий Скит у Марковій пустині: український, духовний і культурно-історичний феномен», підготовлений безпосередньо професором Миколою Кугутяком, вийшов у серпні 2017 р. Книга, яка завершує серію «Великий Скит у Карпатах», є узагальнюючим монографічним дослідженням, виступає своєрідною ретроспекцією Великого Скиту⁴. Автор намагається осмислити духовний та культурно-історичний феномен монастиря. Основою дослідження став комплексний аналіз історичних та релігійних передумов появи Манявського скиту, виявлення особливостей його розвитку, з'ясування культурно-ментальної самобутності традиції пізнання та їх подальшої репрезентації для нащадків.

До третього тому видання включено 76 документів, знайдених після виходу другого тому «Великий Скит у документах та матеріалах XVII-XXI ст.», значна частина яких виявлена чернівецьким дослідником Володимиром Стариком у Державному архіві Чернівецької області. Він також зробив фаховий переклад знайдених документів із німецької та латинської мов на українську. Документи висвітлюють історичні обставини ліквідації Великого Скиту і боротьбу скитських ченців за повернення своєї обительі. Залучивши до написання книги сотні документів та матеріалів, а також археологічних джерел автори змогли по новому підійти до реконструкції історичного минулого Великого Скиту, розкрити феноменологічну складову скитської аскези і подвижницької практики, її морально-етичні засади.

Авторський колектив на чолі з професором М. Кугутяком у процесі підготовки серії книг «Великий Скит у Карпатах» провів без перебільшення величезну роботу. У багатогранному процесі дослідження історії Манявського монастиря вчені змогли віднайти рідкісні, не відомі раніше науці документи, здійснити їх фаховий переклад та видання. Уперше науковці отримали доступ до ряду джерел, які проливають світло на особливості церковно-монастирської проблематики XVII-XX ст., без якої неможливо уявити собі повноцінну та об'єктивну історію українських земель. Дане дослідження сприятиме подоланню однобічного підходу в оцінці ролі монастирів у соціально-економічному і політичному житті суспільства. Залучення величезного пласту джерел дало змогу авторам по-новому розкрити реальний внесок монастирів (на прикладі Карпатського Скиту) у скарбницю української духовності. Рецензована робота відкриває нові простори для дослідницьких пошуків вченої спільноти, створює зручні передумови для використання джерел та їх подальшої інтерпретації. Тритомне видання «Великий Скит у Карпатах» висвітлює всю повноту аскетичного ідеалу у формуванні духовних і моральних цінностей народу, сприяє визначенню й усвідомленню внеску українського монастирництва в культурно-історичний розвиток України.

¹ Великий скит у Карпатах: у 3 т. Патерик Скитський. Синодик. – Івано-Франківськ–Львів: Манускрипт, 2013. – Т. 1. – С. 11.

² Великий скит у Карпатах: у 3 т. Патерик Скитський. Синодик. – Івано-Франківськ–Львів: Манускрипт, 2013. – Т. 1. – С. 10-11.

³ Великий скит у Карпатах: у 3 т. Великий Скит у документах та матеріалах XVII-XXI ст. – Івано-Франківськ–Львів: Манускрипт, 2015. – Т. 2. – С. 11.

⁴ Великий скит у Карпатах: у 3 т. Великий Скит у Марковій пустині: український, духовний і культурно-історичний феномен. – Івано-Франківськ–Львів: Манускрипт, 2017. – Т. 3. – С. 11-12.

Фадей ЯЦЕНЮК
(Чернівці)

**ВАСИЛЬ БОТУШАНСЬКИЙ.
НАРИСИ З ІСТОРІЇ ОСВІТИ НА БУКОВИНІ
(XIX – ПОЧАТОК XXI ст.). –
ЧЕРНІВЦІ: ТЕХНОДРУК, 2017. – 175 с.**

Книга з такою назвою вийшла у листопаді 2017 р. у видавництві «Технодрук» під авторством В. М. Ботушанського, відомого історика-буковинознавця, краєзнавця і присвячена вічно актуальній темі – освіті. Власне, автор з цього і починає: «Освіта народу, – пише він, – наріжний камінь культурного і передмова економічного й політичного розвитку кожної країни, регіону, людської спільноти» (с. 3).

Рецензована публікація не є системним, чітко спланованим у часі й просторі дослідженням, а окремими науковими нарисами з ряду аспектів освітньої галузі краю: народного шкільництва, середньої гімназійної і фахової освіти та вищої університетської у різні періоди державної приналежності краю, об'єднаних однією назвою і розставлених у хронологічному порядку.

У нарисі «Законодавчі й розпорядчі основи функціонування і розвитку народного шкільництва на Буковині у другій половині XIX – на початку XX ст.» (с. 6-26) висвітлюються ті закони і розпорядження загальноавстрійської і крайової влади, на яких базувалася організація і функціонування народної 6-річної школи Буковини. Передусім підкреслено значення у цій сфері австрійської конституції 1867 р., зокрема статей 17-ї і 19-ї про державний контроль над світською освітою і про право народів різних національностей здійснювати навчання у народній школі рідною мовою.

Охарактеризовано імперський закон від 25 травня 1868 р. про врегулювання питання контролю над народною школою з боку держави і церкви: держава здійснювала контроль над світським навчанням, а церква – над релігійним.

Подано огляд основних положень імперського закону про народну школу від 14 травня 1869 р., на базі якого, власне, й організувалася робота народних шкіл: заснування школи, кошти утримання, навчальні предмети і їх розподіл за роками навчання, мова навчання, однокласні й багатокласні школи, обов'язковість відвідування, вік навчання (з 6 по 14 рік), підготовка вчительських кадрів та ін.

Автор стверджує, що на основі цього закону 20 серпня 1870 р. видано наказ міністерства освіти і віросповідання Австрії для всіх провінцій, у якому конкретизовано завдання означеного закону і дозволено провінційним сеймам ухвалювати свої освітні закони з врахуванням крайових особливостей. Автор характеризує такий закон Буковинського крайового сейму від 30 січня 1873 р., який справді мав деякі особливості: навчання з 7 років, а не з 6, тривалість навчання 13 років, а не 14. Інші статті в основному співпадали з загальноімперським

законом: відкриття школи – тільки при наявності не менше 40 дітей шкільного віку, утримання школи за кошти громади, предмети вивчення – за рекомендацією міністерства і крайової шкільної ради, те ж при формуванні класів-комплектів та ін.

Подано огляд і крайового закону 1873 р. про статус учителя народної школи, його платню, житло, одруження (з дозволу крайової шкільної ради) та ін. (с.6-26).

У «Нарисах ...» досить повно висвітлено стан народного шкільництва у м. Чернівцях за часів Австрії: помітний прогрес у зростанні кількості шкіл, класів, учнів, учителів, поліпшення відвідування, успішності. Разом з тим зазначається, що за 144 роки австрійського правління у Чернівцях для 1,5 – 1,6 тис. дітей з українських родин не відкрито жодної української школи, хіба що окремі класи (с.27-41).

Про це ж йдеться у нарисі «Степан Смаль-Стоцький і українське шкільництво Буковини» (с.42-51). С. Смаль-Стоцький добре знав невідрадний стан народних шкіл в українських селах, коли, приміром, в одній класній кімнаті на 35 учнів навчалось понад 50 учнів з різних років навчання (7-13) за різними програмами у дві зміни. Він виступав з цього приводу в сеймі, на народних вічах, добиваючись поліпшення у цій важливій справі.

Тому хоч у народному шкільництві до кінця XIX ст. помітним був значний прогрес, особливо у німецькомовних школах міст, загальний рівень освіти населення у краї був невисоким, особливо серед українців. Автор зазначає, що у 1900 р. серед українців віком понад 6 років у краї не вмiли ні читати, ні писати 79,6 % чол., серед румунів – 71,5 %, серед німців і євреїв – 29,6 %, про що йдеться у нарисі «Освітній рівень населення краю за урядовими реперисами на рубежі XIX–XX ст.» (с.52-61).

У нарисі «Розвиток середньої освіти (XIX – початок XX ст.)» досить ґрунтовно показано діяльність чернівецьких 1-ї і 2-ї гімназій, реальної гімназії, а також учительської семінарії, яка готувала тримовних учителів, крайової сільськогосподарської школи, що готувала відповідних фахівців. Коротше висвітлено діяльність гімназій у Кіцмані, Вижниці, Вашківцях, Сторожинці, Сереті (половину тодішнього Серетського повіту становили населені пункти нинішнього Глибоцького р-ну) (с.62-89).

У нарисі «3 історії розвитку музичної освіти» йдеться про листування Чернівецького музичного товариства з міністерством віросповідання і освіти у Відні у 1911–1913 рр. щодо надання субвенцій для утримання музичної школи (40 учнів) під керівництвом Модеста Левицького (с.103-105).

Не менше третини матеріалу книги присвячено різним аспектам вищої освіти в краї, зокрема навчанню буковинців у вищих навчальних закладах за межами краю (с.106-107), діяльності Чернівецького університету впродовж чотирьох періодів його існування: австрійського, румунського, радянського і періоду незалежності України (останній нарис – у

співавторстві з проф. Т. Марусик) (с.139-175). Окремі сюжети присвячені автором історії університету в роки Першої світової війни (с.116-128), діяльності першого ректора Чернівецького університету Костянтина Томашука (с.108-115), а також ректорів 50-х рр. XX – початку XXI ст.) (с.129-138).

Книга написана на широкому колі різнопланових, різноманітних джерел, популярно, з логічним викладом матеріалу, відзначається певною новизною, актуальністю і з користю може придатися як освітянам, так і всім, хто цікавиться історією Буковинського краю.

Віктор ДЕМОЧКО
(Чернівці)

ЧУЧКО МИХАЙЛО.
У ГОРНИЛІ ВИПРОБУВАНЬ: ПРАВОСЛАВНА
ЦЕРКВА НА БУКОВИНІ В 1914-1919 рр. –
ЧЕРНІВЦІ: ДРУК АРТ, 2015. – 140 с.

У видавництві «Друк Арт» побачила світ книга доктора історичних наук, професора Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича Михайла Чучка. Це вже четверта монографія науковця з питань історії Православної церкви Буковини, присвячена малодослідженим проблемам, зокрема позиції церкви краю у збройному конфлікті та національно-політичним орієнтирам її кліриків у роки Першої світової війни, ролі у тих подіях тодішнього Буковинсько-Далматинського митрополита Володимира (Репти) тощо. Архітектурно монографія складається із чотирьох розділів, у кожному з яких розглядається певна проблема.

З перших днів оголошення війни, як зазначає автор, керівництво автономної Буковинсько-Далматинської митрополії та переважна більшість буковинського парафіяльного духовенства на офіційному рівні демонстрували свою відданість Габсбургам і висловлювалися на підтримку їхньої політиці (с.10). Під час публічних богослужінь, у проповідях священники закликали населення підтримувати австрійське військо та виконувати розпорядження влади. Найбільш лояльними до Австрії були клірики проукраїнської орієнтації.

Разом з тим, починаючи з перших днів війни, австрійська влада вдалася до інтернавання священників-русофілів та до ізолювання деяких кліриків-румунів, які пропагували великорумунські ідеї і вважалися політично неблагонадійними. Жандармерія та поліція, керуючись наказами Міністерства внутрішніх справ, заарештували у першій половині серпня 1914 року майже всіх православних священників Буковинської архієпархії, членів руської народної партії, що орієнтувалася на Росію. Багатьох з них було запроторено в табір Талергоф. По дорозі вони зазнавали знущань та побоїв з боку військових та цивільних – австрійських патріотів.

У книзі детально аналізуються події кінця серпня 1914 – середини червня 1917 років (с.28–55). Буковинська митрополія тоді опинилася у вирі воєнного протистояння. Священники, які залишилися на Буковині, потерпали разом з населенням від свавілля вояків обох сторін. Важким тягарем на православне духовенство та Релігійний фонд лягли австрійські воєнні позики. На початок 1916-го з церков краю вилучили 161 дзвін для потреб австро-угорської армії. Багато православних храмів у ході війни зазнали пошкоджень, окремі були зруйновані. Митрополит Буковини і Далмації Володимир під час першої окупації Буковини росіянами 1914 року змушений був силою обставин співпрацювати з російською адміністрацією. У резиденції митрополита окупаційна влада влаштувала шпиталь під егідою Червоного Хреста, де лікувалося 200 російських солдатів, хворих на сифіліс.

Але це, як наголошує автор, не завадило Буковинському православному владиці у складних обставинах війни всіляко, без огляду на конфесійну та національну приналежність, допомагати країнам (с.33). У жовтні 1914-го, після відступу росіян з Чернівців, митрополит Володимир намагався допомогти заарештованим та інтернованим австрійською владою буковинським священникам як румунської, так і української національностей. На самого митрополита завели кримінальну справу за державну зраду. За вказівкою австрійської адміністрації він був змушений перебраться разом з усіма членами консисторії до Ватра Дорней, згодом – до Відня, а потім – до Праги. Звідти буковинський архієрей управляв своєю єпархією майже до кінця війни. Лише у першій половині 1918-го він переїхав з консисторією до Відня. За відсутності владики та консисторії росіяни при наступному зайнятті краю у 1916 році організували з кліриків Буковинської митрополії – русинів та румунів – тимчасову консисторію на чолі з архіпресвітером С. Сагіном, яка намагалася у міру можливостей вирішувати нагальні проблеми духовенства та парафіян.

На завершальному етапі Першої світової війни, на фоні зростання у краї українського та румунського національних рухів актуалізувалося питання національно-політичних орієнтирів українського і румунського духовенства Буковинської митрополії. Дослідженню власне цієї проблеми присвячено один з розділів монографії (с.75–94).

Перед розпадом Австро-Угорщини, коли цар у серпні 1918-го усунув від управління митрополією владику Володимира, керівництво Православною церквою на Буковині було передано двом вікарним архімандритам – українцю Тарасію (Тимінському) та румуну Іполіту (Воробкевичу). Вони мали опікуватися відповідно українськими і румунськими парафіями. На думку автора, це сприяло українцям на короткий час досягти рівноправного з румунами становища в церкві (с.130). Проте поразка у війні та розпад імперії Габсбургів загострили боротьбу між

українцями і румунами за владу, майбутню державну приналежність Буковини. Частина православних кліриків теж включилася у ці змагання. Українське духовенство краю солідаризувалося з українськими політиками щодо приєднання північної частини Буковини до України, вимагаючи власної національної церкви. А румунське духовенство одностайно підтримало курс консервативних румунських політиків на об'єднання всієї Буковини з Румунським королівством і вимагало надання Буковинській митрополії виключно румунського національного характеру.

Завершують книгу події, пов'язані з анексією Буковини румунськими королівськими військами (с.114-119). Румунське духовенство з неприхованою радістю підтримало цей акт. Румунська влада відновила митрополита Володимира на Буковинсько-Далматинській архієрейській кафедрі, після чого в умовах об'єднання Буковини з Румунським королівством існуючий українсько-румунський паритет у консисторії був ліквідований. На початок 1919-го року Буковинська митрополія набула виразного румунського національного характеру. 22 листопада того ж року митрополит Володимир поступився Сербській православній церкві суфрагійними далматинськими єпархіями, територія яких увійшла до складу Королівства Сербів, Хорватів і Словенців.

Важливо, що монографія написана на основі широкого кола неопублікованих та опублікованих документів, спогадів, щоденників, матеріалів преси. В ній вміщено 112 маловідомих світлин і малюнків, які суттєво посилюють інформаційний потенціал видання.

**Віктор ДЕМОЧКО,
Ганна СКОРЕЙКО
(Чернівці)**

**ЯВОРСЬКА І. Т. ЖИТТЯ ЯК ПОШУК РАЮ.
ЕМІГРАЦІЯ ЄВРЕЇВ З ЧЕРНІВЕЦЬКОЇ
ОБЛАСТІ (1944-1991 РР.) –
ЧЕРНІВЦІ: ТЕХНОДРУК, 2016. – 216 с.**

Своє наукове дослідження автор книги присвятила еміграції буковинських євреїв до Румунії та Ізраїлю у 1944 – 1991 роках. Це перша праця українською мовою, присвячена важливій і дуже сумній темі. Чому так сталося, що велика 100-тисячна громада буковинського єврейства у повоєнний, радянський період майже зникла з карти Чернівецької області? Відповідь на це питання намагається дати дослідниця у своїй монографії. Автор, вивчивши десятки документів, матеріали тогочасної преси, статистичні дані, мемуари та спогади очевидців, висвітлює причини, масштаби, умови та особливості трьох хвиль еміграції євреїв спочатку до Румунії, потім до Ізраїлю. Згідно з авторською періодизацією цих хвиль побудована структура книги. Вона складається з трьох розділів.

У першому йде мова про наймасштабнішу хвилю виїзду євреїв до Румунії та Палестини у 1944–1946 роках (с.19–68). Загальна їх кількість, за даними автора, склала майже 40 тисяч осіб. Розділ розпочинається з характеристики морально-психологічного стану та побутовими проблемами у житті тих євреїв, яким пощастило у 1944 році повернутися з таборів Трансністрії, куди їх у 1941–1942 роках депортувала румунська влада. У книзі подано спогади колишніх в'язнів, які свідчать про гнітючу атмосферу невідомості та приреченості, що мала місце в кожній єврейській родині.

Неочікуваний наплив єврейського населення створював труднощі у розселенні, часто призводив до конфліктів, непорозумінь та нарікань на бездіяльність влади. У Чернівцях сконцентрувалися євреї з Румунії та Бессарабії. Їх не прописували у місті, і ці люди переховувалися у підвалах та інших місцях, не маючи наміру прийти на реєстрацію. Корінні чернівчани-євреї прагнули повернутися до своїх помешкань. Але у багатьох випадках їхні квартири були вже заселені демобілізованими військовими, втікачами. Повернення буковинських євреїв у районні центри та села теж носило відбиток горя і печалі. Їхні розграбовані будинки позбавляли оптимізму на майбутнє.

Економічна ситуація у Чернівцях після їх звільнення була вкрай складною. Більшість єврейських жінок до війни не працювали, спеціальності не мали, тому погоджувалися на будь-яку роботу, щоб прогодувати родину. Найбільший страх у єврейської громади викликали мобілізації до трудової армії, які проводилися з грубими порушеннями законності. В обласному центрі міліція влаштувала нічні облави, під час яких відбирали городян для відправки на Донбас. Інколи людей забирали просто з вулиці. Переважно євреї ухилялися від служби в Червоній армії, чим завжди викликали гнів та ненависть у сусідів інших національностей.

Залякані новою примусовою радянізацією, затравлені страхом майбутнього, а нерідко просто безпорадні у незнанні мови, буковинські євреї нелегально, користуючись відкритими кордонами, почали емігрувати до Румунії – до тих місць, які вважали безпечними. У цьому їм сприяли активісти молодіжних сіоністських організацій, кінцевою метою яких була репатріація євреїв до Палестини та боротьба за створення національної держави. У книзі подається красномовний документ, з якого видно, що 23 травня 1944 року тодішній керівник ЦК КП(б)У і уряду УРСР Микита Хрущов із роздратуванням повідомляв Й. Сталіну про скупчення місцевого населення на шосе Чернівці-Ботошани з метою виїзду з СРСР. «Переважно,- зазначає він,- виїжджає єврейське населення, яке не бажає служити в Червоній армії. Воно хоче сховатися у румунських містах, де наші мобілізації не проводяться» (с.31). Щоб припинити рух біженців, Хрущов пропонував якомога швидше встановити кордон між Румунією та Україною. За

підрахунками румунського дослідника І. Бутнару, в період з березня до червня 1944 року 14 тисяч депортованих євреїв нелегально перебрався до Румунії.

Сподівання керівників та членів єврейської громади Чернівецької області про надання компенсацій особам, які були інтерновані у табори Трансністрії, радянська влада відкидала. На відміну від СРСР, румунське керівництво виплачувало значні компенсаційні кошти євреям, які були насильно депортовані з Румунії до Трансністрії. Тому значна частина євреїв-буковинців, сподіваючись на ці кошти, активізувала зусилля щодо еміграції до сусідньої країни. В монографії проаналізовано два етапи переселень, які відбувалися згідно з розпорядженням РНК УРСР від 31 березня 1945 року та рішенням цього органу від 31 серпня 1945 року. Під дію першого розпорядження, яке носило обов'язковий характер, підпадали румунські піддані, які після закриття радянсько-румунського кордону опинилися з різних причин на території УРСР. До 26 квітня 1946 року з Чернівецької області до Румунії виїжджали ті євреї, які народилися на території Північної Буковини та не перебували до 28 червня 1940 року в радянському громадянстві. Евакуація відбувалася у стислі терміни, нагадувала втечу від радянської реальності та супроводжувалася численними правопорушеннями як з боку радянських чиновників, так і місцевих громадян єврейської національності.

Масовий виїзд євреїв до Румунії завершився наприкінці 1946 року. Більшість буковинців у цій країні не затрималась. Частина з них після Сучави добиралася до Констанци, а звідти кораблем до Італії, а якщо пощастить – до Палестини. Інші шукали родичів у Європі, які виїхали з Буковини у 20-30-х роках.

Виїзд великої кількості людей негативно позначився на роботі підприємств, майстерень, лікарень, аптек області, де здебільшого працювали місцеві євреї-фахівці. Така ситуація призвела до дезорганізації та зриву плану другого кварталу 1945 року. Це пришвидшило наплив кадрів з числа демобілізованих фронтників. Новоприбулі вимагали гарних квартир і високих посад саме у Чернівцях, хоча за професійним рівнем не завжди відповідали потрібним критеріям.

У монографії подано сюжет, який висвітлює спроби євреїв краю адаптуватися до радянської дійсності, їх ставлення до влади (с.37–51). Частина євреїв, що пережила лихоліття на окупованій території, намагалася відшукати своє місце в новій радянській реальності, але недовірливе ставлення влади до неї розвіяло ці сподівання. У своїй більшості це були освічені і забезпечені люди: власники крамниць, торгівці, службовці. Іншу категорію складали ті, що повернулися з депортації. Деякі з них з прихильністю поставилися до радянської влади, сподіваючись від неї певних преференцій за роки, проведені в таборах. Не отримавши пільг, вони дорікали їй за відмову визнати їхній особливий статус як жертв нацистського геноциду і прагне використати на фронті

або в трудовій армії. Керівництву юдейських громад теж з великими труднощами вдавалося співпраця з радянськими органами. Тільки частина вцілілого найбіднішого бессарабського єврейства та тих, хто прибув в Чернівецьку область з центральних регіонів УРСР, радо вітали нові радянські реалії та прагнули адаптуватися до нової системи.

Влада намагалася знайти контакт із місцевим населенням. З перших днів визволення Чернівців на керівні посади було призначено ряд представників єврейської національності. Але їх частка там була у рази менша, ніж до війни. Євреї працювали на підприємствах, у сфері послуг, освіти чи медицині – тут жодних перешкод не було, адже відчувався гострий дефіцит робочої сили в усіх галузях, а газета «Радянська Буковина» у ті роки рясніла оголошеннями про нагальну потребу інженерів, бухгалтерів, банківських працівників, у яких питома вага євреїв традиційно була високою. Проте нова влада дозволила місцевим мешканцям ставати рядовими героями праці, а керівні посади залишила для своїх перевірених кадрів. До останніх належала і частина немісцевих євреїв, яка мала робітничо-селянське походження, була учасниками революційних подій, членами партії, нагороджена орденами та медалями Великої Вітчизняної війни, не мала родичів за кордоном та не перебувала на окупованій території. В очах радянського керівництва ці євреї виглядали надійнішим та передбачуванішим союзником, ніж буковинські. Хоча і ця категорія теж була слабо представлена в партійних та державних органах. В обласній прокуратурі працювало лише три особи єврейської національності, в обласній раді – п'ять. В районних центрах їх представництво було ще скромніше.

Подією великої культурної ваги, що демонструвала прихильність влади до єврейської громади краю, стало відкриття в Чернівцях Республіканського єврейського театру, евакуйованого з Києва. Поява зірок єврейського театрального мистецтва першої величини приваблювала глядачів різних національностей. Навесні 1946 року в Чернівцях заговорили про початок «єврейського літературного ренесансу». В місті жили і творили кореспондент єврейської газети «Ейнікайт» Г. Блоштейн, письменник-фронтвик Х. Меламуд, невтомний Нафтолі-Герц Кон, в'язень таборів Й. Лернер, бессарабський поет М. Харац, автор п'єси про Голокост «Я живу» М. Пінчевський та багато інших. Єврейський «ренесанс» відчувався і в образотворчому мистецтві краю: навесні 1945 року відбулася виставка графічних робіт Л. Копельмана, скульпторів І. Клігера, Д. Горна, бессарабських художників М. Крініца, Р. Вольпера, П. Зельгера. Серед буковинської єврейської молоді, що пережила Голокост, спостерігався сплеск інтересу до національної культури. Цьому сприяла активна просвітницька робота на базі єдиної єврейської школи у Чернівцях, куди на зустріч з учителями та учнями приїздило багато відомих єв-

рейських письменників та поетів.

Це час початку відродження єврейського національного і релігійного життя. Наприкінці літа 1944 року завдяки ініціативі місцевої громади відбулося вшанування євреїв, розстріляних на початку війни в Чернівцях. В обласному центрі почала діяти громадська організація «Рабинат», яка надавала матеріальну підтримку євреям, що повернулися з Трансністрії, відновилося навчання двох сотень дітей у релігійних школах-хедезах, зросло відвідування синагог. Активна діяльність єврейських громад міста, їхні контакти з сіоністським підпіллям викликала настороженість радянського керівництва та призвела до перших арештів активістів. Влада жорстко зреагувала на бажання євреїв зберегти самоврядування, а будь-які симпатії сіонізму розцінювала як втручання у внутрішні справи країни та антирадянську агітацію. Відсутність взаєморозуміння між керівництвом краю та Радою євреїв Буковини, яка була невдовзі закрита, спонукала євреїв до еміграції. Спроби нової влади розпорядитися буковинськими євреями так, як рештою населення, перевиховати їх, нав'язати ті види діяльності, що їм не властиві, не увінчалися успіхом.

Про наростання еміграційних настроїв та особливості репатріації буковинських євреїв у 1948–1973 роках дізнаємось з другого розділу монографії (с.69–112). Автор розкриває два етапи, які пройшли євреї до другої хвилі виїзду (1968–1973 рр.), зміни у їхній свідомості та міграційній поведінці.

Перший етап (с.68–80), який охоплює післявоєнний сталінський період (1948–1953 рр.), став важким випробуванням для єврейської громади Буковини. Поява держави Ізраїль у 1948 році викликала у євреїв радість, ентузіазм та міграційну активність. Проте початок «холодного» протистояння між радянським та західним військово-політичними блоками призвели до пошуку в СРСР нових ворогів та недовіри до інтелігенції єврейського походження. В результаті чисток було ув'язнено письменників та літераторів М. Альтмана, Х. Меламуда, М. Хараца, Й. Лернера, Н. Герц-Кона. Всі вони були засуджені на терміни від 10 до 15 років виправно-трудова робота. «Злочинами» стали прохання про відкриття єврейських газет та бібліотек, друкування підручників та створення радіопередач на їдиш, участь у літературних вечорах. 31 січня 1950 року Рада Міністрів УРСР прийняла постанову про ліквідацію Чернівецького єврейського драматичного театру імені Шолом-Алейхема. У буковинській пресі друкувалися статті, де висміювали негативні риси, нібито притаманні євреям. Їх звинувачували у розтратах, крадіжках, зловживаннях. Заключним акордом антиєврейських репресій в СРСР стала «Справа лікарів» 1952–1953 років. Атмосфера «народного гніву» та істерія дійшли до таких меж, що лікарі єврейської національності боялися ходити на роботу, а пацієнти відмовлялися у них лікуватися. Було звільнено ряд викладачів медінституту, а його професор, зна-

вещь їдишу та івриту О. Мангейм, не витримавши цькування колег, однієї ночі взагалі зник з Чернівців. Еміграція до Ізраїлю на початок 1950-х років звелась нанівець.

Другий етап, який пройшли євреї області до чергової хвилі виїзду, на думку автора, охоплює 1953–1967 роки. В книзі акцентується увага на послабленні політичного тиску на євреїв після смерті Й. Сталіна, характеризується їх буденне життя (с.81–96).

Євреї продовжували займати помітне місце в структурі населення краю. На 1959 рік вони становили 5,5% населення області, в Чернівцях – 25,7% від усіх городян. 50% з них визнавали мову їдиш рідною (по УРСР тільки 16,9%). Єврейські юнаки з Чернівців були бажаними членами родини для турботливих єврейських мам і бабусь по всьому СРСР. Відбулось певне відродження єврейських традицій. Цьому сприяла активна просвітницька діяльність ортодоксальних євреїв, які стікалися до Чернівців з усіх куточків СРСР в очікуванні чергового дозволу на виїзд до Ізраїлю. В обласному центрі почала діяти єврейська релігійна школа, де підпільно викладалася Тора, збудовано мікву (резервуар для ритуального омовіння), відновлена могила І. Фрідмана у Садгорі. Завдяки єврейським письменникам, що поверталися з ув'язнення, відроджувалися традиції літератури на мові їдиш.

Одночасно з позитивними змінами руйнівний вплив на національно-культурне відродження євреїв мала антирелігійна кампанія 1960-х років, після якої в Чернівцях залишилась тільки одна діюча синагога. Фінансовий контроль над релігійними організаціями вилився для єврейської громади у заборону випічки маці, яку почали пересилати у посилках з Ізраїлю та США. Разом з мацою буковинські євреї отримували виклики від «родичів» з Ізраїлю. Це дало привід розгорнути в СРСР цілу кампанію, в якій посилки з мацою стали називати «ідеологічною диверсією». В обласних засобах масової інформації з'явилися статті та листи, які викривали чернівецький синагогальний актив у «користі та зловживаннях», «порочних зв'язках із закордоном». До боротьби підключилися письменники, учителі, вся «передова» громадськість. Єврейські діти відмежовувалися від віруючих батьків, сивобороді рабини відіралися від своєї віри.

Перша згадка про початок еміграції євреїв з Буковини у часи хрущовської «відлиги» датується 21 листопадом 1955 року. 19-ти чернівецьким родинам було дозволено виїхати за кордон. За підрахунками автора, в 1956 році з міста емігрувало 149 родин, у 1965 – 56, 1966 – 69. Важливим фактором, який радикально вплинув на темпи еміграції євреїв до Ізраїлю, була так звана «Шестиденна війна» 1967 року. Тоді єврейська держава отримала контроль над територією, що у 3,5 рази переважала її довоєнну площу. Керівництво Ізраїлю розраховувало заселити ці території новими іммігрантами, серед яких будуть і євреї Буковини. Їх інтерес до них підкріплював-

ся рядом причин, серед яких найважливішою була наявність у багатьох буковинців родичів у Ізраїлі, які репатріювали туди в 1944-1946 роках. 22 тисячі адресантів з Ізраїлю постійно листувалися з буковинськими родичами, друзями та знайомими. Здовго до початку «Шестиденної війни» благодійні сіоністські організації США та Ізраїлю почали надсилати посилки малозабезпеченим єврейським родинам та тим, хто міг бути претендентом на виїзд. Наприкінці 60-х років в Чернівецьку область щороку надходило 6-7 тисяч речових посилок. Це був найвищий показник у всьому СРСР.

Радянська влада негативно відреагувала на ріст активності виїжджаючих. 17 лютого 1967 року вийшов указ про позбавлення громадянства осіб, які переселяються з СРСР до Ізраїлю, а 10 червня розірвано дипломатичні стосунки з єврейською державою. Щоправда, через рік після закінчення «Шестиденної війни», євреям дозволили емігрувати з СРСР. Бажання радянського керівництва підтримати імідж країни, що прагне послаблення міжнародної напруги, упродовж 1968-1970 років мало своїм наслідком прийняття ряду постанов для лібералізації еміграційного законодавства.

Наростаючий потік охочих виїхати змушував державні органи СРСР шукати все нові шляхи для його сповільнення. У відділі віз та реєстрацій УМВС облвиконкому на кожну єврейську родину заводили окрему «Виїзну справу». Крім заяви, треба було надати характеристику з місця роботи або навчання, згоду батьків чи дітей, довідки про відсутність судимості, житло, здані профспілковий квиток, трудову книжку і військовий квиток. Також ті, хто виїжджав, повинні були надати довідки, що в них немає заборгованості в універмазі та магазині «Спорттовари», за радіо і книжки в бібліотеці. Проводилися індивідуальні бесіди з претендентами на виїзд, колективні збори з критикою виїжджаючих, лекції пропагандистів, друкувалися статті у пресі, де євреї, що прагнули покинути СРСР, ставали негативними персонажами. Найвідомішими ініціативами Чернівецького обкому КПУ стали пропозиції першого секретаря О. Григоренка щодо «забивки ворожих радіо-голосів» та відшкодування витрат за навчання з тих виїжджаючих євреїв, що отримали вищу освіту в СРСР. Ініціатива чернівецького обласного партійного керівництва була підтримана в ЦК КПРС. 3 серпня 1972 року був прийнятий відповідний указ. Лікар повинен був заплатити за виїзд сім тисяч карбованців, інженер – вісім, доктор наук – дванадцять, ті, які закінчили консерваторію, – десять. Євреї із сумом жартували, що найперспективнішою галуззю господарства в СРСР стало «жидознавство», адже у 1973 році за рахунок виплат емігрантів державна казна збагатилася на 1,5 мільйона карбованців. Однак ніякі заборони та обмеження не призвели до зниження темпів виїзду. Поправка ізраїльського уряду до «Закону про повернення» давала можливість виїхати з СРСР не

тільки особам єврейської національності, але й їхнім неєврейським родичам, тому соціальна база виїжджаючих стрімко змінювалася. Поруч з особами похилого віку у вирій еміграції включилися вчителі, інженери, лікарі, юристи.

Аналізуючи суспільно-політичні настрої виїжджаючих, автор монографії відмічає, що неможливо було не помітити, як змінилася інтонація їх розмов. Претенденти на виїзд уже не тихо просили про об'єднання родини, а вимагали задовольнити їх клопотання. У листах, зверненнях, які надходили від євреїв у ЦК КПУ, та у приватних розмовах, за словами першого секретаря Чернівецького обкому КПУ В. Дикусарова, «еміграційно налаштовані особи ведуть себе зухвало, ганьблять державний і суспільний лад СРСР» (с.107–108). Найбільш неочікуваним для радянської системи виявився виїзд з СРСР членів партії. В інформації Чернівецького обкому КПУ в ЦК КПУ повідомлялося, що за сім місяців 1972 року із партії виключили 73-х буковинських євреїв, які бажали емігрувати.

За своїм характером друга хвиля еміграції була різнобічною: частково ідеологічною, адже під впливом «Шестиденної війни» у асимільованих євреїв відроджувалася самоідентифікація, вони сподівалися включитися у суспільне життя нової батьківщини. Для іншої частини еміграція перетворювалася у втечу від сірих радянських буднів, вони прагнули розпочати нове життя в Ізраїлі, зміцнити фінансовий стан родини, покращити майбутнє своїх дітей. Третя категорія мріяла побачити інший світ, іншу культуру, позбутися радянської «іржі» та знайти себе. Спільним для всіх їх було бажання жити у комфортному середовищі, без найменших проявів антисемітизму.

Пік другої хвилі припав на 1972 рік. Дозвіл на виїзд тоді отримало 1169 заявників. З 1968 по 1973 рік до Ізраїлю переїхало 9572 євреїв-чернівчан. Упродовж 1955–1973 років прагнення жити на «історичній батьківщині» висловило понад 22 тисячі осіб. Керівництво Чернівецької області, яке опинилося в епіцентрі боротьби проти руху за виїзд і виступило ініціатором низки нововведень для сповільнення темпів еміграції до Ізраїлю, виявилось неспроможним зупинити потік виїжджаючих.

Останній, третій розділ книги містить дані про значне сповільнення темпів еміграції у другій половині 1970-х років, незначну переорієнтацію міграційного потоку виїжджаючих та зміни, які відбувалися всередині єврейської громади краю упродовж 1980-х – початку 1990-х років (с.113–142).

Зменшенню кількості охочих виїхати до Ізраїлю сприяла невдала четверта арабо-ізраїльська війна, або «війна Судного дня» (жовтень 1973 р.). Вона ознаменувала початок економічної та політичної кризи в цій країні. У 1976 році виїзд скоротився у порівнянні з 1973-м – майже у вісім разів. На зменшення кількості емігрантів вплинула і неготовність ізраїльського керівництва до прийому репатріантів.

Євреї, які виїхали раніше, писали родичам і друзям про труднощі у пошуку роботи, постійну загрозу війни і терористичних акцій, необхідність служити в армії. У книзі автор підкреслює характерну рису еміграції 1970-1980 років – її міський характер. На кінець 70-х переважна більшість євреїв проживала у містах. «Серед міст України як в абсолютних, так і у відносних величинах еміграції «лідирують» Чернівці, – писав дисидент Й. Зісельс. – Це місто «втрачено» кожного третього єврея» (с.120). Порівняно з євреями Києва, Одеси та Харкова чернівецькі були найактивнішими до 1973 року. В наступні роки естафету підхопили євреї Одеси, Києва, Дніпропетровська та інших міст.

Після підписання Заключного Акту Наради з безпеки та співробітництва у Гельсінкі влітку 1975 року почався черговий сплеск єврейської еміграції. Однак цього разу більшість виїжджала до США. Цьому сприяло рішення Заходу надати радянським євреям статусу біженців. До 1981 року 99% євреїв Москви та Ленінграда їхали в Америку, з Одеси – 100%. Буковинські євреї виявилися найбільш «свідомими» серед євреїв СРСР, у США від'їжджали поодинокі родини. Автор це пояснює їх «високою національною вмотивованістю», яка спиралась на достатньо міцні єврейські традиції, провінційну психологію, прагнення жити в оточенні євреїв без найменшого натяку на антисемітизм, що зумовило органічність вибору ізраїльського напрямку еміграції (с.123). Всього від 1974-го до 1980-го р. з Чернівецької області до Ізраїлю виїхало понад 4 тисячі осіб. Серед причин, що продовжували виштовхувати євреїв з Буковини, переважали особиста невлаштованість, відсутність видимих перспектив кар'єрного зростання, мрії про особисте збагачення, сподівання «легких грошей».

У першій половині 1980-х років влада активізувала антиєврейські заходи, які мали на меті усунути будь-які спроби відродження єврейського життя. Були запроваджені нові обмеження для виїжджаючих. Виїхати можна було тільки за викликом прямих родичів: батьків та дітей. Керівники підприємств стали насторожено ставитися до євреїв, відмовляти їм у прийомі на роботу, адже будь-хто з них міг подати заяву на звільнення. У жовтні 1984 року обласна прокуратура провела серію обшуків помешкань євреїв, які з різних причин викликали недовіру, відкрила кримінальні справи проти чернівчан Л. Шраєра, Й. Зісельса та Я. Розенберга. Метою акції було пряме залякування та демонстрація зневажливого ставлення до громадян єврейського походження.

Репресивні заходи влади призвели до того, що у 1985–1986 роках число виїжджаючих з Чернівецької області стало мінімальним. Еміграція до Ізраїлю упала до найнижчого рівня за всю історію країни. Щоправда, несподіваним поштовхом до неї стала так звана «чернівецька алопеція» 1988 року. Через загадкове захворювання до Ізраїлю виїхало 180 єврейських родин.

Започатковані у другій половині 1980-х – початку 1990-х років керівництвом СРСР реформи змінили суспільно-політичну ситуацію в країні. Зникли «заборонені теми», зросла роль засобів інформації, образ єврейської держави поступово набрав привабливих рис, що призвело до активізації сіоністської активності на всій території СРСР, а згодом до відновлення дипломатичних стосунків з Ізраїлем. Складовою частиною внутрішньої політики УРСР стала поява культурних національних товариств, звільнення з тюрем багатолітніх «відмовників», активна пропаганда проізраїльських та просіоністських організацій, а прийняття у 1991 році «Закону про в'їзд та виїзд з СРСР» відкрило широкі можливості для всіх бажаних розпочати нове життя за межами СРСР. Стрімкий розвій національних рухів в УРСР призвів до активного виїзду представників єврейської громади Чернівецької області. У 1990 році її покинуло 3438 осіб. Це був найвищий показник по області за десятиліття, що минало. Всього з 1974 по 1991 роки з Буковини виїхало близько 10 тисяч чоловік. Третя хвиля еміграції до Ізраїлю (1989-1991 рр.) істотно втратила етнічне і релігійне забарвлення, стала жит-

тєвою стратегією та формою реалізації власного інтелектуального потенціалу. 70% буковинських євреїв причиною свого виїзду назвали економічні чинники.

Розпад СРСР і проголошення незалежності України, сподівання на покращення життя пригальмували еміграцію. В період між переписами населення – 1989 та 2001 років – єврейська складова області зменшилась на 15026 осіб. Етнічна база еміграції вичерпувалася.

У підсумках монографії Ірина Яворська зазначає, що Чернівецька область втратила потужний людський ресурс, змінилось «обличчя» регіону, етнічна карта Буковини. Залишилося в минулому унікальне багатоголосся буковинського краю, активні традиції міжкультурного спілкування. І з цим важко не погодитися. Але що сталося, те сталося.

Насамкінець варто зазначити високий поліграфічний рівень виконаної монографії. Книга написана доступною мовою, має логічний і послідовний стиль викладу матеріалу з дотриманням наукових вимог й може бути рекомендована науковцям, викладачам, студентам, краєзнавцям та всім, хто цікавиться історією Чернівецької області.

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

ХІ БУКОВИНСЬКА МІЖНАРОДНА ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧА КОНФЕРЕНЦІЯ, ПРИСВЯЧЕНА 100-РІЧЧЮ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

20 – 21 жовтня 2017 р. на базі Чернівецького національного університету відбулась ХІ Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 100-річчю Української національної революції, за організації кафедри історії України й Науково-дослідного Центру Буковинознавства. Конференція збирала наукову еліту з України, Польщі, Молдови та Румунії. Доповіді на актуальні теми як на пленарному, так і на секційних засіданнях сприяли живим науковим дискусіям.

У ній взяли участь понад 100 учасників з 12 міст України, а також представники Польщі, Румунії та Молдови. Робота розпочалася на пленарному засіданні, і продовжувалася в 6 секціях. У рамках конференції відбулася презентація історико-краєзнавчої літератури.

До початку роботи конференції організатори видали збірник тез доповідей її учасників, який став певним внеском в історіографію ряду проблем вітчизняної історії. [ХІ Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 100-річчю Української національної революції. Тези доповідей, Чернівці, 20 – 21 жовтня 2017 р. / Наук ред. О. В. Добржанський. – Чернівці: Технодрук, 2017. – 164 с.]

На пленарному засіданні проф. Олександр Добржанський (Чернівці) виступив із змістовною доповіддю «Сторічний ювілей української революції і української влади на Буковині». Науковець Сергій Гакман (Чернівці) порушив актуальну проблему щодо необхідності «Подолання українських та румунських стереотипів як необхідний фактор об'єктивізації історії Буковини». Доцент Ганна Скорейко (Чернівці) виголосила доповідь «Усноісторичні дослідження міжвоєнного повсякдення буковинців: усвідомлення себе через образ сусіда».

Гостя з Молдови Діана Ігнатенко ознайомила присутніх із окремими аспектами «Історії в живому мовленні українців півночі Молдови». Неабияке зацікавлення викликала доповідь польського науковця Павла Готовецького (Польща), у якій доповідач ознайомив присутніх з матеріалами, що стосуються історії України і доступні в польських електронних бібліотеках та архівах.

Тематика виступів на секційних засіданнях охоплювала історію Буковинського краю від середньовіччя до новітнього часу. Окремі аспекти історико-краєзнавчих досліджень стосувалися майже всіх регіонів України. У виступах учасників конференції

знайшли відображення питання вітчизняної і зарубіжної історіографії, джерелознавства та етнології. Окремий блок доповідей стосувався місця і ролі України в системі міжнародних відносин. Ґрунтовними виявилися доповіді з етнології.

В рамках конференції відбувся круглий стіл, ініційований Центром Буковинознавства «Буковинознавство: стан і перспективи». Доцент Ганна Скорейко вказала на значні здобутки у галузі буковинознавства, але водночас акцентувала увагу на зростаючій актуальності регіоналістики, існуючих прогалинах в історичних дослідженнях, літературознавчих та культурологічних студіях Буковини. В обговоренні взяв участь професор Олег Панчук, перший директор і один з ініціаторів створення Центру Буковинознавства, який значну увагу зосередив на досвіді становлення та функціонування Центру. Професор Петро Рихло зауважив, що особливо актуальним в сьогоденній науці має стати міждисциплінарний підхід. Професор Людмила Ткач нагадала про необхідність відновлення роботи над «Енциклопедією Буковини», ідея якої виникла ще наприкінці 90-х років минулого століття, але так і не була реалізована. Крім того, Л. О. Ткач звернула увагу присутніх на потребу повернення постаті Юрія Федьковича у науковий простір. Почесний консул Австрії Сергій Осадчук акцентував на перспективах розвитку буковинознавства у контексті міжнародних наукових студій. У обговоренні взяли участь професор Олександр Добржанський, професор Михайло Чучко, архівіст Марія Никирса, професор Штефан Пуріч, професор Анатолій Круглашов та інші.

Завершився насичений день неформальним спілкуванням, де гостей зі святом науки привітав колектив фольклорної студії «Гердан».

*К.і.н., доцент Микола ГУЙВАНЮК
(Чернівці)*

ІНФОРМАЦІЯ ПРО НАУКОВУ ДІЯЛЬНІСТЬ КАФЕДРИ ІСТОРИЇ УКРАЇНИ ЧНУ У 2016 р.

МОНОГРАФІЇ, ПОСІБНИКИ, МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

Добржанський О. Микола Василько – визначний український дипломат австрійської школи // Дипломатична та консульська служба у вимірі особистості. Колективна монографія – К., 2016. – С. 180-191.

Добржанський О. Місцеве самоврядування Буковини в другій половині XIX – на початку XX ст. // Західна Україна: історико-культурний та етнологічний аспекти (друга половина XIX – XXI ст.): Колективна монографія. – Івано-Франківськ: НАІР, 2016. – С. 111-131. – 376 с.

Методичні рекомендації з курсу «Актуальні питання історії та культури України» (для студентів неспеціальних факультетів) / Укл.: **Дробіна Л. М.** – Чернівці, 2016. – 124 с.

НАУКОВІ СТАТТІ, ДОКУМЕНТИ, РЕЦЕНЗІЇ

Балух О. Воєнно-політичне становище Буковини у складі Молдавської держави у 1600-1621 рр. // Релігія та соціум. Міжнародний часопис. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2016. – № 1-2 (21-22). – С. 171-183.

Ботушанський В. Буковинські москвофіли – прислужники царської Росії // Питання історії України. Збірник наукових праць кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. – Чернівці: ЧНУ, 2016. – Т. 18. – С. 118-128.

Ботушанський В. Добірка документів наукового редактора. Про різницю між українцями та росіянами. Із передової статті газети «Буковина» «Наші національно-політичні відносини»; Протести селян Буковини проти шарварків; Цінне джерело для вивчення подій Першої світової війни на західноукраїнських землях // Питання історії України. Збірник наукових праць кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. – Чернівці: ЧНУ, 2016. – Т. 18. – С. 167-172.

Ботушанський В., Ботушанський О. Категорія службовців у соціально-демографічній структурі населення Буковини за урядовими переписами в кінці XIX – на початку XX ст. // Питання історії України. Збірник наукових праць кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. – Чернівці: ЧНУ, 2016. – Т. 18. – С. 128-136.

Ботушанський В., Чайка Г. Документ народної скорботи (Про «Національну книгу пам'яті жертв голодоморів 1932 – 1933, 1946 – 1947 років в Україні. Чернівецька область») // Питання історії України. Збірник наукових праць кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. – Чернівці: ЧНУ, 2016. – Т. 18. – С. 149-154.

Ботушанський В. Ректори Чернівецького університету 50-х рр. XX – початку XXI ст. на сторінках буковинської преси // Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. – 2016. – № 1. – С. 11-17.

Герегова С. Освітнянин, науковець, колега (спілкуючись із професором В. М. Ботушанським) // Питання історії України. Збірник наукових праць ка-

федри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. – Чернівці: ЧНУ, 2016. – Т. 18. – С. 10-14.

Гуйванюк М. Соціальне походження та структура української літературної інтелігенції Покуття (кінець XIX – поч. XX ст.) / Микола Гуйванюк // Питання історії України. Збірник наукових праць кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. – Чернівці: ЧНУ, 2016. – Т. 18. – С. 61-67.

Гуйванюк М. Українська літературна інтелігенція в обстоюванні економічних прав галицьких та буковинських українців (кінець XIX – початок XX ст.) / Микола Гуйванюк // Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. – Чернівці: Чернівецький університет, 2016. – № 1. – С. 31-38.

Добржанський О. Василь Ботушанський – історик Буковини // Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. – 2016. – № 1. – С. 7-11.

Добржанський О. До 80-річчя доктора історичних наук, професора В. М. Ботушанського // УІЖ. – 2016. – № 1. – С. 233-234

Добржанський О. Василь Ботушанський – український історик, дослідник історії Буковини (До 80-річчя від дня народження) // Питання історії України. Збірник наукових праць кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. – Чернівці: ЧНУ, 2016. – Т. 18. – С. 9-10.

Добржанський О. Видатний дослідник історії Буковини. (До 150-річчя від дня народження Р. Ф. Кайндля) // Питання історії України. Збірник наукових праць кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. – Чернівці: ЧНУ, 2016. – Т. 18. – С. 110-117.

Добржанський О., Коцур А. Життєвий і творчий шлях ювіляра [проф. В. М. Ботушанського] // Часопис української історії. – Київ, 2016. – Спецвип. 34. – С. 170 – 175.

Добржанський О., Яценюк Т. Українське просвітництво на Буковині в другій половині XIX – на початку XX ст.: ідейні засади та організаційні форми // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки. – 2016. – № 3. – С. 5-9.

Дробіна Л. Особливості адаптації інвалідів-фронтовиків України до мирного життя після Другої світової війни // Питання історії України. Збірник наукових праць кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. – Чернівці: ЧНУ, 2016. – Т. 18. – С. 71-77.

Дробіна Л., Чайка Г. Вибрана бібліографія наукових і науково-популярних праць проф. В. М. Ботушанського та відгуки про його діяльність // Питання історії України. Збірник наукових праць кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. – Чернівці: ЧНУ, 2016. – Т. 18. – С. 14-33.

Ковалець Т. Діаріуш Міколая Мархоцького – маловідоме джерело з історії Хотинської битви 1621 р. Т. Ковалець // Питання історії України. Збірник наукових праць кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. – Чернівці: ЧНУ, 2016. – Т. 18. – С. 159-166.

Ковалець Т. Маловідомі щоденники облоги Замостя 1648 р.: публікація джерел / Т. Ковалець // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. – Вип. 25. – К., 2016. – С. 256-264.

Ковалець Т. Тарас Федорович: спроба реконструкції історичного образу, або Козацька доля – наче голлівудський сценарій / Тарас Ковалець // Військово-науковий вісник Національної академії сухопутних військ імені Петра Сагайдачного. – 2016. – Вип. 25. – С. 33-46.

Ковалець Т. Невідомий гетьман Марко Ковтун: Документи з історії української козаччини XVI–XVII ст. / Тарас Ковалець // Архіви України. – 2016. – Вип. 1. – С. 176-186.

Ковалець Т. Перед лицем критики. Одна українська історична праця та її польське видання (Рецензія на книги: Пилипенко В. Перед лицем ворога. Польська антигурецька література середини XVI ст. – середини XVII ст. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2014. – 232 с.; Ryłupenko W. W obliczu wroga. Polska literatura antyturecka od połowy XVI do połowy XVII wieku / tłum. P. Tańkowski. – Oświęcim: Napoleon V, 2016. – 192 s.) / Т. Ковалець // Сумський історико-архівний журнал. – 2016. – № XXVII.

Ковалець Т. Як казакі Віцебск здабывали, альбо Адзін з епізодаў у стасунках запарожцаў і беларускіх гарадоў пачатку XVII ст. / Т. Ковалець // Вучоныя запіскі УА «ВДУ імя П. М. Машэрава». – Т. 20. – Віцебск, 2016.

Левіна Ю. Інформаційно-пропагандистська політика радянської влади в період виборів в західних областях УРСР у 1939-41 рр. / Юлія Левіна // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. – Вип. 1. – Ч. 1. – С. 104-108.

Обершт О. М. Поміркований російський націоналізм на території українських земель (початок XX ст.) / О. М. Обершт // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія. – Маріуполь, 2016. – Вип. 15. – С. 64-72.

Обершт О. М. «Українське питання» в ідеях російських націоналістів на початку XX ст. / О. М. Обершт // Гілея: науковий вісник. – 2016. – Вип. 106. – С. 46-52. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2016_106_13

Обершт О. М. Проблема українства Австро-Угорської імперії в поглядах російських націоналістів на початку XX ст. / О. М. Обершт // Наукові записки Тернопільського національного педагогічно-

го університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. – Вип. 1. – Ч. 2. – С. 71-75.

Скорейко Г., Демочко В. Хмельниччина і «єврейське питання» // Питання історії України. Збірник наукових праць кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. – Чернівці: ЧНУ, 2016. – Т. 18. – С. 44-49.

Федорук А. Рец. на: Ботушанський В. М., Гучко О. І. На зорі боротьби за здорове й тривале життя (Нариси з історії становлення і розвитку системи охорони здоров'я на Буковині в кінці XVIII – на початку XX ст.). – Чернівці: ЧНУ, 2015. – 104 с. // Питання історії України. Збірник наукових праць кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. – Чернівці: ЧНУ, 2016. – Т. 18. – С. 177-179.

Филипчук О. Забута історія: хрещення князя Володимира Великого у Vat.gr. 840 // Ruthenica. – К.: Інститут історії України, 2016. – С. 137-142.

Филипчук О. «Історія України» та світ увялень літописця: різні історії? // Рец. на розділ книги: Данилевський І. Н. Предистория Украины // История Украины. – СПб.: Агетейя, 2015. – С. 6-101. // Питання історії України. Збірник наукових праць кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. – Чернівці: ЧНУ, 2016. – Т. 18. – С. 173-175.

Яценюк Ф. С., Мазурок О. С., Ісак Ю. І. Літопис трагедії холмсько-підляських українців // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія.- Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2016. – Вип. 1 (34). – С. 142-146.

УЧАСТЬ У НАУКОВИХ КОНГРЕСАХ, КОНФЕРЕНЦІЯХ

Ковалець Т. «Kozak, Tatar, dwa bratanki, i do szabl, i do szklanki»... Співпраця Запорозжя і Криму у повстаннях 20–30-х років XVII ст. в Україні / Т. Ковалець // «Dialectica necesităţii și libertăţii în educație», conferință științifică internațională (2016 ; Chișinău). Conferința științifică internațională «Dialectica necesităţii și libertăţii în educație», 30 martie – 1 aprilie 2016, Chișinău / col. red.: Valentin Constantinov [et al.]. – Chișinău: US Tiraspol, 2016. – P. 161-185.

Rusnak. O. Teaching of historical disciplines and historical research in Chernivtsi university during the interwar period // Istoria științei universitare: de la abilități propagandistice la paradigma noilor sisteme de valori europene. Conferință științifică internațională consacrată aniversării 70 de ani de la înființarea Universității de Stat din Moldova (7-9 octombrie 2016, Chișinău). Chișinău: CEP USM, 2016. – P. 28.

Балух О. Соціально-психологічні механізми між-національних конфліктів // Міжнародні конфлікти

у транскордонних регіонах: історична ретроспектива та виклики сучасності. Толерантність в історичному і міжкультурному вимірах: матеріали міжн. наук.-практ. конф. 13-14 жовтня 2016 р. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2016. – С. 59-63.

Герегова С. Історична невизначеність у регіональній політичній проекції // Розвиток політичної науки: європейські практики та національні перспективи: матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф. студ. та спір., Чернівці, 7-8 квітня 2016 р. – Чернівці: Букрек, 2016. – С.108-110.

Добржанський О. Високопреосвященніший Євген (Гакман) – перший Буковинський митрополит, визначна постать Православної Церкви Австрії (Австро-Угорщини) XIX ст. // Роль особистості в Церкві: матеріали міжнародної науково-практичної конференції. 19.05. 2016. – Луцьк: ЕІКОН, 2016. – С. 83-90.

Добржанський С. Правові засади міського управління Західної України у другій половині XIX ст. // V Міждисциплінарні гуманітарні читання: тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції, 19 жовтня 2016 р. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. – С.72-73.

Федорук А. Битви за спадщину Бабенбергів (1246 – 1278 рр.) у контексті воєнної діяльності правителів Галицько-Волинської Русі // Галич і Галицька земля: досвід і проблеми збереження історико-архітектурної спадщини середньовічних міст в Україні та Європі: Матеріали Міжнародної наукової конференції. Галич, 27 – 28 жовтня 2016 р. – Галич: Національний заповідник «Давній Галич», 2016. – С. 330-343.

Обершт О. Поміркований націоналізм та непомірковані погляди (російський націоналістичний рух на українських землях на початку XX ст.) / О. Обершт // Історія України: сучасні виклики: ма-

теріали II Всеукраїнської наукової конференції. – Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. – С. 68-73.

Обершт О. М. Суспільно-політичні передумови появи російського націоналізму на території України в другій половині XIX ст. / О. М. Обершт // Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах. Матеріали всеукраїнської наукової конференції. 29-30 квітня 2016 р., м. Дніпропетровськ. Ч. II. / Наук. ред. О. Ю. Висоцький. – Дніпропетровськ: Роял Принт, 2016. – С. 93-95. – Режим доступу: http://www.dnu.dp.ua/docs/zbirniki/fsnm/program_5723a62a57c20.pdf

ЗАХИСТ ДИСЕРТАЦІЙ

На засіданні спеціалізованої вченої ради у Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича 21 вересня 2016 р. аспірантом кафедри історії України **Валявською Катериною Володимирівною** захищено кандидатську дисертацію «Світське життя на Буковині: соціальний та культурний простір (1848-1914)». Науковий керівник – д.і.н., проф. Ботушанський В. М.

На засіданні спеціалізованої вченої ради у Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича 21 вересня 2016 р. аспірантом кафедри історії України **Прокопом Тарасом Ігоровичем** захищено кандидатську дисертацію «Петро Рум'янець-Задунайський та ліквідація української автономії у другій половині XVIII ст.». Науковий керівник – д.і.н., проф. Добржанський О. В.

На засіданні спеціалізованої вченої ради у Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича 1 жовтня 2016 р. аспірантом кафедри історії України **Левіною Юлією Сергіївною** захищено кандидатську дисертацію «Інформаційно-пропагандистська політика радянської влади у західних областях УРСР у 1939-1953 роках». Науковий керівник – д.і.н., проф. Добржанський О. В.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Ботушанський Василь Мефодійович – д.і.н., професор, в.о.завідувача кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Герегова Світлана Володимирівна – к.і.н., доцент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Гуйванюк Микола Романович – к.і.н., доцент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Демочко Віктор Кузьмич – к.і.н., доцент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Добржанський Олександр Володимирович – д.і.н., професор, декан факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Добржанський Сергій Олександрович – к.і.н., доцент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Даниленко Святослав Вікторович – к.і.н., старший викладач Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Дробіна Лілія Миколаївна – к.і.н., асистент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Дубіцька Тетяна Вікторівна – аспірантка кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Льчишин Сергій Орестович – аспірант науково-дослідного інституту українознавства МОН України, методист відділу національного та військово-патріотичного виховання КПНЗ «Київський центр дитячо-юнацького туризму, краєзнавства та військово-патріотичного виховання».

Ковалець Тарас Романович – к.і.н., асистент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Колодій Аліна Володимирівна – магістр кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Левіна Юлія Сергіївна – к.і.н., асистент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Саранчук Іван Іванович – канд. с.-г. наук, старший науковий співробітник Буковинської державної сільськогосподарської дослідної станції НААН, член Національної спілки краєзнавців України.

Скорейко Ганна Михайлівна – к.і.н., доцент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Плекан Юрій Васильович – к.і.н., доцент, директор Коломийського інституту ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника».

Федорук Андрій Васильович – к.і.н., доцент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Фостій Іван Петрович – к.і.н., керівник – головний редактор Чернівецького обласного відділення Пошуково-видавничого агентства «Книга Пам'яті України», член Національної спілки журналістів України.

Христан Назарій Михайлович – аспірант кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Юрій Михайло Федорович – д.і.н., професор кафедри соціально-гуманітарних наук та права Чернівецького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету.

Яценюк Фадей Степанович – к.і.н., доцент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Інформаційний лист

Міністерство освіти і науки України

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

Кафедра історії України

Кафедральний збірник

«Питання історії України». Т.20

Напрями:

Історія України

Історія Буковини та Північної Бессарабії (Хотинщини)

Історіографія, джерелознавство, археологія, етнологія, історичне краєзнавство, допоміжні історичні дисципліни

Праці молодих науковців

Рецензії

Документи

До 15 квітня 2018 року подати матеріали та відомості про автора.

Під час оформлення статті дотримуватись вимог: формат А4; шрифт – Times New Roman; кегль – 14; міжрядковий інтервал – 1,5, обсяг 12 стор. Поля: ліве – 3 см, праве – 1,5 см, верхнє – 2,5 см, нижнє – 1,5 см. Примітки (зноски) прикінцеві, наскрізні. Лапки такого формату «...», тире (–) і дефіс (-) відповідно до українського правопису. На початку статті подається УДК, прізвище, ім'я автора, назва міста роботи, анотація і ключові слова українською, російською та англійською мовами (прізвище, ім'я автора, місто, назва статті і анотація). Англійською мовою анотація розширена до 1 сторінки формату А4. Обов'язкові дані про автора з вказівкою міста роботи і посади.

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, кафедра історії України, вул. Коцюбинського, 2. Чернівці. 58012.

Тел. роб: (0372) 52-33-63; моб. 095-65-51-650; e-mail: histukr@chnu.edu.ua

Редколегія

Зразок

УДК: 94 (477.85) «1918/1940»

Олександр Руснак (Чернівці)

**СТАНОВИЩЕ НАСЕЛЕННЯ ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ
І ХОТИНЩИНИ У 1918-1940 рр.**

У статті характеризується становище населення Північної Буковини і Хотинщини в період входження краю до складу королівської Румунії. Автор досліджує різні аспекти румунізаторської політики Бухареста.

Ключові слова: Північна Буковина, Хотинщина, населення, румунізація, колонізація, селяни, робітники, службовці, податки.

Александр Руснак (Черновцы)

Положение населения Северной Буковины и Хотинщины в 1918-1940 гг.

В статье характеризуется положение населения Северной Буковины и Хотинщины в период вхождения края в состав королевской Румынии. Автор исследует разные аспекты румунизаторской политики Бухареста.

Ключевые слова: Северная Буковина, Хотинщина, население, румунизация, колонизация, крестьяне, рабочие, служащие, налоги.

Oleksandr Rusnak (Chernivtsi)

The State of Population of Northern Bukovyna and Hotyn Region in 1918-1940

(Обсягом до 1 стор.)

Key words: Northern Bukovyna, Hotyn region, population, romanization, colonization, peasants, workers, employees, taxes.

Текст статті і зразок зноски

¹ Ярославський О. Як перепроваджено в нас аграрну реформу // Час. – 1929. – 7 лютого. – С. 3. ДАЧО, ф. 37, оп. 1, спр. 41, арк. 1.

Наукове видання

ПИТАННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Збірник наукових праць
кафедри історії України
Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича

Том 19

Літературний редактор	<i>Ботушанський В. М.</i>
Технічний редактор	<i>Яворська І. Т.</i>
Комп'ютерний набір:	<i>Лісковська І. І., Колодій А. В.</i>
Комп'ютерна верстка	<i>Басараба А. Т.</i>

Підписано до друку 20.09.2017. Папір офсетний. Формат 60x84/8.
Ум. друк. арк. 15,11. Тираж 100 прим. Зам. № 71.

Виготівник: Яворський С.Н.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ЧЦ № 18 від 17.03.2009 р.
58000, м. Чернівці, вул. І. Франка, 20, оф. 18, тел. 099 732 25 44